

GRIGORIJUS POTAŠENKO

RUSAI LIETUVOJE
1944 M. LIEPĄ–1953 M.:
RUSŲ MIGRACIJOS IR
LIETUVOS DIDŽIOSIOS
KUNIGAİKŠTIJOS
ATMINTIS

IVADAS

1944–1953 m. Lietuvoje, kaip ir kitose Vidurio Europos bei Baltijos šalyse, buvo didelių politinių, ekonominių ir kultūrinių permainų laikotarpis. Tuomet Lietuvos okupaciją ir integraciją į SSRS (aneksiją), „socializmo“ kūrimą bei lietuvių partizanų rezistencinį karą lydėjo įvairių krypčių, skirtingo masto ir pobūdžio gyventojų išorinės migracijos. Neretai jos buvo prievartinės (pvz., įkalinimas už respublikos ribų, trėmimai), dažnai priverstinės (pvz., lenkų repatriacija į Lenkiją, sovietų pareigūnų atvykimas, stichiniai imigrantai iš rytų) ir kartais laisvos (pvz., nacių atkeltų sovietų žmonių reevakuacija į rytus). Iš jų savo mastais išsiskyrė lenkų repatriacija į Lenkiją (180–190 tūkst. žmonių), sovietų vykdyti pokariu Lietuvos gyventojų trėmimai ir įkalinimų išvežimas į rytus (iki 250 tūkst. žmonių) bei sovietų piliečių imigracija į Lietuvą iš kitų SSRS rajonų (maždaug 130 tūkst. žmonių). Tarp sovietinių imigrantų pokario Lietuvoje daugiausia buvo rusų, taip pat nemažai kitų rusakalbių – baltarusių, lenkų, žydų, ukrainiečių ir kitų tautybių žmonių.

Šio straipsnio tikslai: 1) empiriškai išnagrinėti skirtingas rusų išorines migracijas 1944 m. antroje pusėje–1953 m. į Lietuvą ir iš jos, atėjus ir įsitvirtinus sovietų valdžiai, ir jų įtaką rusų kiekybiniam pokyčiams; 2) analizuoti ir atskleisti skirtingų rusų grupių atmintį apie Lietuvos Didžiąją Kunigaikštiją (toliau – LDK) pokario Lietuvoje.

Trumpai atkreipsime dėmesį į mums rūpimą rusų imigracijos į senąją ir naująją Lietuvą priešistorę. XIII–XVI a. Viduramžių Lietuvos valstybė pati intensyviai plėtėsi į rytus, apimdama daugumą rusėnų (dabartinių baltarusių ir ukrainiečių protėvių) ir kai kurias etninių rusų žemes. Tikėtina, kad XIV–XVI a. pradžioje rusai LDK rytinėse žemėse sudarė nuo 125 tūkst. iki 250 tūkst. arba 5–10 proc. jos gyventojų. Sykiu LDK susilaukė skirtingo dydžio bėglių ar persikėlėlių srauto iš rytų (rusai, totoriai, karaimai, armėnai ir kiti) bei vakarų (vokiečiai, lenkai, žydai, italai). Maždaug nuo XVII a. vidurio iki 1940 m. istorinė Lietuva, skirtingu metu išgyvenusi savarankiškumo ir priklausomybės nuo Rusijos imperijos laikotarpius, buvo šalis, į kurią ir toliau kryo imigrantų srautai, tuomet daugiausia iš rytų (rusai, baltarusiai), kai kada iš

vakarų (1569–1795 m. lenkai¹ jau buvo bendros federacinės valstybės piliečiai; taip pat škotai, anglai).

XVII a. antroje pusėje prasidėjo ir visą XVIII a. vyko nuolatinė rusų imigracija iš Rusijos į LDK bei gretimą Kuršą ir Livonijos vaivadiją, priklausiusius jungtinei Lenkijos ir Lietuvos Valstybei (Abiejų Tautų Respublikai – toliau ATR). Tai daugiausia buvo skirtingų pakraipų rusai sentikiai, popininkai ir bepopiai fedosejininkai, priversti bėgti ar emigruoti dėl religinių persekiojimų ir socialinės spaudos to meto carinėje Rusijoje. XVIII a. pabaigoje šių rusų persikėlėlių skaičius ATR galėjo siekti nuo 100 tūkst. iki 180 tūkst. žmonių (Поташенко 2006: 271).

1795–1915 m. Rusijos imperijai užėmus ir valdant didžiąją dalį ATR, į buvusias LDK žemes, ypač po 1863 m., kėlėsi daugiausia caro valdininkai, tarnautojai, dvarininkai ir valstiečiai (vyravo stačiatikiai). XX a. pradžioje rusų skaičius etnografinėje Lietuvoje siekė 150 tūkst. žmonių arba 5–6 proc. visų maždaug 2,7 mln. gyventojų. Iš jų caro laikų rusai migrantai ir jų palikuonys sudarė 50–70 tūkst., o senieji rusai, daugiausia sentikiai – 80–100 tūkst. žmonių.

1918–1940 m. nepriklausoma Lietuvos Respublika vėl susilaukė rusų imigrantų iš Rusijos, o nuo 1922 m. – SSRS. 1919–1922 m. Vidurio, Pietryčių ir Vakarų Europos šalis bei Turkiją užtvindė šimtai tūkstančių pabėgėlių iš sovietų Rusijos. Tai buvo pilietinį karą Rusijoje pralaimėjusių baltųjų armijų daliniai, internuoti Turkijoje, Lenkijoje, Estijoje ir kitur, bolševikų valdžiai nepritariančios ar jų represijų masto išgąsdinti rusų dvarininkai, inteligentai, stačiatikių dvasininkai bei pasiturintys rusų miestiečiai su šeimomis. Be to, tarp jų buvo ir sovietų tremiamų kitų rusų inteligentų. Iš viso, oficialiais duomenimis, Europoje buvo daugiau kaip milijonas rusų pabėgėlių. Tačiau šį kartą vadinamoji baltųjų rusų emigracija į tarpukario Lietuvą buvo nedidelė ir, apytikriais duomenimis, galėjo siekti nuo maždaug 1,5 tūkst. iki 2,4 tūkst. žmonių (Laukaitytė 2010: 25–28). 1923 m. Lietuvoje gyveno maždaug 50,5 tūkst. rusų², o 1939 m. pabaigoje, prijungus Vilniaus kraštą prie Lietuvos, mūsų atliktais skaičiavimais, – 86–96 tūkst. rusų.

Atėjus sovietams, 1940–1941 m. rusų skaičius Lietuvoje dar padidėjo dėl dviejų priežasčių: šiek tiek dėl sovietų pareigūnų, daugiausia rusų, imigracijos ir dėl maždaug 9 tūkst. rusų (beveik visi sentikiai) priverstinio perkėlimo 1941 m. pavasarį į sovietų Lietuvą iš nacių okupuoto Suvalkų ir Seinų krašto Lenkijoje.

Rusų skaičius Lietuvoje neregėtai padidėjo nacių okupacijos metais ir netrukus vėl gerokai sumažėjo atėjus sovietams. 1942 m. gyventojų surašymas nacių okupuotoje Lietuvoje užfiksavo maždaug 85 tūkst. rusų. Įvairiais duomenimis, 1942–1944 m.

¹ 1569–1795 m. Lenkijos Karalystės lenkai buvo bendros federacinės valstybės – ATR – nariai. Tačiau abi federacijos narės – Lenkija ir Lietuva – išsaugojo atskiras pilietybes.

² 1923 m. rusai sudarė 2,5 proc. visų Lietuvos gyventojų (Lietuvos gyventojai 1925: 13).

pavasariį vokiečiai prievarta perkėlė į Lietuvą iš užimtų vakarinių SSRS teritorijų maždaug 120–150 tūkst. sovietinių piliečių, daugiausia rusų. Todėl, atsižvelgiant į tai, kad tūkstančiai buvo išvežti darbams į Vokietiją, mirė ir žuvo atėjus frontui, 1944 m. viduryje bendras rusų skaičius Lietuvoje galėjo padidėti iki 181–205 tūkst. žmonių. 1944 m. viduryje–1945 m. vėl atėjus sovietams, daugelis šių nacių atkeltų sovietinių piliečių netrukus išvyko iš Lietuvos į savo gimtinę kitose SSRS respublikose, daugiausia Rusijoje, taip pat Baltarusijoje ir Ukrainoje.

Kaip minėta, 1944 m. antroje pusėje–1953 m., sugrįžus sovietams ir prasidėjus antrai aneksijai, Lietuva vėl susilaukė didžiulio masto imigracijos iš kitų SSRS rajonų. Istoriniu požiūriu ši imigracija iš rytų buvo ne tik neregėtai didelė (prilygo tik neseniai nacių vykdytam sovietinių gyventojų perkėlimui į Vokietijos okupuotą Lietuvą), bet ir nepaprastai intensyvi. Pokaryje maždaug 130 tūkst. žmonių iš kitų SSRS rajonų atvyko per beveik dešimt metų, o praeityje tam reikėjo keleto dešimtmečių ar ištiso šimtmečio. Sykiu daugumai Lietuvos gyventojų ši pokario imigracija iš rytų buvo skaudi, nes dalis migrantų, visų pirma partiniai ir sovietiniai pareigūnai simbolizavo karčią, neretai traagišką ir, kaip laikas parodė, ilgą SSRS okupaciją ir aneksiją.

Kartu pokario Lietuva, nepaisant sovietų valdžios bandymo primesti ir diktuoti internacionalistiškai komunistinį ir iš dalies rusocentristinį stilių, faktiškai tapo kur kas labiau įvairialypė, daugiaetninė visuomenė negu kada nors buvo iki tol. Antrojo pasaulinio karo metu ir pirmaisiais pokario metais Lietuva patyrė didžiulių demografinių nuostolių. 1940 m. sausio 1 d. nepriklausomoje Lietuvoje (su Vilniaus kraštu, bet be Klaipėdos krašto) gyveno 2,925 mln. žmonių (Lietuvos statistikos metraštis 1940: 16), o 1945 m. – maždaug 2,5 mln. žmonių. Be to, Lietuva neteko beveik visos tradicinės žydų bendruomenės (holokausto tragedija), dėl priverstinės repatriacijos gerokai sumažėjo lenkų, kelis kartus – vokiečių.

Pokario sovietų Lietuvoje lietuvių (daugumos) ir kitų etninių grupių (mažumų) proporcinis santykis išliko panašus arba lietuvių dalis net šiek tiek padidėjo, palyginti su XX a. ketvirtojo dešimtmečio pabaiga³. Pirmojo pokario gyventojų surašymo duomenimis, 1959 m. iš viso Lietuvos SSR gyveno daugiau kaip 2 mln. 711 tūkst. žmonių. Iš jų lietuvių buvo daugiau kaip 2 mln. 150 tūkst. (79,3 proc.), kitataučių – maždaug

³ 1925 m. Lietuvos gyventojai (su Klaipėdos kraštu, bet be Vilniaus krašto) pagal tautybę buvo pasiskirstę taip: lietuvių – 80,1 proc., kitų etninių grupių – 19,9 proc. Tarp pastarųjų žydų buvo 7,1 proc., vokiečių – 4,1 proc., lenkų – 3,0 proc., rusų – 2,3 proc., latvių – 0,7 proc., kitų – 2,7 proc. Nors tikslų duomenų neturime, P. Zundė iš įvairių šaltinių apskaičiavo, kad 1940 m. iš 3,14 mln. Lietuvos gyventojų (su Vilniaus ir Klaipėdos kraštais, nors pastarąjį jau buvo užėmusi Vokietija) buvo 2,34 mln. lietuvių, 330 tūkst. lenkų, 210 tūkst. žydų, 130 tūkst. vokiečių, 80 tūkst. rusų, 30 tūkst. gudų (baltarusių), 10 tūkst. latvių, 10 tūkst. kitų tautybių asmenų. Nuošimčiais gyventojų pasiskirstymas tautybėmis buvo toks: lietuvių – 74,6 proc., žydų – 6,7 proc., lenkų – 10,5 proc., rusų – 2,5 proc., vokiečių – 4,1 proc., gudų – 1 proc., latvių – 0,3 proc., kitų – 0,3 proc. (Zundė 1964).

560 tūkst. (20,7 proc.). Tačiau ypač pasikeitė kitų etninių grupių (ne lietuvių) sudėtis ir proporcijos. Labai sumažėjus žydų, taip pat lenkų ir vokiečių, pokario Lietuvoje dėl imigracijos gerokai padidėjo rusų, kurių atvykimas sudarė didžiausią kiekybinį prieaugį, taip pat ukrainiečių, uzbekų, azerbaidžaniečių ir kitų tautybių žmonių skaičius. Pirmą kartą į Lietuvą pokariu atvyko ir apsigyveno daugiau kaip trisdešimties naujų tautybių žmonių⁴: 1923 m. joje gyveno 26 tautybių žmonės, o 1953 m. – jau ne mažiau kaip 56 (tiek jų buvo tik to meto LKP), 1959 m. – ne mažiau kaip 83⁵.

Istoriografijoje žinoma, kad pokariu rusai Lietuvoje buvo viena didžiausių etninių grupių po lietuvių ir lenkų. Šis mūsų tyrimas atkreipia dėmesį į tai, kad rusai tapo viena didžiausių etninių grupių Lietuvoje jau antraisiais nacių okupacijos metais, t. y. 1942 m. Tuomet holokausto metu jau buvo sunaikinta dauguma vietinių žydų ir naciai iš savo okupuotų vakarinių SSRS rajonų pradėjo prievarta masiškai kelti rusus ir kitų tautybių žmones į Lietuvą.

Svarbu pabrėžti, kad ši pokario tarptautinė (SSRS požiūriu – tarprespublikinė) sovietinių piliečių imigracija į Lietuvą buvo pagrindinis struktūrinis politinės (aneksija), ūkio atkūrimo ir plėtros bei visuomenės integracijos (sovietizacija) elementas. Didžiulė ir intensyvi imigracija iš rytų, daugiausia rusų buvo galingas iššūkis sovietizuojamai Lietuvai. Dalis šių rusų imigrantų pokaryje (mūsų duomenimis, maždaug 7–9 proc. visų rusų) tapo naujuoju respublikos politiniu, kariniu ir ekonominiu elitu. Politinės ir represinės sistemos rusinimas buvo išskirtinis pokario Lietuvos bruožas. Atvykę rusų pareigūnai sudarė daugumą LKP, krašto administracijoje, ūkio ir represinėse institucijose, ypač vadovų lygmeniu. Šie rusų partiniai ir sovietiniai pareigūnai kartu su lietuvių komunistais ir jų rėmėjų grupele buvo krašto valdytojai, o iš esmės Maskvos valios vykdytojai. Jie buvo atsakingi už „socializmo“ kūrimą, o kai kurie – ir už nusikaltimus Lietuvos gyventojams.

Neatsitiktinai sovietų valdžia Lietuvos populiariojoje savimonėje buvo ir iki šiol dažnai tapatinama su „rusų valdžia“, visų pirma dėl greito sovietinių rusų pareigūnų įsigalėjimo krašto administracijoje ir rusų kalbos paplitimo visuomenėje, ypač miestuose.

⁴ 1959 m. gyventojų surašymo duomenimis, tarp jų buvo šimtai uzbekų, azerbaidžaniečių, armėnų, gruzinų, baškių, čiuvašų, mordvių, moldavų, kabardinų, kazachų, osetinų, taip pat dešimtys tadžikų, karelių, marių ir kitų (žr. 1959 m. visasąjunginio gyventojų surašymo duomenys 1962).

⁵ Dabartinėje Lietuvoje etninė įvairovė dar įspūdingesnė ir susijusi su imigracija. 2011 m. Lietuvoje gyveno 154 tautybių žmonių, 2001 m. – 115 (Lietuvos gyventojai 2011 metais 2013: 20). Tai patvirtina bendrą migracijos teoretikų prielaidą, kad imigracija yra natūralus daug platesnių socialinės, politinės ir ekonominės integracijos procesų padarinys (Масцей 2002: 170). Todėl, žlugus SSRS ir susikūrus nepriklausomai Lietuvos valstybei, atsivėrusiai Vakarams ir pasauliui, globalizacijos procesas dar labiau paspartino etninės įvairovės kitimą mūsų šalyje. Kartu po 1990 m. vyko ir kiti etniniai procesai: nuolat didėjo lietuvių proporcinė dalis visuomenėje, visu pirma dėl santykinai didelės kitataučių (ne lietuvių) emigracijos per pastaruosius du dešimtmečius.

O mokslinėje literatūroje etniškumo ir politinės sistemos ar valdžios galios santykis yra tyrimo problema, reikalaujanti atskleidimo ir kritinio paaiškinimo.

Ši sovietinių žmonių, visų pirma rusų imigracija į pokario Lietuvą iš kitų SSRS respublikų ir rajonų, kaip ir kitos rusų migracijos, kol kas yra menkai ištirta empiriškai. Trūksta ir teorinio pagrindo, norint kompleksiskai suprasti šią migraciją iš rytų.

Domėtis rusų atminties apie LDK tyrimais skatina keletas priežasčių. Pirmą yra personalinio pobūdžio, antra – profesinio, trečią būtų galima pavadinti visuomenine.

Personalinė priežastis yra ta, kad jau ne vienerius metus tirių Lietuvos rusų istoriją, migracijas ir kultūrą. Tačiau šių rusų atminties problemos – ir kas dar blogiau – užmarštis nesulaukė atidesnio dėmesio ar nagrinėta kaip šalutinis dalykas, kažkur tarp istorinio pasakojimo ir kultūros.

Profesinė priežastis. Šioje pokario Lietuvos rusų atminties tyrimo dalyje atsispindi naujosios lietuviškos istoriografijos atminties tyrimų tradicija, pažintis su šiais darbais ir įsipareigojimai Lietuvos mokslo tarybai, įgyvendinant 2010–2013 m. projektą „LDK tradicija, vaizdins ir modernūs tapatumai“, kuriame buvo pabrėžiamas LDK istorijos ir atminties ryšys. Taigi čia ši tema yra toliau plėtojama.

Visuomeninė priežastis. Manęs nenustoja jaudinti situacija, kai, viena vertus, intensyviai domimasi politine Lietuvos istorija, o kita vertus – daugiau ar mažiau „uždara“ rusų bendruomenės Lietuvoje istorija. Mažiau svarstoma apie atminimo reikšmę ir piktnaudžiavimą atmintimi ar užmiršimu. Mintis apie teisingos atminties politiką šiuo požiūriu yra viena pagrindinių temų, kurias tirti yra mano pilietinė pareiga.

SĄVOKOS

Pokaris. SSRS aneksijos laikotarpis Lietuvos istorijoje nebuvo vienodas. Dabartinėje Lietuvos ir lietuvių išeivijos istoriografijoje dažnai išskiriama sunkiausia ir tragiškiausia jo dalis – 1944 m. vidurys–1953 m. (dažniausiai ligi Stalino mirties tų metų kovo 5 d.). Šis laikotarpis mūsų straipsnyje yra vadinamas pokariu Lietuvoje.

Migracija ir jos tipai. Mokslinėje literatūroje nėra vieno tinkamo migracijos sąvokos apibrėžimo. Neretai ji skirstoma į vidinę ir išorinę (tarptautinę) migraciją. Tarptautinė migracija dar gali būti skirstoma į emigraciją (išvykimas iš savo šalies) ir imigraciją (atvykimas į kitą šalį)⁶.

Šiame straipsnyje migracija vadinsime pavienių asmenų ar jų grupės judėjimą iš vienos vietos į kitą, kad ir kokia būtų jo trukmė, sudėtis ir priežastis.

⁶ Daugiau apie tai žr.: Poston 2001: 384–385; Turauskaitė 2011: 10–12.

Tai, kas dabar kai kurių tyrėjų vadinama išorine migracija, pokario Lietuvoje SSRS vyriausybės ir daugumos sovietinių žmonių buvo suvokiama kaip vidinė ar tarprespublikinė migracija į Lietuvos SSR. Kitaip manė dauguma to meto Lietuvos gyventojų. Kurį laiką jie žvelgė į SSRS kaip į užsienio valstybę (beje, nedraugišką ir agresyvią). Jų priverstinis perkėlimas už respublikos ribų buvo suvokiamas kaip trėmimas svetur, o savanoriškas persikėlimas – dažniausiai kaip emigracija iš savos respublikos, kad ir jau inkorporuotos į SSRS.

Reikia pabrėžti, kad sovietų valdymo dešimtmečiais SSRS buvo „uždara“ šalis, kurioje užsienio migracija (už SSRS ribų) buvo griežtai ribojama valstybės. Atvykimo ir išvykimo taisyklės, pilietybės suteikimas ir panaikinimas bei deportacijos buvo reguliuojamos 1918, 1925 ir 1959 m. dekretais ir ministerijų instrukcijomis, kurios atspindėjo valstybės apribojimus (Ivakhnyuk 2009: 10–11).

Pagal sprendimo migruoti priėmimo būdą rusų migrantų srautus galima skirstyti į priverstinius, organizuotai telkiamus ir savanoriškus. Priverstinis (ar pusiau savanoriškas) rusų migracijos pobūdis pasireiškė tuo, kad SSKP, SSRS Ministrų Taryba, represinės ir kitos institucijos direktyviai siuntė juos ar skatino jų imigraciją, siekdami aneksuoti ir sovietizuoti Lietuvą. Tokio migranto valia buvo pavaldi kitų – SSKP CK, sovietinių ministerijų ir įmonių vadovų – valiai. Priverstinio pobūdžio dažniausiai buvo ir stichinė sovietinių žmonių migracija, ypač 1946–1947 – masinio bado SSRS metais.

Kai kurie rusų imigrantų srautai pokario Lietuvoje buvo savanoriškai organizuojamos sovietinių žmonių masinės darbo migracijos į dideles statybas ar industrinius miestus, vadinamojo organizuoto telkimo (rus. *органбор*), dalis. Tokia administracinė priemonė buvo tiesiogiai orientuota į valstybės planuojamo pokario atstatymo ir industrializacijos projektus. Dar kiti rusų imigrantai pokariu į Lietuvą iš kitų SSRS vietų atvyko savanoriškai, per daug nepaveikti kitų valios.

Pagal migracijos tikslą 1944–1953 m. galima skirti keturis pagrindinius rusų imigracijos į Lietuvą tipus: politinė (politinė militarinė), darbo jėgos, stichinė, šeiminė (šeimų susijungimo) ir draugų kvietimo.

Politinė militarinė imigracija buvo tiesioginis pokario Lietuvos okupacijos ir aneksijos bei SSRS karinio viešpatavimo padarinys. Ši rusų komunistų, sovietinių pareigūnų ir karininkų imigracija turėjo politinį, ideologinį, ekonominį ir / ar militarinį tikslą.

Pagrindinis darbo migracijos, kitaip nei politinės, tikslas dažniausiai buvo susirasti darbą, pagerinti savo ekonomines galimybes ir gyvenimo sąlygas, o ne vykdyti SSRS vadovybės politinius, ideologinius ar militarinius uždavinius.

Svarbus stichinio persikėlimo skirtumas nuo kitų migracijų tipų yra pirminis persikėlimo motyvas. Pagrindinis stichinių migrantų rūpestis buvo savo ar savo artimųjų gyvybės apsauga, nelauktai praradus net minimalias ekonomines galimybes prasimaitinti ir ypač pablogėjus sąlygoms gyvenamosiose vietose.

Šeiminė (šeimos susijungimo) migracija buvo toks migracijos tipas, kai rusų migrantų šeimos nariai, dažniausiai žmona su vaikais, kartais dar seneliai ar kiti giminaičiai atvykdavo pas imigrantus į pokario Lietuvą. Vieni tyrinėtojai šį žmonių judėjimą priskiria priverstinei migracijai, o kiti – savanoriškai (Turauskaitė 2011: 17). Pastarieji mano, kad šeiminę migraciją veikia kiti motyvai ir ji pasižymi didesniais mastais dėl mažesnės rizikos, lengviau pakeliamų persikėlimo išlaidų ir susidariusio migrantų socialinio ryšių tinklo. Draugų atvykimas buvo toks migracijos tipas, kai jau atvykę rusų migrantai, gyvenantys pokario Lietuvoje, kvietė, taip pat žodžiu ir raštu skatino persikelti savo draugus ar pažįstamus iš kitų SSRS rajonų.

TEORINĖS PRIEIGOS

Įvairiems šios studijos tyrimo objektams nagrinėti taikomos skirtingos teorijos. Analizuojant išorinę rusų migraciją, o tokia buvo rusų imigracija į pokario Lietuvą iš kitų SSRS rajonų, remiamasi svarbiausiomis šiuolaikinėmis tarptautinės migracijos teorijomis. Žinoma, šios migracijos teorijos reikalauja tam tikros adaptacijos, kai nagrinėjame specifinę politinę sistemą praeityje – totalitarinę SSRS režimą pokario Lietuvoje arba stalinmetį. Antroje straipsnio dalyje siekiama analizuoti ir atskleisti skirtingų rusų grupių atmintį apie LDK pokario Lietuvoje, remiantis kultūrinės atminties teorija.

Migracijos teorijos

1993 m. amerikiečių sociologas Douglas Massey rašė, kad tuomet nebuvo vienos, nuoseklios tarptautinės migracijos teorijos. Buvo tik tam tikri fragmentuoti teorijų rinkiniai, sukurti daugiausia izoliuoti vieni nuo kitų. Šios teorijos kartais, nors ir ne visada, priklausė nuo tam tikros disciplinos ribų. Teorinių modelių įvairovė skirta paaiškinti, kodėl atsiranda tarptautinė migracija, ir kiekviena jų, siekdama išsiaiškinti tą patį reiškinį, vis dėlto remiasi radikaliai skirtingomis sąvokomis, prielaidomis ir charakteristikomis (Massey 1993: 432). Per pastaruosius du dešimtmečius užsienyje ir Lietuvoje dirbantys tyrėjai gerokai pasistūmėjo link „visapusiško šiuolaikinių migracijos procesų supratimo“⁷.

Dabar tarptautinė migracija vis dažniau suvokiama kaip kompleksinis ir daugelio veiksnių sąlygojamas reiškinys. Todėl tam reikia tobulesnių teorijų, kurios apimtų skirtingas perspektyvas, įvairius analizės lygius ir prielaidas. XX a. pabaigoje Tarptautinė

⁷ Žr. Massey, Arango, Hugo, Kouaouci, Pellegrino, Taylor 1998; Poston 2001; Массей 2002; Massey 2003; Kasnauskienė 2005; Šipavičienė 2006; Turauskaitė 2011.

gyventojų mokslinių tyrimų sąjunga subūrė tarptautinę tarpdalykinę mokslininkų grupę. Jos tikslas buvo pateikti esamų migracijos teorijų apžvalgą, siekiant nustatyti jų panašumus ir prieštaravimus, taip pat įvertinti skirtingas teorines prieigas, atsižvelgiant į empirinius tyrimus. Šios grupės tyrimų rezultatai buvo išdėstyti D. Massey, J. Arango, G. Hugo ir kitų autorių parengtoje knygoje (Massey, Arango, Hugo et al. 1998; Массей 2002). Jie analizavo ir sintetino šešias svarbesnes teorijas: neoklasikinės ekonomikos, naujosios ekonominės darbo migracijos, segmentuotos darbo rinkos, pasaulinių sistemų, kumuliatyvinio priežastingumo (angl. *cumulative causation*) ir visuomeninio kapitalo. Todėl šie tyrėjai sukūrė sintetinį (vienijantį) šiuolaikinės tarptautinės migracijos atsiradimo ir raidos paaiškinimą.

Tyrėjų grupė padarė išvadą, kad tarptautinė migracija atsiranda dėl socialinės, ekonominės ir politinės transformacijos. Tuomet kapitalistiniai rinkos santykiai plinta į ikirinkos ir nerinkos visuomenes (pasaulinių sistemų teorijos hipotezė). Ikirinkos visuomenės pagrįstos valstiečių žemės ūkiu. Nerinkos visuomenės remiasi centralizuotu planavimu. Tokios buvo SSRS, Kinijos ir kitų socialistinių šalių bloko ekonomikos iki 1989 m.

Svarbu pasakyti, kad pokario Lietuvos visuomenė taip pat patyrė radikalios struktūrinės transformacijos laikotarpį, tik tuomet jos ekonomikoje įsitvirtino ne rinkos santykiai, o centralizuotas planavimas pagal SSRS modelį. Be to, forsuojamas pokario SSRS ekonomikos atkūrimas, ypač miestų pramonės, daugiamilijoninė sovietų armijos kariškių demobilizacija ir sovietų valdžios mokestinis spaudimas kolūkiečiams, taip pat masinis badas nederliaus metais galutinai sugriovė susiklosčiusius socialinius ir ekonominius ryšius SSRS visuomenėje (jie pradėjo irti XX a. ketvirtame dešimtmetyje). Tai paskatino milijonų sovietinių žmonių tradicinio gyvenimo būdo pokyčius. Šie sukūrė mobilią gyventojų grupę. Jos stengėsi naujais būdais pasiekti ekonominę gerovę arba tiesiog prisitaikyti prie kintančios sovietų politikos ir „socialistinės“ visuomenės, kurios dalimi po 1945 m. tapo ir Lietuva, o kai kurie paprasčiausiai troško išgyventi (badaujantieji).

Šiuolaikinės migracijos teorinės išvalgos ir empiriniai tyrimai rodo, kad tarptautiniai migrantai atvyksta visiškai ne iš neturtingų ir izoliuotų vietų, atitrūkusių nuo pasaulinių rinkų, o iš tų regionų ir šalių, kurie patiria greitų pokyčių etapą dėl įsijungimo į pasaulinę prekybą, informacinį ir gamybinį tinklą. Kitaip tariant, tarptautinė migracija yra ne nepakankamo rinkos išvystymo padarinys, o kaip tik pačios rinkų raidos rezultatas (Массей 2002: 162).

Atsižvelgiant į tai, galima daryti prielaidą, kad pokario imigracija į sovietų Lietuvą iš rytų, tiksliau, skirtingi imigrantų srautai, buvo ne tik SSRS vadovybės politinio sprendimo ir jos įtakos įtvirtinimo respublikoje padarinys, 1944 m. pakartotinai aneksavus

šali, ne tik santykinai geresnio pragyvenimo lygio Lietuvoje, bet ir komandinės ekonomikos raidos, forsuojamos industrializacijos etape, rezultatas. Be to, nepaisant griežtų sovietų valdžios vidinės migracijos apribojimų ir kontrolės, sovietų migrantams kur kas pralaidesnės pasidarė buvusių Baltijos šalių sienos, aneksavus šias šalis tapusios vidinėmis SSRS sienomis.

Taigi, pagal neoklasikinę ekonomikos teoriją, racionaliai veikiantis subjektas išnaudoja laikinos geografinės disproporcijos darbo rinkose pranašumus, emigruoja ir gyvena užsienyje siekdamas didesnio atlyginimo⁸. Migraciją veikia „stūmimo“ ir „traukos“ jėgos. Pagrindinis makroekonominis migracijos veiksnys yra darbo jėgos paklausos ir pasiūlos skirtumai tarptautinėse rinkose, o migracijos priežastis – skirtingas darbo užmokestis įvairiose valstybėse. Kai pajamų skirtumas sumažėja, prarandamos paskatos migruoti ir šis reiškinys nyksta. Kaip tvirtina ši teorija, mikro- (ar asmens) lygiu kiekvienas žmogus individualiai priima sprendimą, kaip prisitaikyti prie naujos situacijos, ir veikia pagal savo paties sąnaudų bei naudos analizę. Jeigu nauda viršija sąnaudas, tuomet priimamas sprendimas migruoti. Kartu pabrėžiama, kad pagrindinę vietą užima pelno veiksnys.

O pagal naująją ekonominės darbo migracijos teoriją, racionaliai veikiantis subjektas (paprastai šeima, namų ūkis ir pan., o ne izoliuotas individas) ieško galimybės įveikti savo šalies trūkumus draudimo, kapitalo ir kreditų rinkose ir išvyksta bei laikinai įsidarbina užsienyje, siekdamas pervesti į gimtinei reguliariai uždirbamas ar sukauptas lėšas. Taigi, svarbu ne tik pajamos, bet ir tai, kad migrantai kontroliuoja rizikas, paskirstydami pajamų šaltinius, ir papildomai finansuoja gamybą ar vartojimą, pajungdami alternatyvius kapitalo šaltinius (Massey 1993: 436–440; Macceŭ 2002: 162–163; Sipavičienė 2006: 7).

Svarbi naujosios ekonominės darbo migracijos teorijos hipotezė, kad tarptautinė migracija nebūtinai išnyksta, kai tarp šalių sumažėja atlyginimų skirtumai. Paskatos migruoti gali likti, jeigu siunčiančioje šalyje nėra kitų rinkų (kapitalo, draudimo ir t. t.) arba jos yra netobulos ar sutrikusios. Vyriausybės politika ir ekonominiai pokyčiai, darantys poveikį pajamų paskirstymui, veiks tarptautinę migraciją, kad ir koks būtų jų poveikis vidutinėms pajamoms. Faktiškai vyriausybės politika, didinanti vidutines pajamas migrantus siunčiančioje šalyje, gali padidinti migraciją, jeigu santykinai neturtingų namų ūkių pajamos nepadidėja. Ir priešingai, politika gali sumažinti migraciją, jeigu santykinai turtingi namų ūkiai nesidalija padidėjusiomis pajamomis (Massey 1993: 440).

Kai kurias naujosios ekonominės migracijos teorijos prielaidas pritaikykime SSRS pokario laikotarpiui. SSRS vyriausybės ekonominė politika, orientuota į pramonės

⁸ Massey 1993: 433–436; Macceŭ 2002: 162.

augimą ir palaipsniui didinusi vidutines pajamas, didino tarprespublikinę migraciją, įskaitant rusų, baltarusių, lenkų ir kitų rusakalbių imigraciją į Lietuvą iš Rusijos, Baltarusijos ir kitų vietų. Taip buvo todėl, kad bendras pajamų didėjimas nepalietė sukolūkinčio žemės ūkio ir kolūkiečių, kuriems mokesčių našta tuomet netgi didėjo (Афанасьев 1996: 416–435). Be to, sovietinių žmonių migraciją stiprino nestabili pokario SSRS ekonominė padėtis, socialinių garantijų nebuvimas ir ypač neefektyvios centrinės vyriausybės pastangos įveikti 1946–1947 m. nederliaus ir masinio bado padarinius.

Kai struktūriškai kintančių visuomenių besivystanti rinka savo ankstyvojoje fazėje sukuria mobilių gyventojų, siekiančių užsidirbti daugiau pinigų, apsidrausti nuo rizikos ar papildomai finansuoti gamybą arba vartojimą, grupę, poindustrinis ekonomikos augimo modelis išsivysčiusiose visuomenėse sukuria darbo rinkų pasidalijimą. Viename rinkos sektoriuje darbas stabilus, gerai apmokamas vietiniams gyventojams. O antrame sektoriuje darbo atlygis yra mažesnis, ne toks stabilus ir suteikia nedaug socialinio kilimo galimybių, nevilioja vietinių gyventojų ir sukelia struktūrinį darbo imigrantų, dažnai nekvalifikuotos darbo jėgos (segmentuotos darbo rinkos teorijos hipotezė) poreikį. Darbo rinkos pasidalijimo procesas yra ypač gerai matomas vadinamuosiuose globaliuose miestuose, kur valdymo, administracijos ir techninis personalas skatina georovės koncentraciją ir didelį pagalbinių mažiau apmokamų paslaugų poreikį (pasaulio sistemų teorija). Kartu, pagal pasaulio sistemų teoriją, migrantams specialistams, dirbantiems išsivysčiusiose ekonominėse rinkose, yra galimybė toliau migruoti ir tobulinti savo kvalifikaciją. Pasak segmentuotos darbo rinkos teorijos, trūkstant vietinės darbo jėgos, darbdaviai renkasi imigrantus ir dažnai prasidėję imigracijos srautai vyksta nepaisant formalių reikalavimų (Massey 2003: 15; Sipavičienė 2006: 7; Turauskaitė 2011: 24). Taigi, imigrantai iš besivystančių valstybių patenkina tą darbo jėgos poreikį, kuris struktūriškai susijęs su poindustrine visuomene.

Laikui bėgant imigrantų verbavimas tampa mažiau svarbus, nes ekonominės globalizacijos procesas, sukuriantis mobilių gyventojų grupes besivystančiuose regionuose ir skatinantis jų paslaugų poreikį globaliuose miestuose, taip pat formuoja transporto, komunikacijos, politinius ir kultūrinius ryšius. Kaip teigia pasaulio sistemų teoretikai, tarptautinis žmonių judėjimas tampa pigesnis, greitesnis ir paprastesnis. Imigraciją taip pat skatina užsienio politika ir kariniai veiksmai, kurių imasi išsivysčiusios šalys, o praeityje metropolijos ar imperijos, tarp jų ir SSRS Lietuvos atžvilgiu, siekdamos tarptautinio saugumo, proteguojant užsienio investicijas ir garantuojant priėjimą prie žaliavų. Užsienio invazijos sukuria saitus ir įsipareigojimus, generuojančius pabėgėlių, prieglobsčio ieškančių ir nuo karo nukentėjusiųjų srautus (Massey 1993: 440–448). Todėl ir 1944 m. SSRS aneksavus Lietuvą, imigracija į respubliką iš rytų buvo judėjimas tarp centro ir priklausomos vakarų periferijos. Tarp pokario Lietuvos ir kitų sovietų respublikų, visų prima

gretimų – Baltarusijos ir Rusijos – formavosi ar buvo primesti politiniai (partiniai), kariniai, administraciniai, investiciniai, transporto ir komunikacijos saitai. Tai skatino naujų specifinių tarprespublikinių komandinės ekonomikos bei politinių, socialinių ir kultūrinių ryšių raidą, dažniausiai kontroliuojamą iš Maskvos ir iš dalies iš Vilniaus.

Ilgainiui darbo jėgos verbavimas tampa perteklinis. Kartą prasidėjusi imigracija turi stiprų polinkį tęstis, remdamasi išaugusiais ir išplėtotais migrantų tinklais (socialinio kapitalo teorija). Imigrantų susitelkimas tikslo šalyse sukuria „šeimų ir draugų“ efektą. Tai nukreipia imigrantų srautus į tą pačią vietą ir palengvina jų atvykimą bei adaptaciją. D. Massey rašė, kad, atvykus pakankamam skaičiui migrantų legaliomis sąlygomis, gali susiformuoti ekonominis anklavas, kuris toliau skatins darbo imigrantų poreikį (2003: 15–16). Remdamiesi šia socialinio kapitalo teorija, galime daryti prielaidą, kad pokario Lietuvoje rusų ir kitų rusakalbių politinė ir darbo jėgos imigracija (partiniai ir sovietiniai pareigūnai, karininkai, inžinieriai, darbininkai ir t. t.) netrukus sukūrė naujų potencialių imigrantų srautą. Šių imigrantų grupė daugiausia buvo suformuota būtent „šeimų ir draugų“ efekto, kuris jau buvo pastebėtas lietuviškojoje istoriografijoje (Tinišis 1994: 190; Truska 1995: 128; Кашаускене 2005: 437).

Migracijos elgesio paplitimas kilmės šalyse sukelia papildomų struktūrinių pokyčių, kurie keičia pajamų ir žemėvaldos pasiskirstymą ir sykiu – vietines kultūras. Taip yra papildomai skatinamas tarptautinis judėjimas, kuris tampa lygiavertė kitoms gyvenimo strategija (kumuliatyvinio priežastingumo teorija). Taigi, tarptautinė migracija turi grįžtamąjį poveikį tiek žmonių motyvacijai, tiek socialinėms ir ekonominėms struktūroms (Massey 1993: 451–454; Sipavičienė 2006: 7–8).

Pokario Lietuvos laikotarpį galima priskirti trečiam pasaulinės tarptautinės migracijos istorijos laikotarpiui. Po merkantilinio (1500–1800) ir industrinio (1800–1918) migracijos istorijos laikotarpio skiriamas keturis dešimtmečius trukęs ribotos migracijos laikotarpis po Pirmojo pasaulinio karo. XX a. septintojo dešimtmečio viduryje prasidėjo poindustrinės migracijos laikotarpis, kai imigracija tapo iš tiesų pasaulinio masto (Massey, Arango, Hugo et al. 1998: 1–16; Massey 2003: 1–5).

XX a. penktojo dešimtmečio tarptautines migracijas sukėlė Antrasis pasaulinis karas. D. Massey teigimu, tuomet žmonių judėjimus sudarė daugiausia pabėgėliai ir perkeltieji asmenys (angl. *displaced persons*), o šie migracijos srautai nebuvo glaudžiai susiję su ekonomikos augimo ir raidos ritmais (2003: 3). Šis JAV mokslininkas ir kiti Vakarų migracijų tyrėjai beveik neatkreipė dėmesio į tai, kad SSRS ir po 1945 m. jos aneksuotose Europos teritorijose, visų pirma Baltijos šalyse taip pat vyko masiniai migracijos procesai. Baltijos šalių valstybių teisinio tęstinumo požiūriu šie judėjimai gali būti laikomi tarptautine ar išorine migracija (SSRS požiūriu tai buvo vidinė ar tarprespublikinė migracija). Be to, pokaryje ir vėliau vyko gana didelio masto lenkų emigracija iš SSRS, tiksliau, iš sovietinių

Lietuvos, Baltarusijos ir Ukrainos respublikų į Lenkijos Liaudies Respubliką. Taigi, į tarptautinės migracijos istorijos empirinius tyrimus reikėtų įtraukti platesnius migracijos procesus Rytų ir Vidurio Europoje po Antrojo pasaulinio karo.

Dabartinis teorinis tarptautinės migracijos veiksnų, modelio ir proceso paaiškinimas pokario Lietuvos imigracijos iš rytų kontekste reikalauja iškelti penkis svarbius klausimus. Pirmas, kokią migracinę politiką vykdė totalitarinės SSRS vadovybė pokario Lietuvoje? Kiek ši sovietų politika buvo efektyvi? Antras, kokie struktūriniai procesai vyko pačioje pokario SSRS, t. y. visų pirma tose respublikose, kurios tiekė Lietuvai migrantus? Trečias, kokie buvo struktūriniai veiksniai pokario Lietuvoje, kurie dirbtinai diktavo ar „natūraliai“ formavo imigrantų paslaugų poreikį? Ketvirtas, kokie buvo motyvai žmonių, kuriuos skatino migruoti į pokario Lietuvą sovietų aneksinė politika ir makrolygio veiksniai? Ir pagaliau penktas klausimas – kokios socialinės ir ekonominės struktūros atsirado vykstant tarprespublikinei migracijai į Lietuvą ir iš jos, taip pat politinei ir ūkio integracijai (ar „sovietinei globalizacijai“)? Kaip šios struktūros veikė sovietų žmonių imigracijos į Lietuvą procesus?

Dabartinės tarptautinės migracijos teorijas reikia adekvačiai vertinti, o jas taikydami praeities migracijoms savo regione turime adaptuoti, atsižvelgdami į specifinį politinį režimą – totalitarinę SSRS sistemą Stalino valdymo metais. SSRS visuomenė rėmėsi ne rinka, o planine ekonomika ir „socializmo“ kūrimo vizija (bent jau iki N. Chruščiovo valdymo laikų; Walicki 2005: 583–633). Formaliai sovietų valdžia rėmėsi komunistų partijos lyderyste, o realiai buvo sukoncentruota gana siauro partinio elito rankose. Stalino valdymo metais įsitvirtino totalitarizmas ir asmens kultas. Tai reiškia, kad svarbūs politiniai, socialiniai ir ekonominiai sprendimai buvo priimami remiantis politiniu ar ekonominiu pragmatizmu (ar voliuntarizmu), leninine-stalinine ideologija arba savaip perdirbtomis komunizmo idealo vizijomis.

Svarbu pabrėžti, kad sovietų imperijoje kai kurias išorines migracijas ar jų uždraudimą nulemdavo diktatoriški, autokratiniai Maskvos sprendimai, padiktuoti visų pirma politinių, karinių, ideologinių ar specifinių socialinių motyvų. Tokiomis migracijomis pokario sovietų Lietuvoje galima laikyti, pavyzdžiui, lenkų repatriaciją (priverstinę tarptautinę emigraciją), partinių ir sovietinių pareigūnų paskyrimą ir persikėlimą į Lietuvą iš kitų SSRS respublikų (mūsų terminais, politinę militarinę imigraciją, kuri gali būti siejama ir su segmentuotos darbo rinkos teorija).

SSRS vadovybė galėjo ir uždrausti ar sustabdyti kai kurias potencialias išorines migracijas. Toks buvo maždaug 9 tūkst. rusų, slapto nacių ir sovietų susitarimu priverstinai atkeltų 1941 m. pavasarį iš nacių okupuotos Lenkijos į sovietų Lietuvą, atvejis. Pokario metais, kai vyko masinė lenkų repatriacija iš Lietuvos, Maskva neleido šiems rusams „suvalkiečiams“ (beveik visi jie buvo sentikiai) išvykti į savo gimtinę Lenkijoje.

Dar kitas ypatingas sovietinės išorinės (ar tarprespublikinės) migracijos atvejis – Lietuvos gyventojų trėmimai, politinių kalinių išvežimas už respublikos ribų. Šios masinės prievartinės ir neretai baudžiamojo pobūdžio migracijos dažniausiai neturėjo jokio racionalaus ekonominio pagrindimo, nors tremtinių ir kalinių darbas buvo naudojamas vadinamojoje GULAG'o ūkio sistemoje. Tokie žmonių perkėlimai totalitarinėje SSRS, turėję visų pirma ideologinę ir politinę motyvą, buvo mažų mažiausiai neracionalūs, voliuntaristiniai ir gana neefektyvūs ekonominiu ir socialiniu požiūriu.

Be to, SSRS vadovybė buvo linkusi nutylėti ar nusišluoti kai kurias vidines ir tarprespublikines (ar išorines) migracijas. Tokia buvo 1946–1947 m. nederliaus ir bado, lydimų užkrečiamųjų ligų ir mirčių protrūkio, sukelta sovietinių žmonių europinės Rusijos vakarinėje dalyje, Ukrainoje, Moldavijoje masinė migracija į miestus ir kitas respublikas. Milžiniški šios stichinės migracijos mastai viešumon iškilo, rodos, tik maždaug po penkiasdešimties metų. Stichinė pagal savo pirminį persikėlimo motyvą, ši migracija pagal savo tikslą neretai palaipsniui susiliedavo su kitais migracijos srautais, dažniausiai su darbo migracija.

Kultūrinė atminties teorija

Mokslininkų dėmesys atminčiai ar atminties kultūrai atėjo iš Vakarų Europos, visų pirma iš Vokietijos bei Prancūzijos, kur ji intensyviai plėtojama nuo XX a. paskutinių dešimtmečių (Игrec, Ваh 2012: 309). Ši vakarietiška atminties tyrimų tradicija remiasi XX a. pirmosios pusės prancūzų sociologo Maurice'o Halbwachso „socialinių rėmų“ teorija, kuri pabrėžia individualios bei kolektyvinės atminties ir socialinio konteksto ryšį (Halbwachs 2006). Atminties tyrimų teorinius pagrindus suformulavo vokiečių istoriografijos teoretikas Jörnas Rüsenas (jis vartojo „istorinės kultūros“ terminą; Norkus 2007) ir istorikas Janas Assmannas (Assmann 1988; Ассман 2004)⁹.

Grupinės atminties reiškiniui nagrinėti J. Assmannas pasiūlė du naujus terminus: komunikacinę ir kultūrinę atmintis. Pasak jo, komunikacinė atmintis yra kolektyviai išgyvenama „gyvoji“ (sudabartinta) praeitis, susiejanti žmogų su jo artimiausia socialine aplinka. Tai tarpusavio komunikacija (bendravimu) palaikomi atsiminimai. Ši atmintis dar neturi institucionalizuotų formų ir perduodama iš kartos į kartą (bet ne ilgiau kaip trys ar keturios bendraujančios kartos) arba socialinėje grupėje, todėl gali nuolat keistis.

⁹ Apie sąvokų „istorinė kultūra“ ir „atminimo kultūra“ santykį žr. lietuvišką tekstą: Safronovas 2011a: 58–64. V. Safronovas teigė, kad atminimo kultūros terminas yra platesnis už sąvoką „istorinė kultūra“. „Atminimo kultūra“ suprantama kaip plati sąvoka, taikytina visoms sąmoningų atsiminimų formoms, nesvarbu, ar šie atsiminimai yra estetinės, politinės ar pažintinės prigimtys.

O kultūrinė atmintis, pagal J. Assmanno teoriją, siekia sujungti tris polius: atmintį (sudabartintą praeitį), kultūrą (kultūriškai institucionalizuotą visuomenės paveldą) ir grupę (visuomenę). Šiuos tris polius jungiantys kolektyviniai atsiminimai susiję jau ne tiek su kasdienybe ar dabartine žmonių patirtimi, kiek su fiksuotais ypatingais momentais „ilgoje“ praeityje, vadinamais „atminties figūromis“. Kultūrinė atmintis yra labiau atsietą nuo kasdienybės, organizuota, institucionalizuota ir ceremonializuota tokiomis formomis kaip ritualas, šventė, ceremonija ar vaizdinys. Tam reikia materialių tarpininkų arba kultūros objektyvacijos: pastatų, paminklų, ištisų miestų ar kraštovaizdžių, tekstų, paveikslų, archeologinių liekanų ir t. t. Kultūrinė atmintis yra dažnai panaudojama grupinei tapatybei kurti.

Grupės (visuomenės) praeitį sudabartina ir aktualina reikšmės. Šias reikšmes ir jų praktikas, padedančias formuoti ir palaikyti kolektyvinę tapatybę, J. Assmannas vadino atminimo kultūra. Istorijos mokslą ir kultūrinę atmintį, pasitelkiančią žmogaus vaizduotę, metaforiškai galima pavadinti langais į istorinę praeitį. Per šiuos langus praeitį galime matyti, girdėti arba, tiksliau, įsivaizduoti (griežtu epistemologiniu požiūriu), kad ją regime ir girdime. Todėl kultūrinė atmintis yra tam tikros visuomenės santykio su istorine praeitimi būdas – ką ir kaip ta visuomenė su ja daro.

Kaip ir kiekvieną teoriją, J. Assmanno kultūrinės atminties teoriją reikia laikyti teoriniu modeliu, kurį tenka empiriškai tikrinti, adaptuoti, interpretuoti ir kūrybiškai taikyti, atsižvelgiant į kiekvienos visuomenės ir epochos ypatumus.

Iškalbingiausi kultūrinės atminties ir kolektyvinio tapatumo dalykai dažnai yra ne istorikų rašomos knygos ar straipsniai, bet viešos atminimo ceremonijos (atmintinos datos, minėjimai, šventės, sentikiams svarbios istorinės datos ir religinės šventės), toponiminė politika (kokie vardai suteikiami naujoms ar kokiais pervardijamos senos gatvės, skverai, miestai ir organizacijos), paveldosauga ir paminklosauga (kas patenka į globotino ir saugotino paveldo sąrašą ir kas nepatenka), paminklų statymas, muziejų įkūrimas, jų fondų kaupimas ir eksponavimas. Dar galime paminėti istorinius romanus, populiarią istorinę literatūrą, kiną, interneto erdvę ir t. t. Savo poveikiu istorinei atminčiai šios reprezentacijos gali pranokti ir dažnai pranoksta istorikų darbus ir pastangas.

Tiesa, visi šie dokumentai yra iškalbingi, bet nebūtinai patikimi. Oficialios šventės ar prisiminimai nebūtinai atitinka tam tikros epochos istorinę atmintį. Pavyzdžiui, sovietmečiu oficialios šventės Lietuvoje buvo lapkričio 7 d. (Spalio revoliucijos diena), balandžio 22 d. (Lenino gimtadienis) ar gruodžio 1 d. (sovietų valdžios paskelbimas Lietuvoje 1918 m.), o ne vasario 16 d. ar liepos 6 d.

Kultūrinė atmintis ir tapatumas yra politikos ir politinių ginčų objektas. Kiekviena politinė santvarka siekia įtvirtinti savo legitimumą ir kartu stabilumą, bandydama įteisinti tam tikros bendruomenės atmintį, tam tikrų bendrų kovų, laimėjimų ar sudėtų

aukų reprezentacijas. Istorinė atmintis kinta ir gali būti kryptingai formuojama. Todėl kova dėl galios veikti kultūrinę atmintį ir tapatumą vadinama istorijos politika (plg. Norkus 2007a: 22). Nagrinėdami pokario Lietuvos rusų atmintį apie LDK, turime pateikti keletą pagrindinių klausimų:

- 1) Lietuvos okupaciją 1944 m. ir aneksiją lydėjo kova dėl „atminimo“, varžymasis dėl „teisingo“ praeitis suvokimo ir aiškinimo. Kokią istorijos politiką, įskaitant perkuriamą LDK vaizdinį, ir kokiomis formomis vykdė centrinė sovietų valdžia Lietuvoje? Kaip vietinė sovietų Lietuvos valdžia pokariu prisitaikė prie bendros sovietų istorinės politikos?
- 2) Kokia vieta sovietų istorijos politikoje po Antrojo pasaulinio karo buvo skiriama rusų tautai ir gerokai atsinaujinusiai bei sovietizuojamai rusų mažumai Lietuvoje?
- 3) Kolektyvinė atmintis gali būti „natūraliai“ formuojama ir kartu yra formuojama daugelio veiksmų, o diktatūros atveju svarbų vaidmenį atlieka valdžios istorinė politika. Todėl vienus dalykus kolektyvinė atmintis gali pabrėžti, o kitus sumenkinti ir nutylėti. Kokią įtaką šie veiksniai darė skirtingų Lietuvos rusų bendruomenės grupių kolektyvinei atminčiai ir būtent jų LDK atminimui (ar užmarščiai)? Kokie buvo įvairios kilmės, socialinės, politinės ir religinės padėties rusų grupių atminties pokario Lietuvoje skirtumai ir panašumai?

ŠALTINIAI

Nagrinėjant rusų migracijas pokario Lietuvoje, naudotasi archyvų, memuarų, statistiniais, enciklopediniais ir interviu duomenimis.

Straipsnyje panaudoti valstybiniai ir privatūs archyvai. Lietuvos centriniame valstybės archyve (toliau – LCVA) yra išlikę duomenų apie 1942–1944 m. nacių į Lietuvą atvežtus SSRS piliečius. Šio archyvo R-622 fondo duomenys leidžia atskleisti jų socialinę padėtį, iš dalies apgyvendinimo vietas bei religinę priklausomybę.

Medžiagos apie nacių atkeltų SSRS piliečių, kurių daugumą sudarė rusai, reevakuaciją daugiausia sukaupta LCVA R-754 fondo 13 aprašo bylose. Jose esantys dokumentai, papildant kitais archyviniais duomenimis, leidžia atkurti sovietinių žmonių reevakuacijos iš sovietų Lietuvos procesą ir susidaryti apytikrą vaizdą apie rusų, pasilikusių pokario Lietuvoje, skaičių. Be to, šio fondo dokumentai pateikia kai kurių duomenų ir apie rusų pareigūnų imigraciją į pokario Lietuvą (pvz., ap. 1, b. 15; ap. 19, b. 93 ir t. t.).

Kai kurios vertingos medžiagos apie Lietuvos komunistų partijos (toliau – LKP) narių skaičių, sovietų pareigūnus ir jų mentalitetą pokario Lietuvoje pasisemta iš Lietuvos

ypatingojo archyvo (toliau – LYA) 1771 fondo (LKP kompartijos dokumentų skyrius). Tos epochos sovietinių pareigūnų rusų Lietuvoje atsiminimų turime nedaug. Todėl svarbus yra kiekvienas bent kiek autentiškesnis tekstas ar šaltinis, padedantis geriau suvokti tos epochos rusų, gyvenusių respublikoje, politines ir visuomenines pažiūras. Rusų pareigūnų kalbos LKP plenuose yra vienas tokių šaltinių (LYA, f. 1771).

Be to, straipsnis remiasi 2011–2013 m. atliktais kokybiniais tyrimais, besiremiančiais laisvais arba pusiau struktūruotais interviu su Lietuvos rusais. Šiame straipsnyje buvo panaudoti penkių respondentų pateikti duomenys (pvz., Интервью с В. И. Быковой 2012 ir kt.). Apklaustieji yra vietiniai rusai, senbuviai ir vyresnio, daugelis pensinio amžiaus žmonės. Jie yra gyvi sovietmečio epochos liudytojai. Ypač vertingas buvo rusės Livijos Morozovos iš Rokiškio rajono, pokaryje su tėvų šeima ištremtos į Sibirą, pasakojimas (Интервью с Л. С. Морозовой 2012). Tai, autoriaus duomenimis, kol kas vienintelis Lietuvoje užrašytas autentiškas rusės sentikės pokario tremtinės liudijimas.

Straipsnyje taip pat panaudoti žodiniai penkių respondentų pasakojimai, kurie buvo svarbūs atskleidžiant skirtingus rusų imigracijos srautus pokario Lietuvoje (žr., pvz., Žodinis G. Miškinienės pasakojimas 2013; Устный рассказ Павла Лавринца 2013).

Tyrime taip pat panaudota 1994–2002 m. ekspedicijų metu surinkta Lietuvos sentikių istorinė dokumentacija, kuri saugoma asmeniniame G. Potašenko archyve¹⁰. Tai daugiausia duomenys apie sentikių bendruomenių Lietuvoje istoriją ir tikinčiųjų likimus pokariu.

Tam tikrų duomenų rusų pokario Lietuvoje istorijai ir atminties kultūrai rekonstruoti randame įvairiuose prisiminimuose. Paminėtini stačiatikių dvasininko Aleksejaus Černai (Архимандрит Алексей (Чернай) 2012), kitų vietinių rusų – Boriso Nikonovo (2003), Timofejaus Korotkovo (1989), A. Kuzminos (2010) – prisiminimai.

Juozas Lukša-Daumantas savo prisiminimuose papasakojo apie rusų karininkų įspūdžius Lietuvoje 1945 m. ir kai kurių norą bei motyvus pasilikti joje (Daumantas 1990: 25–27, 208). Mokytojas Bronius Antanaitis aprašė kai kuriuos rusų stichinės migracijos į pokario Lietuvą aspektus (Antanaitis 1991). Įdomius sovietų karių laiškus fragmentus iš pokario Lietuvos į Rusiją publikavo savo tyrime Juozas Starkauskas (2007). Lietuvių komunistas Juozas Grigalavičius savo atsiminimuose pateikė vaizdingus kai kurių pokario rusų pareigūnų portretus ir charakteristikas (Grigalavičius 1991).

Žinomo lietuvių rašytojo Balio Sruogos duktė Dalia Sruogaitė-Bylaitienė (Bylienė), pati 1944 m. spalį pasitraukusi į Vakarus, vaizdžiai aprašė Lietuvos elito požiūrį į sovietų armiją, SSRS santvarką ir pateikė vertingų duomenų apie kai kuriuos rusus emigrantus iš Lietuvos 1944 m. (Sruogaitė 2012).

¹⁰ Istorinė dokumentacija 1994–2002; Интервью с Г. Л. Легензовым 2000; Интервью с И. Шварцовым 1997 ir t. t.

Straipsnyje pasinaudota svarbiais statistiniais šaltiniais. Tai 1976 m. pasirodžiusi studija apie LKP narių skaičiaus dinamiką 1918–1975 m. Joje yra duomenų apie rusus LKP (Lietuvos komunistų partija skaičiais 1976). Mums rūpimo laikotarpio respublikos gyventojų tautinė ir socialinė sudėtis ir jos dinamika pateikiamos SSRS gyventojų surašymui skirtuose leidiniuose (1959 m. visasąjunginio gyventojų surašymo duomenys 1962; 1959 metų visasąjunginio gyventojų surašymo duomenys 1963).

Nemažai medžiagos apie rusų Lietuvoje biografijas pateikta enciklopedijose ir žinynuose. Iš jų svarbesnė buvo V. Tininio studija apie rusų, lietuvių ir kitų tautybių sovietinių pareigūnų Lietuvoje biografijas (1994), V. Baranovskio ir G. Potašenko biografinis žodynas „Sentikybė Baltijos šalyse ir Lenkijoje“ (Барановский, Потащенко 2005).

ISTORIOGRAFIJA

Rusai Lietuvoje 1944–1953 m., kaip ir kitais sovietmečio laikotarpiais, yra nepakanamai ištirta tema Lietuvos ir užsienio istoriografijoje. Pokario Lietuvos sovietizacija, bendra rusų imigracija, sovietų tautinė politika ir rusinimo problemos buvo nagrinėjamos daugiau, ypač šiuolaikinėje Lietuvos¹¹ ir iš dalies užsienio istoriografijoje¹².

Rusų migracijos procesai pokario Lietuvoje yra taip pat menkai ištirti empiriškai. Sustiprėjęs šiuolaikinės Lietuvos istoriografijos dėmesys XX a. politinei istorijai labiau telkiasi į vieną ar du migracijos iš rytų į pokario Lietuvą tipus (politiniai ir darbo migrantai) ir traktuoja juos beveik išimtinai kaip tiesioginį respublikos neteisėtos aneksijos ir prievartinės sovietizacijos padarinį. Kiti migracijos tipai iš rytų, kaip ir įvairūs migracijos tipai, lieka pastarųjų šešėlyje ir mažai nagrinėti. Į tai yra atkreipusi dėmesį savo straipsnyje Nastazija Kairiūkštytė (1996: 109).

Lietuviškoje istoriografijoje yra geriau atskleistas 1942–1944 m. nacių vykdytas sovietinių žmonių perkėlimas į Lietuvą iš vakarinių SSRS rajonų ir jų sugrįžimas į gimtinę, atėjus sovietams. 1944–1946 m. nacių atkeltų rusų reevakuaciją iš Lietuvos į rytus savo straipsnyje nagrinėjo Nastazija Kairiūkštytė (1994). Tačiau Lietuvos istoriografijoje šiai problemai buvo skirta, rodos, nepakankamai dėmesio. Masinis šių rusų grupės perkėlimas buvo svarbus ne tik rusų bendruomenės sovietų Lietuvoje istorijai. Nacių vykdytas prievartinis sovietų civilių perkėlimas į okupuotą Lietuvą iš šiaurės vakarinių SSRS teritorijų greta sukeltų socialinių problemų pakeitė jos etninę sudėtį ir turėjo ilgalaikių padarinių.

¹¹ Žr.: Truska 1995; Anušauskas 1996; Antanaitis 1998; Pocius 1998; Safronovas 2002; Tininis 2003; Anušauskas 2005; Starkauskas 2007; Tininis 2008; Tininis 2009; Pocius 2009; Stravinskienė 2012; Truska 2012; Tamošaitis 2012.

¹² Žr.: Misiūnas, Taagepera 1992; Lieven 1995; Мялксоо 2005; Snyder 2009; Zubkova 2010; Plakans 2012.

Kai kurie šių žmonių pasiliko respublikoje atėjus sovietams, o tai gali pakoreguoti rusų imigracijos vertinimus ir kai kuriuos sovietinės rusifikacijos aspektus pokario Lietuvoje.

Iki šiol tiksliai nežinome, kiek 1942–1944 m. nacių atkeltų rusų pasiliko pokario Lietuvoje. N. Kairiūkštytė, tirdama sovietinių piliečių reevakuaciją iš Lietuvos SSR į rytus, iš esmės paliko šią problemą atvirą. Ji teigė, kad, oficialiais duomenimis, respublikoje liko 2 080 užsiregistravusių šių sovietinių piliečių (Kairiūkštytė 1994: 153). Tačiau, atėjus Raudonajai armijai, nemažai jų iš viso nesiregistravo. Nedidelė jų dalis išvyko patys ar sovietinių dalinių padedami, o nemaža dalis galėjo pasilikti pokario Lietuvoje.

Antrojo pasaulinio karo pabaigoje iš Lietuvos pasitraukė maždaug 64 tūkst. jos gyventojų (Anušauskas 2005: 388; Atamukas 2007: 293). Daugumą jų buvo lietuviai. Kol kas neturime kruopštesnių rusų emigracijos iš Lietuvos į Vakarus 1944–1945 m. tyrimų. Nėra patikimesnių duomenų ir apie jos mastus. Kai kurių fragmentinių duomenų apie šią emigraciją yra lietuvių (Потащенко 2005 б; Venclova 2006: 264; Paplauskienė 2010; Marcinkevičius 2012) ir užsienio (Сокольский 1984; Александров 2005; Ставровский 2012) autorių darbuose.

Nacių ir sovietų deportuotųjų 1941 m. iš Suvalkų ir Seinų krašto Lenkijoje į sovietų Lietuvą rusų likimas po 1945 m. susilaukė tam tikro specialistų dėmesio (Arbušauskaitė 2002; Jaroszewicz-Pieresławcew, Potašenko 2004). Tačiau ši problema, nagrinėjant visų pirma sovietų tautinės politikos specifiką bei rusų pokario Lietuvoje padėtį, taip pat liko rimčiau neaptarta lietuviškoje ir užsienio istoriografijoje.

Rusų imigracija į pokario Lietuvą iš kitų SSRS respublikų ir rajonų taip pat yra menkai ištirta empiriškai. 1944–1953 m. Lietuvos sovietizacija naujoje lietuviškoje ir užsienio istoriografijoje dažnai siejama su SSRS kariuomenės ir saugumo dalinių įvedimu, taip pat su gyventojų iš kitų SSRS respublikų ar regionų, visų pirma rusų imigracija arba kolonizacija. Šios rusų ir visų rusakalbių imigracijos bendri bruožai bei atskiri aspektai yra gana neblogai aprašyti sovietinėje, iš dalies lietuvių išeivių ir šiuolaikinėje Lietuvos istoriografijoje. Tačiau jai vis dar trūksta detalumo. Autoriai dažnai apsiriboja nurodydami bendrą rusakalbių (rusai paprastai neišskiriami) imigrantų pokario Lietuvoje skaičių ir pamini tik kai kuriuos jų srautus, visų pirma politinės ir darbo imigracijos¹³. Kai kurie šiuolaikiniai lietuvių istorikai tvirtina, kad 1944–1953 m. į Lietuvą iš kitų SSRS respublikų ir sričių atvyko ne mažiau kaip 130 tūkst. žmonių¹⁴. Lietuvių autorių kolektyvinėje

¹³ Išsamiau žr.: Zundė 1964; Surblys 1965; Šadžius 1980; Misiūnas, Taagepera 1992; Truska 1995; Tininis 2003; Anušauskas 2005; Кашаускене 2005; Pocius 2009: 293–294; Stravinskienė 2010.

¹⁴ Žr.: Tininis 2003: 26–30; Anušauskas 2004; Truska 2012: 459; plg. Rakūnas 1976: 129; Pocius 2009: 294. Kai kurie istorikai pateikia kitokius duomenis. Pasiremddama oficialiais statistikos duomenimis, N. Kairiūkštytė minėjo, kad 1944–1959 m. į Lietuvą atvyko 150 tūkst. rusakalbių (1996: 109). Išeivijos istorikai R. Misiūnas ir R. Taagepera, britų istorikas A. Lievenas, remdamasis greičiausiai pirmaisiais, minėjo 160 tūkst. nelietuvių, atvykusių 1945–1955 m. (Misiūnas, Taagepera 1992: 302; Lieven 1995: 192).

monografijoje rašoma, kad 1945–1950 m. į Lietuvą iš kitų SSRS respublikų, daugiausia iš šiaurės vakarinių Rusijos SFSR sričių ir Baltarusijos SSR atvyko gyventi maždaug 130 tūkst. žmonių (Anušauskas 2005: 394–395). Kartu joje nurodoma, kad šie skaičiai remiasi netiesioginiais duomenimis, taigi jie yra hipotetiški, iš dalies spėjami.

Užsienio istoriografijoje rusų migracija į pokario Lietuvą taip pat yra mažai tyrinėta. Turime bendro pobūdžio apžvalgų apie SSRS migracijos procesus (Ivakhnyuk 2009), 1946–1947 m. badą SSRS ir gyventojų migraciją (Зима 1995; Зима 1996; Элман 2005), tautinę politiką, jos santykį su rusų nacionalizmu, kai kada paminint rusus Lietuvoje ir jų migracijos problemas¹⁵. Šiame kontekste paminėtina šiuolaikinio Rusijos sociologo Renaldo Simoniano monografija apie rusus Baltijos šalyse platesniame Rusijos ir Baltijos šalių santykių kontekste (Симонян 2009). Jis išskyrė aštuonias rusakalbių grupes sovietinėse Baltijos respublikose, kurios skyrėsi kilme, socialiniais požymiais, kultūrinėmis orientacijomis ir santykių su dominuojančiomis respublikose tautomis pobūdžiu (Симонян 2009: 98–105). Rusų sociologas pažymėjo (nepakankamai tiksliai, nes neišskyrė rusų „suvalkiečių“ Lietuvoje), kad tik viena iš šių grupių buvo Baltijos šalių senbuviai, atvykę į šiuos kraštus nuo XVII a. iki 1940 m., o kitų septynių grupių nariai atvyko po 1945 m. Pokario laikotarpis atskirai nėra išskiriamas ir nenagrinėjamas.

Kitas septynias grupes¹⁶ R. Simonianas išskiria daugiausia pagal socialinį statusą ir jų vaidmenį sovietizuotose Baltijos visuomenėse, o ne pagal migracijos tipus. Jis pažymėjo, kad darbo migrantai buvo didžiausia rusakalbių grupė sovietinėse Baltijos šalyse, o kartu su demobilizuotais eiliniaisiais kareiviais, pasilikusiais po tarnybos šiame krašte ir neretai pasikvietusiais savo giminačius, jie sudarė maždaug pusę rusakalbių. Jis taip pat pabrėžė, kad pačios rusų bendruomenės Baltijoje buvo ypač nevienalytės, fragmentiškos, o dominuojanti žemo statuso rusakalbių grupė pasižymėjo „agresyviu nenoru priimti vietines kultūras“ (ten pat: 105).

Taip pat įdomus yra kritinis, vakarietiškas britų istoriko Anatolio Lieveno požiūris į Baltijos šalių istoriją ir rusus knygoje „Pabaltijo revoliucija“ (Lieven 1995).

Pastaruoju dešimtmečiu kolektyvinės atminties tyrimai Lietuvoje gana išplito¹⁷. Tačiau LDK pokario Lietuvos rusų atmintyje nebuvo specialiai nagrinėta, o šios temos istoriografija yra gana sekli. Nagrinėdama Lietuvos rusų senbuvių tautosaką, Nina Mitropolskaja atkreipė dėmesį į vietinių rusų atmintį apie jų protėvių apsigyvenimą LDK XVII ir XVIII a. (Митропольская 1975: 4). Literatūros istorikas Pavelas Lavrinecas

¹⁵ Daugiau apie tai žr.: Chinn, Kaiser 1996; Каппелер 2000; Малиа 2002; Миллер 2006; Hosking 2006; Елисеев 2010.

¹⁶ Pavyzdžiui: darbo migrantai, kūrybinė inteligentija, įvairių sričių specialistai, aukštos kvalifikacijos pramonės specialistai, karininkai su šeimomis ir kt.

¹⁷ Ankstesnės ir naujausios knygos šia tema: Nikžentaitis 2002; Staliūnas 2008; Baronas, Mačiulis 2010; Nikžentaitis 2010; Safronovas 2011; Mačiulis, Petrauskas, Staliūnas 2012.

nagrinėjo sovietų Lietuvos rusų literatūros pokyčius ir vaizdinius apie senąją Lietuvą. Andrius Marcinkevičius daugiau aiškinosi Lietuvos rusų tapatybės raidą sovietmečiu (abiejų tyrėjų straipsniai spausdinami šios knygos antrame skyriuje). Rusų istorikai Aleksandras Filiuškinas ir Michailas Kromas nagrinėjo LDK vaizdinio pokyčius sovietų istoriografijoje, tai buvo susiję ir su rusų atminties konstravimu pokario Lietuvoje (žr.: Филюшкин 2008: 102–106; Кром 2009).

Kai kurie bendri sovietų istorijos politikos klausimai buvo apžvelgti Nerijos Putinaitės (2007), Aurimo Švedo (2010), Alfredo Bumblausko (2010: 273–278) ir amerikiečių istoriko Timothy Snyderio (2009) darbuose. Be to, A. Švedas išsamiai ištyrė Lietuvos istoriografijos raidą sovietmečiu (2009). Tam tikrus konkrečius kultūrinės atminties reiškinius sovietmečio Lietuvoje, kartu ir pokario laikotarpį, savo darbuose taip pat nagrinėjo Rasa Čepaitienė (2011) ir Vasilijus Safronovas (2011; 2011a).

Sovietų ideologija ir iš dalies atminties kultūra SSRS buvo aptarti kai kurių rusų¹⁸ ir užsienio¹⁹ tyrėjų darbuose. Sovietų tautinei bolševikinei ideologijai ir jos pokyčiams pokario SSRS bei atminties kultūrai nagrinėti svarbus buvo amerikiečių istoriko Davido Branderbergerio (2009) darbas. Jis atkreipė dėmesį į tam tikrą 1937–1953 m. sovietų ideologijos nenuoseklumą ir svarbius pokyčius, ypač pabrėždamas jos svyravimą tarp internacionalinės ir rusocentrinės tendencijų bei rusocentrizmo iškilimą vėlyvuju stalinmečiu.

I. RUSŲ MIGRACIJOS

Pirmoji sovietinė okupacija ir aneksija 1940–1941 m. ir vėliau nacių okupacija 1941–1945 m. pradžioje, sovietų valdžios atkūrimas ir pokario stalinizmo laikotarpis Lietuvoje buvo tolesnių didžiulių pokyčių rusų bendruomenei metas. Daliai šios bendruomenės, visų pirma jos senbuviams tai buvo taip pat sunkių išbandymų, o kai kuriems – tragiškas laikotarpis.

Tuomet rusų bendruomenė sovietų Lietuvoje reikšmingai pasikeitė politiniu, socialiniu, idėjiniu ir religiniu požiūriu. Ji ne tik tapo socialiai ir kultūriškai dar įvairesnė ir kelis kartus padidėjo kiekybiškai, bet ir iš esmės atsinaujino, vidujai pakito ir tapo sovietiškesnė. Šiam bendruomenės padidėjimui ir svarbiems jos vidaus pokyčiams turėjo įtakos sovietų politika ir labai skirtingos krypties, mastų ir pobūdžio rusų migracijos.

Kaip minėta, 1944 m. viduryje sovietų valdžia Lietuvoje jau iš nacių „paveldėjo“ didžiulę ir labai nevienalytę rusų bendruomenę. Tuomet joje galėjo būti 181–205 tūkst.

¹⁸ Žr.: Вдовин 2004: 70–214; Миллер 2006: 217–219; Зубок 2011: 18–23.

¹⁹ Žr.: Каппелер 2000: 278–281; Martin 2001; Малиа 2002: 257–291; Hosking 2006; Бранденбергер 2011; Блинштейн 2011.

rusų. Jų daugumą sudarė ne rusai senbuviai ir 1941 m. pavasarį į respubliką iš nacių okupuotos Lenkijos deportuoti rusai „suvalkiečiai“, o nacių deportuotieji į Lietuvą karo metais civiliai iš okupuotos SSRS vakarinių teritorijų. Naciams sunaikinus daugumą žydų, nuo 1942 m. iki 1958 m. rusai tapo antra po lenkų etninė mažuma Lietuvoje²⁰.

Tačiau netrukus rusų skaičius Lietuvoje gerokai sumažėjo, nes 1946 m. pabaigoje faktiškai pasibaigė organizuota ne mažiau kaip 79–84 tūkst. iš 120–150 tūkst. nacių deportuotų sovietinių piliečių reevakuacija į rytus²¹. Tarp išvykusiųjų galėjo būti 63–68 tūkst. rusų. Atsižvelgiant į naująją rusų imigraciją, jų skaičius sovietų Lietuvoje jau 1945 m. pabaigoje galėjo siekti ne mažiau kaip 118–137 tūkst. žmonių (maždaug 5 proc. visų gyventojų). Paskui rusų skaičius Lietuvoje, visų pirma dėl didelės jų imigracijos iš rytų vėl gerokai padidėjo. 1944 m. viduryje–1953 m. pradžioje į Lietuvą galėjo atvykti nuo 78 tūkst. iki 92 tūkst. etninių rusų. Tai būtų 60–71 proc. visų apytikriai 130 tūkst. pokario imigrantų²².

Taigi, 1944 m. viduryje Lietuvoje galėjo būti 181–205 tūkst. rusų (7,5–8,5 proc.), 1953 m. – 196–229 tūkst. (7,5–8,8 proc.)²³. Bendras rusų skaičius pokario Lietuvoje greičiausiai padidėjo 15–24 tūkst. arba 6–9 proc.²⁴. Apytikriais duomenimis, Lietuvos gyventojų sumažėjo nuo maždaug 2,5 mln. 1945 m. iki maždaug 2,3 mln. 1951 m.²⁵,

²⁰ 1918–1940 m. Lietuvos didžiausios etninės mažumos buvo žydai, lenkai, vokiečiai (1923 m. prijungus prie Lietuvos Klaipėdos kraštą), o rusai buvo ketvirtoji mažuma. 1942 m. gegužės 27 d. Lietuvos generalinėje srityje naciai surengė naują gyventojų surašymą. Jo duomenimis, Lietuvoje gyveno (be žydų) apie 2,8 mln. žmonių: 81,1 proc. lietuvių, 12,1 proc. lenkų, 3,0 proc. rusų, 2,9 proc. baltarusių ir kitų (Truska 1995: 106).

²¹ Daugiau apie tai žiūrėkite šio straipsnio poskyrį „Rusų reevakuacija į rytus: masinis „sugrįžimas į tėvynę“. N. Kairiūkštys savo tyrime pateikė mažesnius skaičius. Anot jos, 1944 m. antroje pusėje–1945 m. pabaigoje iš Lietuvos į rytus, negalutiniais duomenimis, išvyko ne mažiau kaip 68,6 tūkst. nacių atkeltų sovietinių piliečių (1994: 155).

²² Kaip ir bendras rusų imigrantų į pokario Lietuvą skaičius, šie pateikti skaičiai yra apytikriai, ir jais remiantis reikėtų tai turėti omenyje. Šiame straipsnyje, pateikiant apytikrius skaičius, siekiama dviejų tikslų: supažindinti su rusų migracijos kryptimis ir jų skaičiaus pokyčiais bei apibrėžti naujas galimų tyrimų problemas ir perspektyvas.

²³ Šio skaičiaus minimali riba buvo artima rusų skaičiui šių dienų Lietuvoje 2011 m. – 176 913 žmonių (5,81 proc.; Adlys 2012: 3). 1959 m. rusų respublikoje buvo apie 231 tūkst. (8,5 proc.), 1970 m. – apie 268 tūkst. (8,6 %), 1989 m. – apie 344 tūkst. (9,4 proc.). Įdomu, kad, apytikriais duomenimis, XVIII a. pabaigoje visoje LDK teritorijoje, kuri apėmė maždaug dabartinę Lietuvą (be Klaipėdos krašto ir Suvalkijos) ir Baltarusiją, buvo nuo 100 tūkst. iki 180 tūkst. rusų (daugiausia sentikių; žr. Ποταшенко 2006: 271). Panašiai tiek rusų – iki 150 tūkst. – etnografinėje Lietuvoje galėjo būti iki Pirmojo pasaulinio karo (plg. Ποταшенко 2008: 124–126).

²⁴ Šiuose skaičiavimuose svarbu atsižvelgti į skirtingas rusų migracijas tiek į Lietuvą ir iš jos, tiek į jų natūralų prieaugį. Be to, daroma prielaida, kad didelė dalis rusų, deportuotų į Lietuvą iš nacių okupuotų šiaurės vakarinių SSRS teritorijų, pokariu pasiliko respublikoje.

²⁵ Tiesa, jie nedetalizavo savo apytikrių apskaičiavimų, nurodydami gyventojų sumažėjimą 1951 m. Knygoje pateikti mechaninės kaitos duomenys ir pridėjus to laikotarpio natūralų prieaugį Lietuvoje 1951 m. susidaro 2,052 mln. gyventojų (plg. Anušauskas 2005: 388–395). Todėl kyla klausimas dėl šio skaičiaus tikslumo. Bet koku atveju šie duomenys patvirtina pokario Lietuvos gyventojų mažėjimo tendenciją.

t. y. liko beveik 10 proc. mažiau negu 1945 m. (Anušauskas 2005: 390, 395; plg. Truska 1995: 129). Kiti istorikai pateikia šiek tiek kitokius skaičius. Anot jų, Lietuvos gyventojų dinamika kito netolygiai: 1946 m. pradžioje jų buvo 2,541 mln., 1947 m. pradžioje sumažėjo iki 2,390 mln., paskui vėl padidėjo ir 1951 m. pasiekė 2,561 mln., o 1953 m. galėjo būti 2,6 mln., t. y. bendras respublikos gyventojų skaičius labai nedaug – maždaug 2,3 proc. – padidėjo (Kairiūkštytė 1996: 106; plg. Misiūnas, Taagepera 1992: 119, 301).

Rusų bendruomenės padidėjimą pokario Lietuvoje galėjo lemti šios pagrindinės priežastys: natūralus prieaugis (mūsų apytikriais apskaičiavimais, 10–15 tūkst.)²⁶, priverstiniam darbams į Vokietiją išvežtų rusų ir mobilizuotų į sovietinę kariuomenę rusų vyrų sugrįžimas (galėjo būti iki kelių tūkstančių žmonių) ir imigracija, tiksliau, teigiamas rusų migracijos į Lietuvą saldo.

Tačiau jeigu atskaitos tašku imtume kitus metus, 1942 m., rusų skaičiaus dinamikos Lietuvoje vaizdas keičiasi. Turint omenyje nacių ir sovietų sutarimu 1941 m. pavasarį į sovietų Lietuvą iš Vokietijos užgrobtos Lenkijos deportuotus rusus, vėliau nacių deportuotus rusus iš šiaurės vakarų Rusijos ir Baltarusijos 1942–1944 m., kurių dauguma galėjo pasilikti pokario Lietuvoje, rusų skaičius 1942–1953 m. padidėjo maždaug du su puse karto: nuo 85,3 tūkst. 1942 m. (Truska 1995: 106) iki, mūsų preliminariais apskaičiavimais, 196–229 tūkst. 1953 m.²⁷.

Todėl bendras rusų skaičiaus padidėjimas, visų pirma dėl jų imigracijos į sovietinę Lietuvą 1944 m. antroje pusėje–1953 m. daugeliui ankstesnių tyrinėtojų atrodė kur kas didesnis negu buvo iš tikrųjų. Preliminarūs tyrimai rodo, kad rusų (be kitų rusakalbių) imigracija į pokario Lietuvą buvo gana intensyvi²⁸, bet tuomet rusai neužtvindė respublikos. Tai esminis skirtumas nuo Latvijos, Estijos, kur rusų ir rusakalbių imigrantų skaičius tuomet buvo kelis kartus didesnis, o bendras gyventojų skaičius dėl to gerokai daugiau padidėjo. 1945–1959 m. į Latviją atvyko apie 400 tūkst. rusų ir 100 tūkst. kitų sovietinių žmonių, dauguma greičiausiai iki 1953 m. Tai sudarė 25 proc. prieškario

²⁶ 1945–1953 m. bendras natūralus Lietuvos gyventojų prieaugis buvo gana didelis ir tais metais siekė 233,5 tūkst. gimusiųjų (žr. Anušauskas 2005: 394). Rusai sudarė maždaug 8–9 proc. Lietuvos gyventojų. Jų natūralus prieaugis greičiausiai nebuvo toks didelis (nemaža dalis imigrantų, tarp atvykusių gana daug miestiečių, kurių šeimos paprastai buvo mažesnės negu vietinių valstiečių) ir galėjo siekti ne 18,7–21 tūkst., o minėtus 10–15 tūkst.

²⁷ Panašus rusų dinamikos Lietuvoje vaizdas būtų, jeigu lygintume su 1940 m. sausio 1 d. Tuomet nepriklausomoje Lietuvoje (su Vilniaus kraštu, bet be Klaipėdos krašto) gyveno 2,925 mln. žmonių (Lietuvos statistikos metraštis 1940: 16; Anušauskas 2005: 387), tarp jų rusai sudarė 86–96 tūkst. (2,9–3,3 proc.).

²⁸ Galime palyginti dviejų totalitarinių režimų vykdytos rusų migracijos mastus. 1942–1944 m. pradžioje nacių įvykdė rusų civilių deportaciją į Lietuvą buvo kur kas intensyvesnė ir, rodos, pranoko etninių rusų imigraciją pokariu. Neišsamiais duomenimis, naciai atkėlė į Lietuvą daugiau kaip 124–150 tūkst. SSRS gyventojų, rusai sudarė iki 80 proc. jų. 1944–1953 m. į Lietuvą atvyko ne mažiau kaip 130 tūkst. SSRS piliečių, tarp kurių, mūsų apytikriais apskaičiavimais, galėjo būti nuo 78 tūkst. iki 92 tūkst. etninių rusų (60–71 proc.).

Latvijos gyventojų (Misiūnas, Taagepera 1992: 118). 1945–1947 m. į Estiją atvyko 180 tūkst. nevietinių tautybių žmonių, o 1950–1953 m. – dar mažiau, 33 tūkst. Dėl jų gyventojų skaičius padidėjo 19 proc., palyginti su prieškariniu, arba 25 proc., palyginti su mažesniu 1945 m. gyventojų skaičiumi (Misiūnas, Taagepera 1992: 119).

Rusų skaičius taip pat gerokai padidėjo Lietuvos kaimynėje Baltarusijoje. Kaliningrado srityje arba buvusioje Rytų Prūsijoje, atitekusioje sovietams kaip trofėjus po Antrojo pasaulinio karo, vyko intensyvi rusų kolonizacija. Rusų skaičius Baltarusijoje padidėjo nuo 248 tūkst. 1937 m. iki 659 tūkst. 1959 m., t. y. 411 tūkst. žmonių, daugiausia po Antrojo pasaulinio karo (Касперович 2012: 207). Po 1945 m. Kaliningrado sritis buvo iš naujo apgyvendinta sovietinių piliečių, daugiausia rusų. 1959 m. šioje srityje jau gyveno beveik 610 tūkst. žmonių, iš jų beveik 474 tūkst. rusų (77,57 proc.; žr. Население Калининградской области 2013).

Tačiau svarbu ir kas kita. Po 1945 m. neatpažįstamai pakito rusų bendruomenės Lietuvoje sudėtis ir vidinė socialinė struktūra. Tarpukario Lietuvoje rusų bendruomenės (2,5 proc. visų gyventojų, bet be Vilniaus krašto) daugumą sudarė sentikiai ir stačiatikiai valstiečiai, o iš santykinai gausios rusų miestiečių dalies (maždaug 20 proc. visų rusų) išsiskyrė nedidelė inteligentijos grupė, turinti savo įžymybių – architektą Vladimirą Dubeneckį, istoriką Levą Karsaviną ir dailininką Mstislavą Dobužinskį.

Atkūrus sovietų valdžią, 1944–1953 m. Lietuvos rusų bendruomenėje netrukus ėmė dominuoti nauji imigrantai, įsikūrę daugiausia miestuose, ir pasilikę nacių atvežti rusai iš okupuotų SSRS teritorijų. Rusų komunistai ir sovietų pareigūnai kartu su lietuvių komunistais ir jų talkininkais tapo nauju Lietuvos SSR politiniu elitu, vykdančiu visų pirma Kremliaus planus ir įsakymus. Be to, pastarieji rusai buvo SSRS valdymo aparato Lietuvoje dalis ir atstovavo pirmiausia centrinės ir respublikos valdžios interesams. Jie dažnai nesuvokė savęs ir nominaliai nebuvo sovietų Lietuvos rusų bendruomenės dalis, nors kai kurie buvo daugiau ar mažiau susiję su vietine rusų mažuma ar dalyvavo rusų visuomeninėje bei kultūrinėje veikloje. Be to, dalis šių rusų pareigūnų, sovietų imperijos biurokratų, pasiliko sovietų Lietuvoje.

Atsižvelgiant į masinę rusų reevakuaciją iš Lietuvos 1944 m. antroje pusėje–1946 m., pagrindinė rusų bendruomenės atsinaujinimo ir padidėjimo priežastis buvo didžiulė rusų imigracija į pokario Lietuvą iš kitų SSRS respublikų ir regionų.

Taigi, 1944–1953 m. dominavo būtent dvi didelės rusų migracijos į Lietuvą ir iš jos: jų masinė repatriacija į rytus ir masinė imigracija į Lietuvą iš kitų SSRS respublikų ir regionų. Kartu vyko dar keturios mažesnės rusų migracijos ar gyventojų persikėlimai bei perkėlimai. Tai rusų emigracija į Vakarus, prievartiniais darbais išvežtų rusų sugrįžimas iš Vokietijos, taip pat rusų trėmimai į Sibirą ir rusų pabėgėlių iš Lietuvos kėlimasis į kitas SSRS respublikas. Be to, reikia pabrėžti, kad sovietų valdžia pokaryje (ir vėliau)

uždraudė rusams „suvalkiečiams“ grįžti į savo tėvynę – Lenkiją. Faktiškai tai buvo sovietų valdžios sulaukyta masinė šių rusų repatriacija iš sovietų Lietuvos į Lenkiją.

Visi šeši atvejai yra išorinės rusų migracijos pavydžiai. Kartu 1944 m. viduryje–1953 m. vyko ir vidinė Lietuvos rusų migracija, kuri čia nebus smulkiau nagrinėjama. Žinome, kad patys arba dažniau politinių ir ekonominių aplinkybių spiriami vietiniai rusai daugiausia kėlėsi iš kaimo į miestus. Taip didelė rusų „suvalkiečių“ dalis, maždaug penki tūkstančiai žmonių, patyrusi pakartotinį okupacinės nacių valdžios perkėlimą 1942 m., vėl likusi be pastogės ir suradusi laikiną prieglobstį pas kitus Lietuvos sentikius, dabar masiškai kėlėsi į ištuštėjusią Klaipėdą, Šilutę, taip pat Vilnių, Kauną ir t. t. Dalis kitų rusų valstiečių, gelbėdamiesi nuo kolektyvizacijos, sovietinių trėmimų ir lietuvių partizanų išpuolių vyko iš kaimų į miestus – Vilnių, Kauną, Klaipėdą, Uteną ir kitus.

Nuodugniau aptarkime tris iš šių šešių išorinių rusų migracijų į pokario Lietuvą ir iš jos: nacių atkeltų rusų reevakuaciją iš Lietuvos, jų emigraciją į Vakarų ir imigraciją į Lietuvą iš kitų SSRS rajonų.

Dar kitos trys rusų migracijos šiame straipsnyje nebus detaliau nagrinėjamos. Tai rusų, nacių okupacijos metais išvežtų priverčiamiesiems darbams į Vokietiją, sugrįžimas į Lietuvą, sovietų vykdyti rusų trėmimai ir rusų bėgimas iš pokario Lietuvos. Pastarosios problemos nebuvo specialiai tyrinėtos lietuviškoje ar užsienio istoriografijoje. Todėl jos vis dar reikalauja atskiros tyrėjų dėmesio.

Šios trys rusų migracijos pokario Lietuvoje nebuvo ypač didelės ir gerokai nusileido kitoms trimis minėtoms rusų migracijoms. Viena rusų migracijų į pokario Lietuvą buvo rusų, nacių išvežtų iš Lietuvos priverčiamiesiems darbams, sugrįžimas iš Vokietijos ir kitų Europos valstybių. Iš viso Vokietijoje ir jos okupuotuose kraštuose Antrojo pasaulinio karo metais dirbo 10–12 mln. užsienio darbininkų, tarp jų apie 60 tūkst. Lietuvos gyventojų (Anušauskas 2005: 241). Kai kada pateikiami didesni skaičiai. 1946 m. Repatriacijos reikalų skyriaus prie Lietuvos SSR LKT duomenimis, vokiečiai išvarė iš Lietuvos 67 098 žmones, tarp jų 28 001 vyrą, 27 090 moterų ir 12 007 vaikus (LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 165, l. 4). S. Atamukas rašė apie 70 tūkst. išvežtųjų į Vokietiją priverčiamiesiems darbams (2007: 293). Kiek tarp jų buvo rusų, tikslų duomenų nėra. Lietuvos žmonių išvežimas darbams į Vokietiją turėjo ne tik antilenkišką (Zizas 2005; Rukšėnas 1966: 38, 75, 76, 101), bet ir ryškų antirusišką pobūdį²⁹. Galima spėti, kad

²⁹ Nacių okupacijos metais rusai sentikiai Lietuvoje nuolat skundėsi, kad vietos administracija priešiška jų bendruomenei, nes nesilaiko proporcijos siųsdama žmones darbams į Vokietiją (Laukaitytė 2010: 231). Sovietmečio istorikas K. Rukšėnas taip pat rašė, kad vokiečiams tautybė nebuvo tokia svarbi, o radikalčiai nacionalistiškai nusiteikę vietinės savivaldos darbuotojai, daugiausia lietuviai, rinkdami darbams žmones, visų pirma imdavo kitų tautybių, karo metais į Lietuvą atbloktus iš kitų kraštų žmones (Rukšėnas 1966: 38). Tai patvirtintų ir kai kurie fragmentiniai archyvų duomenys. 1945 m. balandį Ukmergės apskrities vykdomojo komiteto pirmininkas Repatriacijos reikalų skyriui pristatė sąrašą žmonių, 1941–1944 m. išvežtų iš Ukmergės apskrities darbams į Vokietiją. Jame buvo

rusų senbuvių ir rusų „suvalkiečių“ tarp išvežtųjų buvo keli tūkstančiai. Tikėtina, kad jų skaičius galėjo būti kelis kartus didesnis³⁰.

Daugelis karo metais iš Lietuvos į Vokietiją išvežtų žmonių negrižo. 1946 m. sausio 2 d. Repatriacijos reikalų skyriaus prie Lietuvos SSR LKT duomenimis, į Lietuvą iš viso grįžo 28 189 žmonės, išvaryti į „vokiečių vergovę“ (maždaug 42 proc.). Tarp jų buvo 9 394 vyrai, 10 878 moterys ir 7 917 vaikų (LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 165, l. 9). Kiek tarp sugrįžusiųjų į Lietuvą buvo rusų, tikslų duomenų vėlgi nėra. Galima spėti, kad jų buvo šimtai ir greičiausiai keli tūkstančiai³¹. Lietuvos gyventojų repatriacija daugiausia iš Vokietijos, taip pat Lenkijos, Švedijos, Prancūzijos ir kitų šalių į Lietuvą tęsėsi ir 1946 m., ir vėliau.

Patikimesnių duomenų neturime ir apie sovietų vykdytus Lietuvos rusų trėmimus pokariu. Iš viso 1945–1953 m. iš respublikos buvo ištremta daugiau negu 108 tūkst. žmonių (beveik 30 tūkst. šeimų; Truska 1995: 148; Atamukas 2007: 294). Tačiau šis skaičius yra varijuojantis. Kiti mini maždaug 113 tūkst. (Tyla 2011) ar 128 tūkst. (Grunskis 1993: 19). Naujausiais duomenimis, 1945–1953 m. iš Lietuvos buvo išvežta į SSRS maždaug 200 tūkst. ar 250 tūkst. žmonių (su nuteistais ir įkalintais; žr. Atamukas 2007: 294; Anušauskas 2005: 392). Daugumą ištremtųjų sudarė lietuviai. Greta jų buvo vokiečių, lenkų, rusų ir kitų tautybių žmonių. Remiantis tik publikuotais Lietuvos tremtinių sąrašais, tarp ištremtųjų buvo šimtai rusų, daugiausia vietinių³². Ne visi nukentėję Lietuvos rusai pateko į šiuos sąrašus³³. Tikėtina, kad tarp Lietuvos tremtinių galėjo būti keletas tūkstančių rusų, o su nuteistais bei įkalintais – ir dar daugiau³⁴.

385 asmenys (tai greičiausiai neišsamūs duomenys). Mūsų apskaičiavimais, tarp jų buvo 47 rusai (pagal pavardes ir vardus), arba maždaug 12 proc. visų išvežtųjų (LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 406, l. 63–70). Tai gerokai viršijo proporcinį rusų skaičių tarp šios apskrities ir juolab tarp respublikos gyventojų. Priminsime, kad 1942 m. rusai sudarė maždaug 3 proc. Lietuvos gyventojų. Nemažai rusų karo metais buvo išvežta priverčiamiesiems darbams į Trečiąją Reichą iš kitų Lietuvos apskričių.

³⁰ Į šį skaičių nepatenka tūkstančiai ir greičiausiai dešimtys tūkstančių sovietų karo belaisvių rusų (nedaugelio likusių gyvų po jų naikinimo), sovietų karininkų žmonių ir jų vaikų, nacių perkeltų rusų ir karo pabėgėlių iš rytų, 1942–1944 m. išvežtų ar išvykusių darbams į Vokietiją jau iš Lietuvos (Rukšėnas 1966: 98–99; Anušauskas 2005: 230).

³¹ Keli pavyzdžiai. Tatjana (gimė 1905 m. JAV) ir Antonas (gimė 1929 m. Augustave, Lenkijoje) Fedorovai buvo išvežti į Vokietiją 1944 m. iš Panevėžio, o grįžo 1945 m. rugsėjį, praėję Kybartų NKVD filtracinį punktą (LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 475, l. 70). Pirmaisiais pokario metais Antonas Bykovas sugrįžo iš Vokietijos į savo gimtinę Pamierio kaime Kauno rajone (Интервью с Варварой Ивановной Быковой 2012).

³² Žr. 1941–1952 metų Lietuvos tremtiniai 1993; Lietuvos gyventojų genocidas 2005: 234, 299, 586, 650 ir kt.

³³ Pavyzdžiui, į šiuos sąrašus nepateko 1951 m. spalio 2 d. dešimtys rusų (šešios sentikių šeimos) iš Rokiškio rajono, ištremtų į Tiumenės sritį (Устный рассказ Н. М. Морозовой 2012; Интервью с Л. С. Морозовой 2012).

³⁴ Apie suimtus ir įkalintus rusus Lietuvoje (pagal pavardes ir vardus) žr. Lietuvos gyventojų genocidas 2005: 549–835. Palyginkime. Pokaryje buvo ištremta apie 3 tūkst. lenkų (Stravinskienė 2012a: 44).

Tarp žymių represuotų ir ištremtų Lietuvos rusų buvo Vilniaus universiteto profesorius istorikas Levas Karsavinas³⁵, Lietuvos sentikių bažnyčios Aukščiausiosios tarybos pirmninkas Ivanas Romanovas, prieškario Lietuvos sentikių bažnyčios Centro tarybos pirmninkai Vasilijus Prozorovas (pakartotina ištremtas) ir Aristarchas Jefremovas, ne mažiau kaip dešimt rusų sentikių dvasios tėvų ir šimtai kitų žmonių (Laukaitytė 2008; Potašenko 2011: 34; Kurganova 2013: 54–57). 1951 m. gruodį NKVD areštavo ir 1953 m. vasarį nu teisė dešimt metų „už kontrrevoliucinę ir antisovietinę veiklą“ buvusį Kauno universiteto dėstytoją, literatūros kritiką ir visuomenės veikėją Michailą Podšibiakiną-Banevičių³⁶.

Be to, pokaryje vietiniai rusai – vėlgį šimtai, o gal ir keli tūkstančiai – patys bėgo iš Lietuvos. Jie kėlėsi į Latviją bei kitas SSRS respublikas ir sritis, tarp jų į Kaliningrado sritį, Sibirą ir kitur. Šie rusų pabėgėliai traukėsi iš pokario Lietuvos dėl skirtingų priežasčių: sovietinių represijų ir trėmimų baimės, prievartinės kolektyvizacijos, lietuvių partizanų grasinimų bei išpuolių ir t. t. Gana tipišką tuomet pavyzdys buvo Ivano Švarcovo likimas, nors iš laiko perspektyvos jis atrodo kaip kartus, dramatiškas ir neįtikėtinas. 1943 m. septynioliktmetis Ivanas Švarcovas, Panevėžio rajono Raguvos kaimo gyventojas, savanoriškai (greičiau aplinkybių spiriamas, nes galėjo būti išvežtas darbams į Vokietiją) įstojo į vermachtą ir tarnavo priešlėktuvinės gynybos daliniuose Estijoje. Kartą jis sargybos poste užmigo, ir už tokį prasižengimą buvo nubaustas bei išvežtas į drausmės batalioną Austrijoje. Sovietams užėmus Austriją, 1945 m. Švarcovas pateko į sovietinę kariuomenę, paskui buvo demobilizuotas ir grįžo į Lietuvą. Tačiau gimtinėje kažkas prisiminė jo „vokišką kampaniją“. Gresiant areštui, jis pats nutarė kuriam laikui išvažiuoti padirbėti į Sibirą. Maždaug po dviejų dešimtmečių Odisėjo klajonių Ivanas Švarcovas vėl grįžo į savo gimtinę (Интервью с И. Шварцовым 1997). Iš viso pokario metais 30–40 tūkst. Lietuvos gyventojų persikėlė gyventi į kitas sovietines respublikas, daugiausia į Kaliningrado sritį ir Latviją (Truska 1995: 128; Anušauskas 2005: 392).

Emigracija į Vakarų

Antrojo pasaulinio karo pabaigoje iš Lietuvos pasitraukė maždaug 64 tūkst. jos gyventojų (Anušauskas 2005: 388; Atamukas 2007: 293). Dauguma jų buvo lietuviai. Kol kas neturime kruopštesnių rusų emigracijos iš Lietuvos į Vakarų 1944–1945 m. tyrimų. Nėra patikimesnių duomenų ir apie jos mastus. Tačiau tuomet rusų emigracija greičiausiai nebuvo didelė ir galėjo siekti kelis šimtus žmonių.

³⁵ L. Karsavinas buvo areštuotas 1949 m. ir 1950 m. kovą gavo dešimt metų pataisos darbų lageryje už dalyvavimą „antisovietiniame euroazijininkų judėjime bei pasirengimą nuversti sovietų valdžią“. Jis mirė 1952 m. liepos 12 d. Abežėje (Komija).

³⁶ Lietuviškoje literatūroje jis geriau žinomas kaip Mykolas Banevičius (Matekūnaitė 1991; Баневич Михаил 2012).

Į šį skaičių nepatenka rusų kariai, nacių okupuotoje Lietuvoje tarnavę Vokietijos kariniuose ir pagalbinuose daliniuose. Jie traukėsi iš Lietuvos su *vermachtu*, stumiamu Raudonosios armijos. Tarp jų galėjo būti keli šimtai nacių mobilizuotų Lietuvoje rusų vyrų (kai kurie suspėjo dezertyruoti; plg. Laukaitytė 2008) ir kitų rusų, tarp jų ir nacių atkeltų į Lietuvą civilių rusų (Kairiūkšytė 1994: 149), tarnavusių įvairiuose Vokietijos kariuomenės daliniuose. Tarp rusų taip pat buvo nemažai generolo Andrejaus Vlasovo vadovaujamos Rusijos išsivadavimo armijos karių, kovojusių Vokietijos pusėje, vadinaujamųjų *vlasovininkų*. Manoma, kad generolą A. Vlasovą siejo artimi ryšiai su Vilniaus ir Lietuvos metropolitu ir sykiu Pabaltijo stačiatikių egzarchu Sergijumi (Voskresenskiu) (Marcinkevičius 2012).

Tarp 1944 m. išvykusiųjų į Vakarus civilių buvo rusų bendruomenės nacių okupuotoje Lietuvoje aktyvistai ir kai kurie ikikarinės Lietuvos bei Lenkijos rusų inteligentai su šeimomis. Amžininkas Anatolijus Sokolskis vėliau teigė, kad, 1944 m. artėjant Raudonajai armijai, nemažai rusų ne skubėjo švęsti pergalę prieš fašizmą, bet, palikę visą savo turtą, traukėsi iš Lietuvos į Vokietiją ir Austriją, vėliau išsibarstė po visą pasaulį (Marcinkevičius 2012; Сокольский 1984: 122–125).

Kai kurie rusai bendradarbiavo su nacių okupaciniu režimu Lietuvoje. Šie vietiniai kolaborantai nebūtinai buvo naciai, NSDP nariai ar net pronaciškų pažiūrų žmonės. Kaip ir dalis kolaboravusių su naciais Lietuvoje lietuvių, šie rusai greičiau laikėsi pabrėžtinai antibolševikinių pažiūrų ir buvo mistiškai įtikėję aukštesnėmis idėjomis – nepriklausomybe, „laisva Europa“, „Šventąja Rusija“ ar kai kurių rusų emigrantų misija skleisti stačiatikybę Vakaruose ir taip atgaivinti krikščionišką Bažnyčių vienybę. Kai kuriems rusams tai buvo dar ir mitas apie Lietuvos ir Lenkijos, taip pat netgi ir visų pirma Rusijos, gyvavusios komunistinės SSRS pavidalų, išvadavimą nuo „bedieviško bolševizmo“ padedant naciams. Jų galutinis tikslas buvo „laisva Europa“, „krikščioniška Rusija“. Bet jie kovojo su blogiu, nesvarbu, ar jų tikslai ir metodai buvo teisingi, ar klaidingi. Jų nuomonės apie laisvą Lietuvą ir laisvą Lenkiją, Vilniaus krašto priklausomybės klausimą pokariu nebuvo išsikristalizavusios ir galėjo skirtis: vieni, demokratiškesni, buvo „už mūsų ir jūsų laisvę“, kiti vardan realios politikos ar imperinių ambicijų galėjo linkti į tam tikrą didvalstybių globą mažųjų atžvilgiu.

Bet dėl savaip suvokiamo galutinio tikslo šie antibolševikiškai nusiteikę rusai Lietuvoje buvo pasiryžę daug kam. Jie kovojo su bolševizmu, bet prisitaikė prie nacizmo. Kaip ir idėjiniams *vlasovininkams*, jiems mano priešo priešas galėjo tapti mano draugu ir „laikinu sąjungininku“. Ypatingomis pasaulinio karo aplinkybėmis, įsivaizduojamoje ir tuomet realioje kovoje su bolševizmu jie linko laikinai susidėti su kraštutinėmis radikaliosiomis Europos jėgomis – nacistine Vokietija. Nuo 1941 m. birželio 22 d. ši tapo mirtinas bolševikų su Stalinu priešakyje valdomos SSRS, taigi ir

daugumos rusų tautos priešas ir antinacistinės demokratiškos Vakarų valstybių koalicijos priešas³⁷.

Pokarinės nacių tvarkos Europoje projektas tuo metu su naciais susidėjusiems rusams Lietuvoje, rodos, nebuvo toks aktualus ir svarbus. Jie buvo karštai įtikėję „laisvos Europos“ be bolševizmo vizija, ypač noriai palaikoma savais tikslais nacių propagandos. Be to, daugelis šio nacių projekto atvirai rasistinių ir nusikalstamų aspektų, ypač slavų ir baltų perkėlimai, pavergimas ir naikinimas, nebuvo iki galo žinomi³⁸.

Tarp tokių rusų, „laikinių“ ir atvirai bendradarbiavusių su naciais Lietuvoje, buvo keletas žinomų asmenų, vėliau pasitraukusių į Vakarus. 1944 m. vasarą į Vokietiją persikėlė Aleksejus Stavrovskis³⁹ su žmona. Nacių okupacijos metais jis dirbo vertėju Kauno gestape, o 1943 m. kovo 6 d. buvo paskirtas Patikėtinio rusų gyventojų reikalams Lietuvos generalinėje srityje biuro vadovu (Laukaitytė 2010: 218–221). Šis biuras buvo įgaliotas

³⁷ Antrojo pasaulinio karo išvakarėse ir jo metu susvyravo ir didžioji rusų išeivija Vakaruose, JAV ir Toluimosiuose Rytuose bei jos lyderiai, įžymybės. Rusų emigracija pasidalijo į „pralaimėtojus“ (rus. «пораженцы») ir „gynybininkus“ (rus. «оборонцы»). Pirmaisiais vadino rusų baltuosius emigrantus, norėjusius SSRS pralaimėjimo Antrajame pasauliniame kare ir tikėjusius, kad taip Rusija išsivaduos nuo sovietų valdžios. 1941–1945 m. SSRS ir Vokietijos kare šimtai tūkstančių rusų dalyvavo jame Trečiojo Reicho pusėje. Tai buvo baltieji emigrantai ir SSRS piliečiai, tarp kurių taip pat buvo keli šimtai Lietuvos rusų. Antrieji, „gynybininkai“, laikė savo pareigą paremti SSRS, kuri buvo jų akyse tiesioginė ir teisėta istorinės Rusijos įpėdinė. Iš pastarųjų išsiskyrė „gynybininkų“-antikomunistų sparnas su buvusiu Rusijos laikinosios vyriausybės pirmininku A. Kerenskiu priešakyje, tuomet gyvenusiu JAV. Daugumas rusų išeivių vis dėlto, rodos, buvo Rusijos patriotai ir linko į demokratiškos Vakarų pusę. Bet tuomet tarp jų taip pat atsirado labiau prosovietiška nusiteikusių rusų išeivių, kurių nedidelė dalis jau po 1945 m. net išvyko gyventi į SSRS, tapo vadinamaisiais „sugrįžėliais“ (Карпенко 2004).

³⁸ Nacių ir jų pagalbininkų vykdytas žydų holokaustas ir neregėti jo mastai hitlerinės Vokietijos taip pat buvo slepiami. Iki Niurnbergo proceso 1945 m. lapkritį–1946 m. spalį nemažai daliai amžininkų Lietuvoje, Vokietijoje ir kitur tai buvo beveik nežinomas dalykas. Kitiems tai galėjo atrodyti tik kaip per didelis karo laikų žiaurumas ar tragiškas epizodas.

³⁹ A. Stavrovskis (1905–1972) vaikystėje su tėvais pasitraukė iš Rusijos į Konstantinopolį, kur baigė vidurinę mokyklą. Vėliau jis klausėsi politikos, teologijos paskaitų Sofijos ir Berlyno aukštosiose mokyklose bei ką tik įkurtame garsaus filosofo ir dvasininko Sergejaus Bulgakovo Šv. Sergijaus stačiatikių teologijos institute Paryžiuje. A. Stavrovskis taip pat baigė literatūros ir kalbos studijas Sorbonos universitete. Maždaug 1925 m. jis su kitais Paryžiuje įsteigė ortodoksinės pakraipos Šv. Fotijaus draugiją ir iki 1931 m. jai vadovavo. Po jo šios draugijos vadovu tapo religijos filosofas V. Loskis. Ši draugija siekė „grynos“ stačiatikybės ir sykiu paradoksaliai demonstravo meilę Vakarams. Jos nariai tikėjosi liudyti stačiatikybę tarp katalikų, protestantų ir anglikonų Vakarų Europoje ir kartu atgaivinti krikščionišką Bažnyčių vienybę, pasitelkę „vietinius šaltinius“ (Панков 2008). Apie 1931 m. A. Stavrovskis atvyko į Kauną. Anot R. Laukaitytės, palikti Paryžių jį paskatino pablogėję santykiai su rusų emigrantais dėl teologinio ginčo apie Sofijos mokymą, išdėstyto S. Bulgakovo ir sukritikuoto konservatorių (Laukaitytė 2010: 218). Galėjo būti dar ir kitų priežasčių. Tai sutapo su Lietuvos ir Vilniaus metropolito Eleuferijaus (Bogojavlenskio) paskyrimu valdyti Rusijos stačiatikių bažnyčios Maskvos patriarchato parapijas Vakarų Europoje. Kaune A. Stavrovskis dirbo vienoje firmoje vertėju ir kartu buvo stačiatikių katedros psalmininkas. Šiame mieste jį ir užklupo nacių okupacija. Emigravęs į Vokietiją ir paskui į Argentina, 1948–1956 m. A. Stavrovskis redagavo krikščioniškos pakraipos laikraštį rusų kalba „Už tiesą“ (*За правду*). 1954 m. parašė knygą „Krikščioniška Rusija“. 1961 m. apsigyveno Madride, domėjosi teologija ir leido knygas (Ставровский 2012).

prižiūrėti Lietuvos generalinės srities rusų gyventojų reikalus, vykdyti nacių valdžios nurodymus ir retransliuoti tarp vietinių rusų nacių propagandą. A. Stavrovskis redagavo šio biuro leidžiamus periodinius leidinius ir, turėdamas ryšių su gestapu, aktyviai rūpinosi rusų gyventojų Lietuvoje reikalais, todėl ne ypač buvo mėgstamas Kauno gestape. 1944 m. vasarą sugrįžus sovietams, jis buvo tarp NKVD labiausiai ieškomų asmenų Lietuvoje. Tokie su naciais bendradarbiavę rusai ir jų šeimos nariai, kaip ir bet kurie kiti kolaborantai, SSRS būtų iš karto apkaltinti „Tėvynės išdavyste“ ir griežtai nubausti.

1944 m. iš Lietuvos į Austriją taip pat persikėlė Borisas Pimonovas⁴⁰ su žmona Raisa, mergautinė pavardė Udalova, kurią ir vedė Kaune tais pačiais metais. Vilnietis ir tarpukario Lenkijos Seimo narys, žinomas visuomenės ir Rytų sentikų bažnyčios veikėjas B. Pimonovas 1939 m. rudenį, vengdamas represijų, pasitraukė iš sovietų okupuoto Vilniaus ir persikėlė į Lietuvą, o netrukus, 1940 m. – į Vokietiją. Kai kurių amžininkų liudijimais, jis buvo gavęs Vokietijos pilietybę (Laukaitytė 2008). Naciams okupavus Lietuvą ir SSRS rytines teritorijas, jis pasirodė Lietuvoje su vermachto pulkininko uniforma ir dirbo karo inžinieriumi Pskovo bei Porchovo apylinkėse. Kol vizijai apie laisvą nuo bolševizmo Europą dar nebuvo atėjęs laikas, jos šalininkai tęsė dviprasmi žaidimą su naciais. Šioje kovoje B. Pimonovui teko padėti naciams ir, be to, rūpintis daugybe savo tėvynainių Lietuvoje problemų ir net kartais gelbėti jiems gyvybę. B. Pimonovas dažnai lankėsi Kaune, tuomet nacių Ostlando reichskomisariato Lietuvos generalinės srities sostinėje, ir domėjosi vietinių rusų, visų pirma sentikių reikalais. Amžininkės pasakojimu, būtent jo pastangomis buvo sustabdyta vietinių nacių pagalbininkų suplanuota susidorojimo su rusais Penktųjų Būdų kaime Jonavos rajone akcija (Интервью с В. Быковой 2012). 1943 m., gavęs 30 sentikių parapijų kreipimąsi, B. Pimonovas tapo naujai išrinktos LSB Aukščiausiosios tarybos pirmininku. 1944 m. vasarį jis dar ragino rusus sentikius aktyviai padėti vokiečiams „jų istorinėje kovoje prieš bedievišką bolševizmą“ ir palaikyti draugiškus santykius su lietuvių savivaldos organais, kurie dažnai nepasitikėjo vietiniais rusais ir neretai juos skriaudė. Be to, B. Pimonovas tikėjosi, kad ir lietuviai laikysis „per ilgus amžius susiklosčiusių pasitikėjimu grįstų tradicijų“ (Laukaitytė 2008). Bet, artėjant sovietinei kariuomenei, 1944 m.

⁴⁰ Borisas Pimonovas (1901–1963) gimė turtingoje rusų sentikių šeimoje Vilniuje. Po Pirmojo pasaulinio karo baigęs Vilniaus universiteto Vaizduojamojo meno ir architektūros skyrių ir Varšuvos politechnikos instituto statybos skyrių, jis buvo Rytų sentikių bažnyčios Aukščiausiosios tarybos pirmininko pavaduotojas, žinomas rusų mažumos Lenkijoje veikėjas ir trijų seimų narys. 1939 m. rudenį B. Pimonovas pasitraukė iš Vilniaus ir persikėlė į Lietuvą, netrukus po to į emigravo į Vieną, tuomet jau užimtą Hitlerio. Antrojo pasaulinio karo metais jis tarnavo Vokietijos kariuomenėje okupuotoje Lietuvoje ir Vakarų Rusijoje, suspėjo įsitraukti į rusų religinę ir visuomeninę veiklą. 1944 m. jis vėl pabėgo į Vakarus ir iš pradžių atsidūrė Austrijoje, kur pateko į perkeltųjų asmenų stovyklą Bludence. Kurį laiką B. Pimonovas dirbo vertėju šios stovyklos socialinėje tarnyboje. 1949 m. jis su šeima persikėlė į JAV, ten dirbo Rusų savitarpio pagalbos draugijoje, dalyvavo vietinių sentikių religinėje veikloje. Mirė 1963 m. gruodžio 1 d. Milvilyje Naujojo Džersio valstijoje, kur ir palaidotas sentikių kapinėse (Поташенко 20056).

vasarą jis vėl buvo priverstas trauktis į Vakarus ir iš pradžių atsidūrė Austrijoje, kur pateko į perkeltųjų asmenų stovyklą Bliudence.

Dar kiti rusai, emigravę iš Lietuvos 1944–1945 m., nebuvo nei prosovietinių, nei pronacistinių pažiūrų. Antrojo pasaulinio karo sąlygomis jie balansavo tarp dviejų kovojančių pusių, dviejų totalitarinių galybių Rytų ir Vidurio Europoje. Jie tiesiog bandė išlikti, surasti žmoniškesnes gyvenimo, darbo ir kūrybos sąlygas. Tuomet iš Lietuvos taip pat išvyko meno istorikas Mikalojus (Michailas) Vorobjovas⁴¹ su žmona Ariadna ir dešimtmete dukterimi Marija.

1941–1944 m. M. Vorobjovas gyveno nacių okupuotame Vilniuje. Dėstė Vilniaus universitete ir Vilniaus dailės akademijoje, taip pat dirbo Valstybiniame Vilniaus dailės muziejuje (dabar – Lietuvos dailės muziejus) meno rinkinių kuratoriumi ir skyriaus vedėju. Sovietų lėktuvams bombarduojant miestą, jis kartu su profesoriaus kultūros istoriko Levo Karsavino šeima slėpdavosi Bokšto gatvės rūsiuose pas profesorių filosofą Vosylių Sezemaną (Gečaitė 2012). M. Vorobjovo tėvai buvo sovietų ištremti iš Lietuvos 1940 m. birželį ir žinių apie juos daugiau nebuvo. Pamokytas karčios atminties, jis nebandė likimo ir, artėjant Raudonajai armijai, išvyko iš savo pamėgto ir apdainuoto Vilniaus į Vokietiją, paskui į Austriją, kur atsidūrė pabėgėlių stovyklose. Vėliau, 1948 m. gruodį, persikėlė į JAV, nors jo gyvenimas amerikietiškoje visuomenėje jam susiklostė tragiškai. M. Vorobjovas buvo bene žymiausias šios bangos rusų emigrantas iš Lietuvos.

Antroji sovietų okupacija, bauginanti prievarta ir terorą, daugelį inteligentų išvarė iš Lietuvos. 1944 m. Lietuvą paliko Kauno universiteto Humanitarinio ir Teisės fakultetų absolventas Anatolijus Sokolskis⁴² su žmona Irina. Jie pasigyveno Paryžiuje,

⁴¹ 1903 m. gimęs Šiauliuose, jis tarpukarį praleido Kaune ir įvairiuose Vokietijos miestuose. Nuo 1924 m. studijavo Marburgo ir Berlyno universitetuose, o 1933 m. Miuncheno Liudviko ir Maksimiliano universitete apgynė menotyros srities filosofijos mokslų daktaro laipsnį. 1936 m. grįžo į Lietuvą. 1940 m. pavasarį Kaune jis išleido knygą *Vilniaus menas*, nuostabaus teksto ir žinių apie sostinės senosios architektūros istoriją nuo gotikos iki klasicizmo. Apsigyvenęs JAV, M. Vorobjovas (1903–1954) sunkiai pritapo prie tenykštės visuomenės ir anksti pasitraukė iš šio gyvenimo. Palaidotas Kembridžo kapinėse Masačusetso valstijoje. Sovietmečio Lietuvoje, išskyrus siaurą Vilniaus meno gerbėjų ratą, jis buvo beveik užmirštas. Dabar Lietuvoje jis kartais vadinamas „vieninteliu lietuvių genijumi“ arba laikomas didžiausiu prieškarinio respublikos pasaulinio lygio meno istoriku ir eruditu, parašiusiu galbūt geriausią veikalą apie Vilniaus architektūrą *Vilniaus menas*, pasirodžiusį 1940 m. Kaune ir 1997 m. pakartotinai Vilniuje (Gečaitė 2012; Venclova 2006: 264; Butvilaitė-Petrauskienė, Jankauskas 1997: 88–93). Be to, jis parengė išskirtinio dėmesio vertą monografiją *M. K. Čiurlionis, der litauische Maler und Musiker* (Kaunas–Leipcigas, 1938), išleistą vokiečių kalba. 2012 m. Vilniuje „Aidų“ leidykla išleido šios knygos lietuvišką vertimą – M. K. Čiurlionis, *lietuvių tapytojas ir kompozitorius*.

⁴² Lietuvos išeivis A. Sokolskis (1903–po 2004?) dirbo profesoriumi Čikagos universitete ir aktyviai dalyvavo JAV visuomeninėje ir vietinėse rusų bendruomenės veikloje. Jis bendradarbiavo su rusiška periodine spauda – laikraščiais „Naujasis rusų žodis“ Niujorke, „Rusų gyvenimas“ San Franciske ir „Rusų mintis“ Paryžiuje, rašė į vietinę amerikiečių spaudą. Be to, dar parašė dešimt knygų. Tarp jų Rusijos istorijos ir rusų literatūros istorijos bei Sankt Peterburgo miesto Floridoje istorijos temomis, išleido savo atsiminimus ir poezijos rinktinę (Александров 2005: 473).

paskui išvyko gyventi į JAV. Ten A. Sokolskis tapo Čikagos universiteto rusų literatūros profesoriumi. Kauno universiteto profesorius filosofijos istorikas Vladimiras Šilkarskis (1884–1960) išvyko į Vokietiją, kur vėliau tapo Bonos universiteto profesoriumi ir dalyvavo leidžiant rusų filosofo V. Solovjovo darbų vertimą į vokiečių kalbą.

Traukdamiesi nuo artėjančio fronto, 1944 m. liepos 13 d. savo namus Kaune paliko Henrikas ir Vera Radauskai. 1941–1944 m. H. Radauskas buvo Valstybinės leidyklos Grožinės literatūros skyriaus redaktorius Kaune, o Vera⁴³ šios leidyklos darbuotoja (Sruogaitė 2012: 71). Vildamiesi, kad karo veiksmai gali pakrypti ir kita linkme, kad tai tik „laikinas pasitraukimas“, Radauskai išvyko į Vokietiją ir glaudėsi giminaičių namuose Berlyne. Karui baigiantis jie persikėlė į Reutlingeną, priklausantį karo sąjungininkams prancūzams (Paplauskienė 2010: 5). 1949 m. abu išvyko į JAV, gyveno Baltimorėje, Čikagoje.

1944 m. vasarą į Vokietiją taip pat pasitraukė Vilniaus stačiatikių seminarijos auklėtinis ir Viekšnių stačiatikių cerkvės protojėrėjus Aleksandras Černai (1899–1985) su savo vaikais (jo žmona Tatjana mirė 1944 m. pirmoje pusėje). A. Černai kartu su 20 stačiatikių šeimų nuvyko į Erfurtą Tiuringijoje (Александров 2005: 20). Vėliau A. Černai tapo stačiatikių vienuoliu ir archimandritu Aleksejumi. Jis buvo misionieriumi Pietų Afrikoje ir JAV, taip pat paliko įdomius prisiminimus, kuriuose pasakojo ir apie tarpukario Vilnių, sovietų bei nacių okupacijos laikus Lietuvoje (Архимандрит Алексей (Чернай) 2012).

1944 m. vasarą prie emigrantų iš Lietuvos į Vakarus, tiksliau, į Vokietijos ir jos likusių sąjungininkų šalis, norinčių prisijungti vietinių rusų buvo daugiau. Tikėtina, kad su besitraukiančiu vermachtu iš Lietuvos išvyko ir dalis rusų sovietinių piliečių, nacių atvartų 1942–1944 m. pavasarį ar besitraukiančių kartu su Vokietijos kariuomene 1944 m. pavasarį. Kai kurie jų buvo nacių kolaborantai ir suprato, kad sovietų saugumas jų nepasigailės ir griežtai nubaūs.

Išėivijos istorikė Vanda Daugirdaitė-Sruogienė, 1944 m. spalį pati pasitraukusi iš Lietuvos į Vokietiją, savo atsiminimuose rašė apie lietuvių inteligentijos ir įaugusios į Lietuvos visuomeninį gyvenimą rusų šviesuomenės nuotaikas:

⁴³ Literatūros kritikė Aušra Martišiūtė-Linartienė rašė, kad žmona Vera Sotnikova buvo svarbiausias asmuo Radausko gyvenime, jautraus ir pažeidžiamo poeto mūza, globėja ir besąlyginė atrama (2012). Kai jie susipažino Kaune, tarpukario Lietuvos baleto ir teatro kritikė Vera Sotnikova buvo didesnė „žvaigždė“ už pradedantį poetą Radauską, vėliau tapusį vienu žymiausių lietuvių poetų modernistų. Dar anksčiau Rusijoje ji pažinojo žinomus rusų literatus ir draugavo su Ilja Erenburgu, Fiodoru Sologubu, Sergejumi Jeseninu ir kitais (Мяэотс 2008). Kilusi iš Petrogrado aristokratų, lankiusi imperatoriškąjį baletą, ji spinduliavo elegancija ir tarytum pati buvo aukštosios kultūros įsikūnijimas. Prieš tai Vera buvo įsimylėjusi skandinavų poetą modernistą Henriį Parlandą, diplomatijos darbuotoją ir Kauno menininkų bohemos dalyvį, Vosyliaus Sezemano giminaitį, kuris netikėtai mirė Kaune visiškai jaunas. Išleidęs pirmąją savo knygą Radauskas pasipiršo už save vyresnei Verei ir 1937 m. liepos 27 d. ją vedė. Abu buvo kosmopolitinių pažiūrų, žavėjosi rusų simbolistais bei akmeistais Osipu Mandelštamui ir Borisu Pasternakui, prancūzų impresionistine dailė, baroko bei rokoko muzika, antikos pasauliu, lankė teatrą bei kiną.

Liepos 2 d. [1944 m. – G. P.] sustojau Šiauliuose. Pas Jasaičius dramatiškas susirinkimas. Keli jauni, sveiki vyrai (tarp jų – Liutikas) tariausi, ką daryti... Bevilčiška padėtis. Palikuonys tų, kurie per amžius kraštą gynė nuo priešų, susirinkę Lukauskų namuose, kur 1863 m. sukilėliai tarėsi, išeities neranda. Kalbama apie skubų slėpimą „Aušros“ muziejaus turty, dokumentų. Ką daryti? Bėgti į Vokietiją? Likti? Susitikau su Noreikiene, kurios vyras buvo su Baliu⁴⁴ Štuthofe, – likusi su maža mergyte, – ką daryti? Marilė Zubovaitė⁴⁵ apsisprendė su vyru ir dukrele vykti kažkoku transportu į Vokietiją. Atsisveikinimas gatvėje su jos motina (Niuta), be žodžių, be ašarų – tyliam siaube. (Vėliau sužinojau, kad Marilė niekur neišvyko, su vyro šeima prisiglaudė pas tėvus⁴⁶, jų ūkyje Judreliuose.) Grįžau į Būgius. Sunki atmosfera... (cit. iš: Sruogaitė 2012: 74).

Dementjevai bei Zubovai, kaip ir nemažai kitų Lietuvos rusų, svarsčiusių, kaip tinkamiau pasielgti, pasiliko Lietuvoje dėl įvairių priežasčių. Vieni jų dėsė ir nespėjo pasitraukti. Kiti pasiliko, įkalbėti artimųjų, arba tikėdamiesi geresnio likimo savo krašte po karo.

Rusų reevakuacija į rytus: masinis „sugrįžimas į tėvynę“

Minėjome, kad 1944 m. viduryje, sovietų reokupacijos pradžioje, Lietuvoje galėjo būti mažiausiai 124,3 tūkst. sovietinių civilių⁴⁷ (Kairiūkštė 1994: 146, 155). 1942–1944 m. kovą jie buvo nacių perkelti į Lietuvą iš fronto veiksmų zonos šiaurės vakarinėse SSRS teritorijose⁴⁸. Šių karo metais deportuotų civilių iš rytų skaičius 1944 m. Lietuvoje buvo kur

⁴⁴ Minimas lietuvių prozininkas ir literatūros tyrinėtojas Balys Sruoga (1896–1947), 1943–1945 m. sausį drauge su kitais 46 lietuvių inteligentais kaip lietuvių tautos įkaitas kalėjęs Štuthofio koncentracijos stovykloje prie Gdanskio.

⁴⁵ 1941 m. gegužės 30 d. Marija Zubova (1917–1986) išteikė už Nikolajaus Dementjevo (1913–1988). 1943 m. jiems gimė duktė Marija (po vedybų – Žutautienė), kuri ir minima šiuose prisiminimuose. Sovietmečiu Marija Zubova-Dementjeva dirbo medicinos seserimi. Jos vyras Nikolajus buvo tiltų inžinierius.

⁴⁶ Marijos Zubovos tėvai buvo Lietuvos agronomas ir visuomenės veikėjas Vladimiras (1887–1959) ir Ona Zubovai. V. Zubovas buvo Dabikinės ir Judrelių dvarų Šiaulių apskrityje savininkas.

⁴⁷ Be to, N. Kairiūkštė pastebėjo, kad į nurodytą bendrą evakuotųjų skaičių neįtraukti tie SSRS civiliai, kurie buvo apgyvendinti lageriuose. Viena tokių lagerių buvo Alytuje. Vėlesniais sovietų duomenimis, pateiktais Niurnbergo proceso metu, nuo 1943 m. vasaros iki 1944 m. birželio tik per šį lagerį perėjo maždaug 200 tūkst. žmonių (Kairiūkštė 1994: 146; plg. Кашаускаене 2005: 434; Rukšėnas 1966: 98). nežinome, koks daugelio šių žmonių, išlikusių gyvų sunkiomis sąlygomis, likimas. Didelė dalis Alytaus lagerio žmonių, visų pirma sovietinių karių žmonos su vaikais, perkeltos čia iš 1943 m. rudenį uždaryto „Rusų geto“ Vilniuje, vėl atsidadė sostinėje (Rukšėnas 1966: 81; «Русское гетто» в Литве 2010). Bet koku atveju greičiausiai šie duomenys dar gerokai padidintų rusų skaičių Lietuvoje 1944–1945 m.

⁴⁸ Vermachtas okupuotose SSRS teritorijose, ypač po didžiulės nesėkmės prie Stalingrado 1943 m. pradžioje, vykdė okupacinėse teritorijose nusikalstamą „išdegintos žemės“ politiką – griovė paliekamus miestus ir kaimus, o jų gyventojus prievarta išvarydavo iš teritorijų, esančių 100 km nuo fronto, priverčiamiesiems darbams į Vakarus. Tiesa, vokiečių karinė vadovybė ne visada turėjo tam pakankamai pajėgų ir laiko. 1943 m. rudenį gyventojų išvairo akcijos pasiekė ypač didelį mastą.

kas didesnis. Jis galėjo siekti Rukšėno paminėtus 155 tūkst. (1966: 98), o, pridėjus tūkstančius išvežtų darbams į Vokietiją, mirusius ir žuvusius atėjus frontui, – 120–150 tūkst. Be to, 1944 m. viduryje Lietuvoje, daugiausia šiaurinėje jos dalyje, buvo ir savavališkai atbėgusių SSRS piliečių, norėjusių išvengti karo veiksmų ir bado (Kairiūkštytė 1994: 146). Kartu 1944 m. pavasarį ir vasarą besitraukiantį *vermachtą* lydėjo priverstinių ir savanorių pabėgėlių iš rytų srautai⁴⁹. Tačiau dėl duomenų stokos sunku nustatyti tikslesnį nacių deportuotųjų ir ypač karo pabėgėlių skaičių Lietuvoje 1944 m. antroje pusėje.

Nacių okupacijos metais deportuoti rusai ir kitų tautybių sovietiniai piliečiai (daugiausia baltarusiai ir ukrainiečiai) atžygiuojant Raudonajai armijai liko Lietuvoje. Iki tol jie dirbo krašto ūkiuose ir pramonėje, o kai kurie jų buvo išvežti priverčiamiesiems darbams į Vokietiją. Šie žmonės buvo paskirstyti po visas Lietuvos apskritis ir miestus. Ypač daug jų – apie 50 tūkst. – 1944 m. pradžioje buvo Panevėžio apygardoje, apimančioje Biržų, Panevėžio, Rokiškio, Ukmergės, Utenos, Zarasų apskritis. Dauguma šių žmonių buvo iš Leningrado, Novgorodo, Pskovo, Kalinino (dabar Tverė) sričių Rusijoje ir Vitebsko srities Baltarusijoje. Kai kurie buvo iš Smolensko, Minsko, Mogiliavo ir kitų sričių. N. Kairiūkštytė pabrėžė, kad daugumą perkeltųjų sudarė rusai, bet pavieniai asmenys buvo ir kitų tautybių žmonės – ukrainiečiai, baltarusiai, latviai, lietuviai (1994: 147; plg. Rukšėnas 1966: 98). Todėl galima daryti prielaidą, kad maždaug 96–120 tūkst. nacių evakuotų sovietinių civilių Lietuvoje buvo rusai. Vokiečiai iš rytų išvarė ištisus kaimus ir gyvenvietes, todėl evakuotuosius Lietuvoje dažniausiai sudarė šeimos, o pavienių žmonių buvo nedaug. Tarp deportuotųjų buvo daugiausia moterys ir vaikai, dalis senyvo amžiaus žmonių bei neįgaliųjų.

Naciai ir jų vietiniai rėmėjai Lietuvoje evakuotus iš rytų civilius oficialiai vadino karo pabėgėliais, atvykusiais į Lietuvą laikinai gyventi, kol jie galės „grįžti į savo tėvynę“. Todėl pagal 1943 m. lapkričio 10 d. vidaus reikalų generalinio tarėjo Lietuvoje Petro Kubiliūno „Pabėgėliams iš rytų tvarkyti instrukciją“ atvykstantys iš Rusijos turėjo būti „traktuojami teisingai ir net, jei reikia, griežtai, bet jokių būdu negali būti skriaudžiami“. Kartu propagandiškai buvo tvirtinama, kad „pabėgėliai yra pasisakę prieš bolševizmą“. Oficialiai jiems buvo taikomi visi įstatymai ir potvarkiai, kaip ir lietuviams gyventojams. Apskirtyse ir valsčiuose jų reikalus turėjo spręsti paskirti pabėgėlių patikėtiniai

1943 m. rugsėjo 17 d. Šiaurės armijos grupės vadas Kiuchleris įsakė išvežti civilius gyventojus iš viso rajono tarp fronto linijos maždaug nuo Leningrado į pietus. Tai reiškė, kad maždaug 900 tūkst. žmonių turėjo būti prievarta evakuoti (Мюллер 2010, 306–318). Remdamasi vokiečių okupacinės valdžios duomenimis N. Kairiūkštytė rašė, kad tik iki 1944 m. kovo 3 d. į Baltijos respublikas iš šiaurės vakarinių SSRS sričių buvo atvežta ne mažiau kaip 273 tūkst. žmonių: į Estiją – 15 tūkst., Latviją – 135 tūkst., Lietuvą – 123 tūkst. (1994: 146).

⁴⁹ Žr. Kairiūkštytė 1994: 146; Zizas 2005. Apie masinį sovietinių žmonių išvaramą traukiantis *vermachtui* iš okupuotų SSRS vakarinių sričių 1943 m. rudenį–1944 m. vasarą žr. Мюллер 2010: 286–335.

(LCVA, f. R-622, ap. 1, b. 2, l. 151–152). Faktinė padėtis nacių okupuotoje Lietuvoje buvo kitokia. Tuomet išskirtinėje padėtyje buvo sugrįžę ir nauji vokiečių kolonistai, po jų ėjo lietuviai, o vietiniai lenkai ir rusai atsidūrė trečiarūšių žmonių kategorijoje (žydai buvo uždaryti į getus, dauguma jų nužudyti; žr. Hermanas 2009). Nacių deportuotieji rusai Lietuvoje buvo nužeminti iki ketvirtarūšių žmonių⁵⁰.

Jų santykiai su vietiniais gyventojais, vietine lietuvių savivalda ir Rusų reikalų įgaliotinio biuro pabėgėlių skyrių viršininkais valsčiuose buvo nepaprasti, pilni įtampos ir nepasitikėjimo, nes vokiečių okupacinė vadovybė tiesiog numetė jiems dar vieną papildomą ir nelengvą naštą⁵¹. Šie SSRS piliečiai, jėga atvaryti ir dažnai engiami nacių

⁵⁰ Perkeltaisiais sovietų piliečiais turėjo rūpintis vietinės lietuvių savivaldos įstaigos (generaliniai tarėjai, apskričių viršininkai, valsčių viršaičiai ir kt.) bei Rusų reikalų įgaliotinio biuro pabėgėlių skyrius Lietuvos generalinėje srityje ir jo prižiūrimi pabėgėlių punktai valsčiuose. Jiems buvo išduodami atitinkami asmens dokumentai. Šie evakuotieji rusai nacių okupuotoje Lietuvoje faktiškai buvo nelaisvi žmonės. Jie turėjo būti apgyvendinti atskirai nuo vietinių gyventojų, o vietinių gyventojų ūkiuose – atskirose patalpose, nes „jų tarpe gali būti utėlėtų ar sergančių įvairiomis užkrečiamomis ligomis“, o daugelis jų, „kaip teko patirti“ vidaus reikalų generaliniam tarėjui, nesilaikė švaros (LCVA, f. R-622, ap. 1, b. 2, l. 151). Jie negalėjo tuoktis su vietiniais gyventojais ir be valsčiaus viršaičio leidimo persikelti į kitą gyvenamąją vietą. Perkelti rusai gyveno darbo stovyklose, Alytaus lageryje (anksčiau čia buvo kalinami sovietų karo belaisviai), valstybiniuose ir vokiečių repatriantų ūkiuose arba buvo paskirstyti daugiausia pas lietuvių, retsykiais pas rusų ir kitus ūkininkus provincijoje. Pastarieji privarė aprūpinti juos būstu ir maistu kaip „ūkio darbo jėgą“. Naujai atvykstančių perkeltųjų rusų maitinimo ir jų gyvulių šėrimo klausimai praktikoje dažnai buvo sunkiai ir pavėluotai sprendžiami arba apskričių viršininkų perkeliama „spręsti vietoje“, t. y. paliekami saviagai. 1943 m. gruodžio 18 d. Naujamiesčio valsčiaus viršaitis Panevėžio apskrities viršininkui rašė, kad savaitinių maisto kortelių saviems žmonėms trūksta, o „apie rusus nėra ką ir galvoti“ (LCVA, f. R-622, ap. 1, b. 2, l. 116). Jie negalėjo bei apskričių viršininkų ar viršaičių leidimo keisti gyvenamąją vietą, nors retsykais kai kurie to nepaisė. Dalies šių žmonių padėtis buvo sunki, ypač valstybiniuose dvaruose. Jie skundėsi, kad negauna priklausančio maisto arba jo gaudavo jo nepakankamai, kai kurie buvo mušami (LCVA, f. R-622, ap. 1, b. 1, l. 3–4). Kita vertus, atsižvelgdami į ypač sunkią nacių atkeltų rusų padėtį, Lietuvos žmonės, lietuviai, lenkai ir rusai, nemažai jų išgelbėjo – priglaudė savo namuose, padėdavo jiems prasimaitinti ir išlikti (žr. LCVA, f. R-622, ap. 1, b. 19; Salys 2008).

⁵¹ Kai kurie ūkininkai vengė priimti ir apgyvendinti pas save deportuotus rusus, o daugumai ši pareiga buvo tiesiog primesta. Toliau daug kas priklausė nuo susiklosčiusių ūkininkų ir atkeltų rusų tarpusavio santykių. Tačiau neretai vietiniai ūkininkai įtariai žiūrėjo į savo globotinius, o kai kada kaltino nelobu. Nemokėdami lietuvių ir juolab vokiečių kalbos, jie išrauti iš savo gimtųjų vietų ir prievarta perkelti sovietiniai gyventojai buvo išbarstyti po Lietuvą ir dažnai patyrė skriaudas ir pažeminimą, taip pat dažnai fizinę bei moralinę prievartą. Jie buvo prievarta varomi į pačius sunkiausius darbus, prastai maitinami ir dažnai gyveno sunkiomis sąlygomis (mažuose kambariuose, lagerio barakuose, kartais daržinėse ar arklidėse). Jų moralinės politinės nuotaikos buvo stebimos ir kontroliuojamos, o naciai ir jų pagalbininkai, visų pirma A. Stavrovskio vadovaujamas Rusų reikalų įgaliotinio biuras, turėjo vykdyti tarp jų aiškinamąjį darbą. Atvykusi grupė rusų sentikių dvasios tėvų, pradėjusi savo ganytojišką veiklą tarp perkeltųjų Lietuvoje, okupacinės valdžios nurodymu turėjo būti asmeniškai patikrinti ir gauti stačiatikių metropolito Sergijaus leidimą, nors jam kanoniškai nebuvo pavaldūs. Vietiniai nacių pareigūnai bijojo, kad „šių kunigų tam tikras skaičius priklauso sovietų bažnyčiai arba sektoms“ (LCVA, f. R-622, ap. 1, b. 1, l. 149). Tarp perkeltųjų rusų buvo nemažai sentikių: pavyzdžiui, 1944 m. birželio 1 d. tik Veprių valsčiuje iš visų 226 užregistruotųjų 134 buvo sentikiai (tikslėnė jų konfesinė priklausomybė nenurodyta), atvežti iš Leningrado srities Požerevicko rajono, ir 92 stačiatikiai (LCVA, f. R-622, ap. 1, b. 14, l. 56–65).

okupuotoje Lietuvoje, atsidūrė ne tokioje tragiškoje padėtyje kaip sovietų karo belaisviai Lietuvoje (dauguma jų buvo nužudyti ar mirė nuo ligų, kiti nuo 1942 m. išvežti darbams į Vokietiją) ar sovietų karininkų žmonos su vaikais, įkalinti Vilniaus, paskui Alytaus specialiose profilinėse koncentracijos stovyklose. Perkeltųjų rusų padėtis Lietuvoje taip pat skyrėsi nuo Osvencimo, Buchenvaldo ar Štuthofio kalinių, beveik visiškai izoliuotų nuo aplinkinių ir faktiškai pasmerktų mirti. Tačiau jų itin sunki, priklausoma ir iš esmės pusiau vergiška padėtis, kaip ir kitų nacių „darbo jėgos“ grupių padėtis Trečiajame Reiche, labai skyrėsi nuo kitų vietinių Lietuvos gyventojų, tarp jų ir rusų senbuvų.

Raudonosios armijos įžengimas į Lietuvą 1944 m. vasaros pradžioje daugumai jų buvo tikras išsigelbėjimas ir išvadavimas iš nacių nelaisvės. Nacių okupuota Lietuva daugumai jų tapo slogios tremties, išvargimo ir karčios nelaisvės vieta. Kitaip jautėsi dalis rusų evakuotųjų, pradėjusių Lietuvoje bendradarbiauti su naciais – tarnavusių *vermachte*, dirbusių kariuomenės daliniuose, vietinėje policijoje ar pabėgėlių įgaliotiniais valsčiuose⁵². Jiems sovietų atėjimas buvo naujas iššūkis ir grėsmė. Sovietai juos būtų apkaltinę Tėvynės išdavimu ir vienaip ar kitaip nubaudę. Todėl tikėtina, kad 1944 m. vasarą kai kurie jų galėjo emigruoti į Vakarus. Dauguma perkeltųjų rusų gyveno Lietuvoje vienerius ar dvejus metus, nedidelė dalis paskutinių atvykėlių – maždaug 1,3 tūkst. žmonių – tris keturis mėnesius.

Sovietų centrinė vyriausybė iš karto pradėjo rūpintis savo piliečių iš išlaisvintų nuo nacių SSRS teritorijų grąžinimu į gimtinę. 1944 m. rugpjūčio 18 d. ką tik atvykusi Lietuvos SSR LKT priėmė nutarimą „Dėl kitų TSRS respublikų piliečių, reevakuojamų į senojo gyvenimo vietas, grįžimo organizavimo Lietuvos TSR teritorijoje“, o tų metų rugpjūčio 31 d. ir jo papildymą (LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 15, l. 106, 115). SSRS piliečių reevakuacijos reikalams Lietuvoje tvarkyti buvo paskirtas NKVD papulkininkis Charitonovas. Rugpjūtį šešiose Lietuvos vietose – Kaune (įgaliotinis S. Dubovas), Naujojoje Vilnioje (įgaliotinis V. Krilovas), Panevėžyje (įgaliotinis S. Chachajevs), Šiauliuose (įgaliotinis F. Borcovas) ir Švenčionėliuose (įgaliotinis Krutko) – buvo įkurti

⁵² Pavyzdžiui, 1944 m. balandį rusė Tatjana Asovelt dirbo „prie kariuomenės“ (LCVA, f. R-622, ap. 1, b. 1, l. 399). Atvykę iš Leningrado srities Jefimas Zacharovas ir Jegoras Prusakovas buvo policininkai Panoterių valsčiuje, o Jakovas Choltovas bei Ivanas Michailovas – Giedraičių valsčiuje Ukmergės apskrityje. 1944 m. pavasarį visi keturi kandidatavo į įvairių valsčių pabėgėlių reikalams įgaliotinio (ar valsčių pabėgėlių punktų viršininkų) pareigas (LCVA, f. R-622, ap. 1, b. 4, l. 3–5, 8, 18; ten pat, b. 1, l. 2; ten pat, b. 6, l. 1). J. Choltovas, išbuožintas ūkininkas iš Leningrado srities, sovietų kalintas ir paskui dar kartą represuotas, buvo antisovietišškai nusiteikęs. Vokiečių perkeltas su jaunesniaisiais savo vaikais į Lietuvą, jis trumpoje autobiografijoje sovietų partizanus vadino banditais, o vienas jo vyresnysis sūnus tarnavo vietinėje policijoje, kitas sūnus buvo vežikas nacių okupuotame Leningrado srities Dedovičių rajone. Vokiečių administracijoje okupuotoje Lietuvoje įsidarbinti norėjo ir kiti perkelti rusai – buvęs buhalteris karinėje lėtpjūvėje Ukmergėje Mefodijus Kirdanas, atvykęs iš Karačevsko Oriolo srityje, Ivanas Fiodorovas ir Aleksandras Vasiljevas iš Panoterių valsčiaus Ukmergės apskrityje, perkelti iš Leningrado srities (LCVA, f. R-622, ap. 1, b. 4, l. 6–12).

reevakuacijos punktai. Telšiuose veikė surinkimo-persiuntimo punktas, priklausantis sovietų kariuomenės daliniams. Miestų, apskričių ir valsčių vykdomųjų komitetų pirmininkai turėjo organizuoti ir atvežti šiuos sovietų civilius į reevakuacijos punktus. Apie evakuacijos tvarką suinteresuotiems piliečiams buvo skelbiama laikraščiuose ir apskričių vykdomuosiuose komitetuose.

Iš pradžių norintieji išvažiuoti turėjo būti surinkti evakuacijos punktuose iki 1944 m. rugpjūčio pabaigos. Vėliau reevakuaciją buvo planuota baigti per du mėnesius. Tačiau ji pradėjo skęsti biurokratinėje rutinoje ir faktiškai užtruko iki 1946 m. kovo. Tuomet Reevakuacijos reikalų skyriaus viršininkas A. Liskovas Rusijos SFSR perkėlimo valdybai prie LKT Maskvoje pranešė, kad reevakuacija iš esmės baigta. Liko tik tie, kurie pareiškė norą pasilikti Lietuvoje.

Daugiausia, 52 299 nacių perkelti SSRS piliečiai iš Lietuvos išvyko 1944 m. rugpjūčio 18–gruodžio 20 d. (LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 44, l. 9). 1945 m. iš viso išvažiavo dar 15 620 asmenų. Tačiau 1946 m. procesas faktiškai sustojo: išvykstančiųjų labai sumažėjo ir jų skaičius siekė maždaug 700 žmonių⁵³. 1947 m. evakuavosi tik po keletą šeimų ir pavieniai asmenys (Kairiūkštytė 1994: 151, 155).

Taigi, oficialiais duomenimis, iš viso 1944–1946 m. iš Lietuvos į savo buvusias gyvenamąsias vietas šiaurės vakarinėse SSRS srityse sovietų valdžia geležinkeliu evakuavo 68,6 tūkst. asmenų. N. Kairiūkštytė teigė, kad išvykusiųjų buvo gerokai daugiau, nes į šį skaičių nepateko dalis žmonių, kuriuos reevakuavo sovietų kariniai daliniai, taip pat išvykę autotransporto priemonėmis ar kitais būdais (1994: 155). Pavyzdžiui, 1945 m. žiemą sovietų karinis dalinys Nr. 44555 išvežė iš Tauragės apskrities į rytus maždaug 5,5 tūkst. nacių atkeltų sovietinių piliečių (LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 408, l. 17). Dar kita jų dalis galėjo išvykti iš Lietuvos organizuotai verbuojant žmones darbams tekstilės pramonėje. 1944 m. gruodžio 31 d. Lietuvos SSR LKT nutarimu SSRS tekstilės pramonės liaudies komisariato įgaliotiniui buvo leista surinkti 3 tūkst. žmonių iš nacių atkeltų į Lietuvą sovietinių piliečių (LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 16, l. 133).

Beje, Maskva ir Vilnius neprieštaravo, kad šie nacių perkelti SSRS piliečiai pasilikų Lietuvoje. SSRS vadovybė įvairiais būdais rėmė nacių deportuotų sovietų civilių sugrįžimą iš Lietuvos į gimtąsias vietas (maitino, davė drabužių iš Amerikos paramos, kai kuriems išmokėjo vienkartinės pašalpas, suteikė būtiną medicinos pagalbą) ir padėjo jiems nemokamai persikelti. Kartu, kaip minėjome, centrinė vyriausybė Maskvoje ir vietinė valdžia Vilniuje rėmė jų verbavimą darbams tekstilės pramonėje SSRS gilumoje. Be to, 1944 m. spalį–1945 m. kovą 9 584 šie sovietiniai civiliai vyrai, patekę į

⁵³ 1947 m. pradžioje A. Liskovas pranešė į Maskvą, kad nuo 1945 m. vasario 10 d. iki 1947 m. sausio 1 d. iš Lietuvos SSR į tėvynę išvyko 16 321 nacių perkeltas sovietinis pilietis (LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 105, l. 36).

reevakuacijos sąrašus, buvo pasiūsti ne namo, o į karinius komisariatų⁵⁴. Iš čia dauguma jų greičiausiai pateko į frontą.

Tik 1944 m. antrosios pusės duomenimis, didžiausia rusų ir kitų tautybių žmonių dalis išvyko į Leningrado (maždaug 9,6 tūkst.), Kalinino (maždaug 8,5 tūkst.), Oriolo (maždaug 7,1 tūkst.), Smolensko (maždaug 6,6 tūkst.) sritis Rusijoje, taip pat Vitebsko (maždaug 7,5 tūkst.), Minsko (maždaug 6,5 tūkst.) ir Mogiliavo (maždaug 6,1 tūkst.) sritis Baltarusijoje, nedaug – į Maskvos (92 žmonės), Pskovo (18 žmonių), Briansko (8 žmonės) ir kitas sritis Rusijoje, taip pat į Gomelio (87 žmonės) sritį Baltarusijoje, Poltavos (87 žmonės) ir Kijevo (19 žmonių) sritis Ukrainoje (LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 44, l. 4–9).

Kauno reevakuacijos punkto įgaliotinio milicijos kapitono S. Dubovo žodžiais, 1944 m. rugpjūtį „reevakuojamųjų į tėvynę nuotaika buvo gera“, nors jis tikėjosi didesnio išvykstančiųjų srauto. 219 pirmųjų šeimų buvo patenkintos tuo, kad sovietų valdžia ir raudonarmiečiai padėjo jiems krautis į vagonus, maitino ir suteikė reikalingą medicinos pagalbą⁵⁵.

Taigi, iš viso 1944 m. rugpjūtį–1946 m. ne mažiau kaip 79–84 tūkst. iš 120–150 tūkst. nacių deportuotų sovietinių piliečių išvyko (įskaitant mobilizuotus į sovietų kariuomenę vyrus jau po registracijos) iš Lietuvos į savo gyvenamąsias vietas šiaurės vakarų Rusijoje, Baltarusijoje ir Ukrainoje arba buvo mobilizuoti darbams pramonėje kituose SSRS rajonuose⁵⁶. Tarp išvykusiųjų galėjo būti iki 63–68 tūkst. rusų (vėlgi tai apytikriai duomenys). Todėl nacių atvežtų sovietų civilių reevakuacija iš Lietuvos kuriam laikui gerokai sumažino rusų skaičių respublikoje – nuo maždaug 181–205 tūkst. rusų 1944 m. viduryje iki 118–137 tūkst. 1945 m. pabaigoje.

Rusų apsisprendimas pasilikti Lietuvoje

Iki šiol tiksliai nežinome, kiek 1942–1944 m. nacių atkeltų rusų pasiliko pokario Lietuvoje. N. Kairiūkštytė, tirdama sovietinių piliečių evakuaciją iš Lietuvos SSR į rytus, iš esmės paliko šią problemą atvirą. Ji rašė, kad, oficialiais duomenimis, respublikoje

⁵⁴ LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 44, l. 55; plg. Kairiūkštytė 1994: 156.

⁵⁵ 219 šeimų sudarė 1 160 žmonių, tarp kurių buvo 15 pagyvenusių vyrų, 485 moterys ir 660 vaikų iki 16 metų. Žr. LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 27, l. 13–14.

⁵⁶ 1945 m. kovą Reevakuacijos reikalų skyriaus viršininkas Mikalauskas rašė į Maskvą, kad septyniolikoje Lietuvos apskrčių buvo iš viso užregistruota 72 383 sovietiniai piliečiai iš rytų. Iš jų Lietuvoje norėjo likti 842 žmonės (137 vyrai, 499 moterys ir 206 vaikai). Jo duomenimis, nuo 1944 m. spalio 20 d. iki 1945 m. kovo 15 d. į tėvynę išsiųsta 63 225 žmonės (kartu su išsiųstais į karinius komisariatų). Dar 9 308 žmonės turėjo išvykti tų metų kovo ir balandžio mėnesiais (LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 44, l. 55). Tai rodo, kad dar maždaug 48–78 tūkst. šių sovietinių piliečių iki to laiko Lietuvoje nebuvo užregistruoti. 1945 m. birželį l. e. p. Reevakuacijos reikalų skyriaus viršininkas A. Liskovas teigė, kad tikslų jų skaičių nustatyti yra sunku. Jie ne kartą keitė savo nuomonę dėl išvykimo, dėlės ir nesiregistravo (LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 44, l. 205).

liko 2 080 užsiregistravusių sovietinių piliečių (Kairiūkštytė 1994: 153). Tačiau 1945 m. kovo viduryje evakuacijai buvo užsiregistravę daugiau negu 72 tūkst. žmonių (LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 44, l. 55). 1947 m. pradžioje l. e. p. Reevakuacijos reikalų skyriaus Lietuvos SSR viršininkas A. Liskovas patikslino, kad nuo 1945 m. vasario 10 d. iki tų metų spalio 20 d. užsiregistravo dar 17 266 žmonės (LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 45, l. 126). Tačiau tam tikra šių užsiregistravusiųjų dalis tenka laikotarpiui iki 1945 m. kovo vidurio. Tiksliai nežinome, kokia dalis, bet į šį skaičių galėjo patekti 9 308 žmonės, turėję išvykti 1945 m. kovo antroje pusėje ir balandį. Todėl iš viso užsiregistravusių galėjo būti maždaug 80 tūkst. žmonių, o likę maždaug 40–70 tūkst. nesiregistravo.

1944 m. rugpjūtį–1945 m. vasarį iš Lietuvos į rytus išvyko daugiau kaip 62 tūkst. norinčių sugrįžti nacių atkeltų sovietinių žmonių. Todėl 1945 m. pradžioje apskričių ir valsčių paskirti pareigūnai susidūrė su problema. Jie negalėjo sudaryti naujų reevakuojamųjų sąrašų, nes norinčių buvo nedaug ar iš viso neliko. 1945 m. vasario 7 d. SSRS repatriacijos reikalų įgaliotino pavaduotojas generolas Golubevas rašė M. Gedviui į Vilnių, kad kitų SSRS respublikų piliečių repatriacija į jų gyvenamąsias vietas užtruko, o apskričių vykdomieji komitetai tik protarpiais rūpinasi šiuo reikalu. Kai kur, pavyzdžiui, Vilniaus ir Utenos rajone, į šį reikalą buvo žiūrima ypač aplaidžiai (LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 44, l. 15–16).

Apie nenorinčius registruotis vokiečių atvežtus rusus rašė daugelio apskričių Reevakuacijos reikalų skyrių atstovai prie vykdomųjų komitetų. 1945 m. balandžio 6 d. Reevakuacijos reikalų skyriaus prie Lietuvos SSR juriskonsultas Juozas Stančikas buvo komandiruotas patikrinti Alytaus reevakuacijos priėmimo-paskirstymo punkto. Jis pranešė, kad Alytaus apskrities vykdomojo komiteto pirmininkas V. Palevičius aiškino, jog šioje apskrityje gyvena daug nacių atkeltų sovietinių piliečių, bet jie vengia registruotis, nes jis negavo jokių žinių iš daugumos valsčių. Šie asmenys nenori būti išvežti iš Lietuvos, ir vykdomieji komitetai nieko negalėjo padaryti (LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 402, l. 42–42 atv.). J. Stančikas darė prielaidą, kad „griežtos formos registracijai“ galėjo trukdyti Alytaus apskrityje siaučiantis „(viešas kerštavimo formoj ginkluotas) banditizmas, kurio pasėkoje čia vyksta asmeniškai atsiskaitymai, padegimai, nušovimai“. Bet vietinis reevakuacijos punktas buvo ypač neveiklus ir jis siūlė šį punktą uždaryti. Vėliau paaiškėjo, kad Alytaus apskrityje buvo 537 vokiečių atkelti sovietiniai piliečiai. 1945 m. rugpjūtį pusė jų (268 žmonės) liko gyventi apskrityje, o kiti išvyko į savo gimtąsias vietas (LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 402, l. 32).

1945 m. balandį Vilniaus, Kauno ir Utenos apskričių vykdomųjų komitetų pirmininkai pastebėjo, kad registracija vyksta labai sunkiai, nes šie sovietiniai piliečiai neatvyksta į vykdomuosius komitetus. Todėl pareigūnams tenka važinėti po kaimus ir vienkiemius jų ieškoti (ten pat, b. 404, l. 35, 45; b. 405, 25; b. 402, l. 7). Vieni jų į buvusias

gyvenamąsias vietas norėjo išvykti vasarą, kiti – kai baigsis karas, dar kiti visiškai atsiskė išvažiuoti, nors anksčiau buvo užsiregistravę išvykti. 1945 m. balandžio 1 d. Kauno apskrityje buvo žinoma apie 458 vokiečių atvežtus sovietinius piliečius. Iš jų 349 užsiregistravo išvykti, bet nė vienas iki tol nebuvo išvykęs (ten pat, b. 405, 25).

Nacių atkeltų sovietinių civilių reevakuacija iš Lietuvos buvo savanoriška. Maskvai tai buvo didelės svarbos ir politinės reikšmės reikalas. SSRS vyriausybė norėjo pademonstruoti rūpinimąsi savo piliečiais, tapusiais nacių aukomis, išvaduotoje šalies teritorijoje ir už jos ribų. Be to, Stalinas siekė sustiprinti diktatoriškos SSRS autoritetą naujų karinių sąjungininkių – demokratių JAV ir Anglijos valstybių ir jų vadovų – akyse. Bet skirtingai nuo sovietinių piliečių užsienyje, išlaisvintų SSRS teritorijų (Maskvos požiūriu Lietuva buvo traktuojama būtent taip) žmonės turėjo šiaip jau retą galimybę pasirinkti: išvykti ar likti Lietuvos SSR. Tiesa, NKVD ir NKGB akylai tikrino, ar šie piliečiai nebuvo „tėvynės išdavikai“, kitaip bendradarbiavę su naciais ar paveikti jų propagandos. Bet sovietų saugumo veikla, t. y. sovietinių piliečių stebėjimas, įtariamųjų sekimas ir jų areštai nebuvo afišuojami ir stengiamasi juos laikyti ypatingoje paslapyje.

Taigi, Maskva ir oficialus Vilnius neprieštaravo, kad šie nacių perkelti SSRS piliečiai pasilikėtų sovietų Lietuvoje. Tuomet lietuvių komunistų vadovai Vilniuje, rodos, buvo labiau susirūpinę ir užimti lenkų repatriacijos reikalais. Rusų reevakuacijos organizacijomis problemomis Vilniuje rūpinosi daugiausia rusų pareigūnai, kurių Lietuvoje netrūko, apskrityse ir valsčiuose – vietiniai sovietų pareigūnai, dauguma lietuviai, kurie dažnai nemokėjo rusų kalbos, todėl jiems buvo sunku agituoti rusus reevakuotis.

Galima daryti pagrįstą prielaidą, kad nemaža dalis sovietinių piliečių, atkeltų į Lietuvą nacių okupacijos metais, galėjo čia pasilikti. Apytikriais duomenimis, pokario Lietuvoje galėjo likti 41–66 tūkst. nacių perkeltųjų sovietinių piliečių (maždaug 2 tūkst. užsiregistravusių reevakuotis, bet pasilikusių respublikoje, ir dauguma nesiregistravusių). Tarp jų galėjo būti maždaug 30–52 tūkst. rusų.

Tai patvirtina to meto kai kurių sovietų pareigūnų Lietuvoje liudijimai. 1946 m. liepą RKRT įgaliotinis A. Gailevičius savo ataskaitoje į Maskvą rašė:

Didžiojo Tėvynės karo metais iš vokiečių okupuotų rytinių sričių daug rusų gyventojų buvo perkelta vokiečių į Lietuvą, dalis kurių pasiliko ir iki šiol (LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 81, l. 168–169).

Šiame dokumente A. Gailevičius tiksliau nenurodė, kiek rusų pasiliko pokario Lietuvoje. Bet jis patvirtino, kad dalis rusų iš daugybės nacių atvežtų pasiliko respublikoje. Ši „dalis“ turėjo būti aiškiai pastebima iš Vilniaus. Jeigu rusų būtų pasilikę maždaug 2 tūkst. (1,3–1,7 proc. bendro jų skaičiaus), kaip tvirtino vienu metu oficialūs šaltiniai pagal užsiregistravusiųjų duomenis (nutylėdami nesiregistravusių skaičių), jis galėjo teigti, kad rusų beveik neliko.

N. Kairiūkštys taip pat rašė, kad pokario metais rusų Lietuvoje sparčiai daugėjo, o prie to prisidėjo ir atsisakiusieji reevakuotis rusai (1994: 156). Tačiau ji nenurodė bent apytikrio galėjusių pasilikti rusų skaičiaus, išskyrus paminėtus maždaug 2 tūkst. žmonių, užsiregistravusių ir oficialiai pareiškusių apsisprendimą pasilikti Lietuvoje.

Iki šių dienų išliko fragmentinė atmintis apie pokario Lietuvoje pasilikusius Antrojo pasaulinio karo „pabėgėlius“ iš rytų. Livija Morozova iš Serapiniškių kaimo Rokiškio rajone prisiminė, kad jos dėdė Maksimas Vasiljevas buvo vedęs „pabėgėlę“ iš Vitebsko srities. Po karo jie gyveno Danilovkos kaime prie Rokiškio, o vėliau, XX a. septintame dešimtmetyje, persikėlė į Vitebską (Интервью с Л. С. Морозовой 2012). Vilnietė Galina Miškinienė pasakojo, kad XX a. aštuntame dešimtmetyje jos mokytoja Ignalinos rusų pradinėje mokykloje buvo Julija Korolkova, kilusi iš „pabėgėlių“ šeimos. Antrojo pasaulinio karo metais ji kartu su savo mama Domnina ir broliu Nikolajumi buvo nacių perkelti į Lietuvą ir paskui pasiliko joje (Žodinis G. Miškinienės pasakojimas 2013).

Atėjus sovietams, nacių perkelti rusų civiliai pokario Lietuvoje galėjo pasilikti dėl įvairių priežasčių. Turbūt svarbiausias motyvas pasilikti jiems buvo iš esmės pasikeitusi politinė ir ekonominė padėtis. Sunkią ir išnaudotojišką nacių okupaciją Lietuvoje karo metais pakeitė sovietų valdžia, kuri buvusiems sovietų piliečiams buvo dažniausiai sava, „rusiška valdžia“. Dauguma buvusių „nacių vergų“ Lietuvoje vėl galėjo jaustis lygiateisiais SSRS piliečiais (tokie buvo nominaliai) ir puoselėti geresnio gyvenimo viltis po žiauraus karo, kuris jiems baigėsi ir tai buvo pagrindas džiaugsmui, nes liko gyvi. Paveikti sovietų propagandos, jie be ypatingo pasipriešinimo sutiko mintį, kad nuo 1940 m. Lietuva buvo ir vėl tapo viena iš SSRS respublikų.

Atėjus sovietams, nacių atkeltų rusų santykiai su lietuviais pasikeitė. Viena vertus, jie normalizavosi ir šiek tiek pagerėjo. Kita vertus, kai kurių rusų senos nuoskaudos nacių okupacijos metais, kai jie negaudavo už savo darbą privačiuose ūkiuose jokio atlyginimo arba gaudavo labai menką, pagimdė naujas įtampas ir kartais skriaudas, jeigu darbdaviams ir dirbantiems nepavykdavo tarpusavyje susitarti geruoju. 1945 m. sausio 22–23 d. Kretingos apskrities vykdomojo komiteto pirmininkas V. Simonavičius politiniame pranešime M. Gedvilui rašė, jog vietos gyventojai pageidavo, kad rusų evakuacija būtų kuo greičiau baigta. Lietuviai motyvavo tuo, kad rusai „seniau kolchozus peikė, sakėsi čia atbėgę laimės ieškoti, o dabar kariškių pagalba mus stipriai materialiai skriaudžia ir negalvoja greitai išvažiuoti“ (LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 86, l. 48). Kartu jis pabrėžė, kad vieni ir kiti bando „griežti nacionaliniu instrumentu“.

Kai kurie atkelti rusai padėjo demaskuoti buvusius vietinius nacių kolaborantus, kurių taip pat buvo tarp nacių deportuotų į Lietuvą rusų. Kiti raudonarmiečių ir NKVD padedami net griebėsi keršyti vietiniams gyventojams, visų pirma įsivėlusiams į žudynes. 1944 m. lapkričio 1 d. Telšių apskrities vykdomojo komiteto pirmininkas

K. Želvys pranešime M. Gedvilui rašė, kad kartais buvo keršijama visai ramiems ir nekaltiems gyventojams (LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 24, l. 111). Jo nuomone, evakuojamieji rusai iš Lietuvos taip pat bandė išvežti „stiprius turtus“, t. y. karves ir arklius. Tačiau vietinės milicijos pastangos nepraleisti nedokumentuoto „turto“ retai kada būdavo vaisingos, nes įsikišdavo ne tik eiliniai kareiviai, bet ir sovietų „kapitonai, majorai, net pulkininkai“. Kartą vietiniams sovietų pareigūnams, tikriausiai lietuviams, buvo pagrasinta pasielgti „kaip su Krymo totoriais“ (rus. „как с Крымскими татарами“; jie buvo sovietų valdžios ištremti iš savo gyvenamųjų vietų; ten pat, l. 111). Kartu jis sakė, kad „evakuotų rusų su kareiviais“ plėšimai Telšių apskrities valsčiuose buvo paplitęs dalykas. Ūkinės prievolės buvo vykdomos, bet iškilo problemų su jų pristatymu. Daug teko vykdyti kelių taisymo, sužeistųjų vežimo ir kitų karo meto prievolių. Tačiau sprendžiant iškilusias problemas daug kuo padėjo „užnugario generolas Popkovas“ (ten pat, l. 111 atv.).

Gerokai pakito atkeltų rusų ekonominė padėtis. Buvusi nacių ir lietuvių ūkininkų „darbo jėga“ tapo laisvai samdomais ūkio ar pramonės darbininkais. Maskvai pareikalavus, nuo 1945 m. vasario 13 d. Lietuvos SSR teisingumo liaudies komisaro įsakymu jų darbo sąlygas reglamentavo Darbo kodekso įstatymai, Laikinosios taisyklės dėl naudojimosi pagalbiniu darbu valstiečių ūkiuose ir 1930 m. SSRS LKT nutarimas „Dėl samdomojo darbo buožių ūkiuose“⁵⁷. Atkeltų rusų ekonominė padėtis pasikeitė ir pagerėjo, nors dažniausiai išliko nelengva. Būdami jau sovietų Lietuvoje, jie patys susitardavo dėl atlyginimo už darbą su vietos ūkininkais. Rusų šeimos buvo dažnai nepilnos, trūko vyrų, pagrindinių maitintojų, nebuvo išspręstos gyvenamosios vietos problemos. Naujoje aplinkoje nesant artimųjų ar giminių, teko pasikliauti tik savo jėgomis, nedaugelio pažįstamų ar valdžios parama. Daugumai jų sovietų valdžia davė nedideles vienkartinės pašalpas ir suteikė „lengvatas kaip karių šeimoms“.

1945 m. pavasarį Kauno apskrities vykdomojo komiteto pirmininkas nurodė, kad perkelti rusai žemės neprašė. Dalis jų dirbo sovietų ūkiuose, Mašinų ir traktorių stotyse, Mašinų ir arklių nuomos punktuose ir „prie durpių gamybos“. Kiti vertėsi amatais ir smulkiąja prekyba (tuo metu tokius žmones vadino nieko nedirbančiais ir besiverčiančiais „spekuliacija“) miesteliuose (LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 405, l. 25).

Be to, gerokai palankesnė atkeltiems rusams tapo kalbinė situacija. Išnyko nacių okupacijos metais buvęs kalbų barjeras: beveik niekas tarp deportuotų į Lietuvą rusų nemokėjo vokiečių kalbos, juolab lietuvių. Atėjus sovietams, Lietuvos administracijoje greta lietuvių įsitvirtino ir rusų kalba, nors valsčiuose, išskyrus Vilniaus kraštą, pokariu dažnai dominavo lietuvių kalba.

⁵⁷ LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 86, l. 73; plg. Kairiūkštytė 1994: 156–157.

Taip pat buvo daugybė kitų socialinių ir asmeninių aplinkybių, paskatinusių nacių atkeltus rusus pasilikti pokario Lietuvoje. Vieni atkelti į Lietuvą rusai gerai žinojo, kad jų gimtinė Leningrado, Kalinino, Oriolo, Novgorodo, Pskovo ir kitose Rusijos srityse bei Baltarusijoje karo metais buvo nusiaubta – namai dažnai sudeginti, artimieji ir giminaičiai išblaškyti arba žuvo, ūkis nuniokotas. 1944 m. Jakovas Choltovas, buvęs Leningrado srities Dedovičių rajono Didžiųjų Klincų kaimo gyventojas ir vėliau atsidūręs Ukmergės apskrities Giedraičių valsčiuje, savo autobiografijoje rašė, kad vykstant mūšiui su vokiečiais sovietų partizanai sudegino jų kaimą ir netrukus po to vokiečiai perkėlė juos į Lietuvą (LCVA, f. R-622, ap. 1, b. 4, l. 4–4 atv.).

Kitiems atsirado palankesnės sąlygos gyventi po karo gerokai ištuštėjusioje sovietų Lietuvoje. Paskutiniaus karo ir pirmaisiais pokario metais vyko didžiulė lenkų repatriacija iš Lietuvos, visų pirma iš Vilniaus krašto. Todėl atsirado daug laisvų ūkių ar gyvenamųjų namų bei butų miestuose, į kuriuos taip pat galėjo pretenduoti pasiliekančios rusai ir kitų tautybių sovietiniai piliečiai.

Dar kitus pasilikti pokario Lietuvoje paskatino praktiniai sumetimai, padiktuoti susidariusių aplinkybių. Kai kurie jų, ypač tie, kurie bendradarbiavo su naciais ar dirbo vokiečių okupacinės valdžios institucijose, nenorėjo iš karto patekti į NKVD ar NKGB rankas ir tapti jų aukomis. Tuomet SSRS pasienio sričių reevakuojamiesiems būtinai reikėjo praeiti sovietų saugumo patikrinimą.

Nemažai nacių deportuotų rusų galėjo sustabdyti kai kuriuose vakariniuose SSRS regionuose prasidėjęs badas. 1946–1947 m. nederlius ir badas apėmė vakarų, centrinę Rusiją ir Pavolgį, taip pat Ukrainą, Moldaviją ir kitas sritis. Tuomet mirė ne mažiau kaip 1 mln. žmonių (Элман 2005: 197–199). Šimtai tūkstančių rusų, ieškodami darbo ir duonos, kėlėsi į įvairias Rusijos ir kitų sovietų respublikų vietas, o tūkstančiai jų atsidūrė Lietuvoje⁵⁸. Jie atnešė aiškią žinią norintiems judėti į rytus nacių atkeltiems rusams Lietuvoje, kad ten buvo masinis badas, nepritekliai, ligos, ekonominė suirutė ir paslėptas nedarbas arba darbas, už kurį paprasti darbininkai ir kolūkiečiai negalėjo pragyventi ir išmaitinti savo šeimų.

Norinčiųjų pasilikti Lietuvoje per daug neišgąsdino ir lietuvių partizanų grasinimai susidoroti su nenorinčiais išvykti rusais „okupantais“ bei „kolonistais“ provincijoje. 1946–1947 m. badas ir jo sukelta masinė stichinė migracija SSRS buvo, rodos, daug stipresni negu realūs ar įsivaizduojami pavojai Lietuvos provincijoje. Be to, miestuose, kur buvo gausu sovietų kariuomenės ir NKVD padalinių, buvo daug ramiau.

Pokaryje šie rusai, prievarta perkelti nacių iš rytų į jų okupuotą Lietuvą, ilgainiui ištirpo tarp kitų rusų grupių. Tolesni jų likimai ir atmintis iki šiol yra „balta dėmė“.

⁵⁸ Daugiau apie šią migraciją – poskyryje „Stichinė migracija“.

Didžioji imigracija

1944 m. antroje pusėje–1945 m. vyko ne tik masinė rusų reevakuacija (repatriacija) iš sovietų Lietuvos, bet ir atvirkštinis procesas. Rusų imigracija į Lietuvos SSR iš kitų SSRS respublikų ir sričių buvo ne ką menkesnė ir savo mastais ją greičiausiai pranoko. Po ketverių penkerių metų šios rusų imigracijos jų vėl buvo tiek pat, kiek 1944 m. viduryje ar net šiek tiek daugiau.

Kartu tarp dviejų masinių rusų migracijų pokario Lietuvoje srautų buvo nemenkų skirtumų, lėmusių vidinį rusų bendruomenės pokytį. Iš Lietuvos išvyko vokiečių deportuotieji ir nacių okupacijos metais kaip „darbo jėga“ išnaudoti rusai, daugiausia moterys ir vaikai. O į respubliką pokariu atvyko daugiausia įvairaus rango rusų komunistų ir sovietinių pareigūnų, karinio personalo, demobilizuotų karių, įvairių sričių specialistų, darbininkų ir valstiečių su šeimomis. Tarp jų buvo ir grupė sovietinio rusų elito – aukštas pareigas LKP, respublikos administracijoje ir represinėse institucijose turėję komunistai ir sovietiniai darbuotojai.

1944–1953 m. į Lietuvą iš kitų SSRS respublikų ir sričių atvyko ne mažiau kaip 130 tūkst. žmonių⁵⁹. Lietuvių autorių kolektyvinėje monografijoje pateikiami kitokie duomenys. Joje rašoma, kad 1945–1950 m. į Lietuvą iš kitų SSRS respublikų, daugiausia iš šiaurės vakarinių Rusijos SFSR sričių ir Baltarusijos SSR, atvyko gyventi maždaug 130 tūkst. žmonių (Anušauskas 2005: 394–395).

Tarp pokario migrantų dominavo rusai, bet nemažai buvo baltarusių, lenkų, žydų, ukrainiečių ir kitų. Sunku nustatyti tikslų etninį pokario imigrantų pasiskirstymą Lietuvoje. Jau minėjome, kad, apytikriais duomenimis, tarp pokario imigrantų į Lietuvą galėjo būti 78–92 tūkst. etninių rusų arba 60–71 proc. visų apytikriai 130 tūkst. imigrantų⁶⁰.

⁵⁹ Žr.: Tininis 2003: 26–30; Anušauskas 2004; Truska 2012: 459; plg. Rakūnas 1976: 129; Pocius 2009: 294. Kai kurie istorikai pateikia kitokius duomenis.

⁶⁰ Maždaug 38–52 tūkst. migrantų ar sugrįžėlių buvo kiti nelietuviai. Tuomet į Lietuvą kėlėsi tūkstančiai baltarusių bei lenkų iš Baltarusijos, kurie apsigyveno po lenkų repatriacijos 1945–1947 m. ištuštėjusiose 8 tūkst. sodybų Rytų Lietuvoje bei Vilniuje (Anušauskas 2004; Truska 2010). L. Truska pabrėžė, kad Vakarų Baltarusijos gyventojai, daugiausia vietiniai lenkai, kėlėsi gyventi į Vilnių. Senųjų, prieškarinių vilniečių jame liko vos apie 5 proc. arba ne daugiau kaip 10 tūkst. Dėl migrantų srauto sostinės gyventojų skaičius didėjo ir 1946 m. rudenį siekė 124 tūkst., o 1950 m. pradžioje – apie 155 tūkst. (Truska 2010: 14–15; Truska 2010a).

Be to, 1945–1959 m. į Lietuvą iš kitų SSRS rajonų, dauguma jų greičiausiai pokariu, atvyko per 20 tūkst. žydų, maždaug 14–15 tūkst. ukrainiečių ir tūkstančiai kitų tautybių žmonių. Kartu į Lietuvą kėlėsi šimtai lietuvių iš SSRS gilumos (pvz., tuomet į Vilnių atvyko rašytojas ir sovietinis veikėjas Juozas Baltušis; daugiau apie tai žr. Truska 1995: 135–142).

1959 m. Lietuvoje gyveno daugiau kaip 2 mln. 711 tūkst. žmonių. Tarp jų lietuvių buvo daugiau kaip 2 mln. 150 tūkst. (79,3 proc.), rusų – apie 231 tūkst. (8,5 proc.), lenkų – apie 230 tūkst. (8,5 proc.), baltarusių – daugiau kaip 30 tūkst. (1,1 proc.), žydų – apie 25 tūkst. (0,9 proc.), ukrainiečių – daugiau kaip 17 tūkst. (0,7 proc.) ir kitų tautybių – maždaug 27 tūkst. (1 proc.) (1959 m. visasąjunginio gyventojų surašymo duomenys 1962: 93–95). 1953 m. Lietuvoje gyveno jau ne mažiau kaip 50 tautybių žmonių (tiek jų buvo tik LKP), o 1923 m. šalyje iš viso buvo 26 tautybių žmonių.

Taigi, galima daryti pagrįstą prielaidą, kad absoliuti dauguma atvykusiųjų į Lietuvą pokariu buvo rusai. Skirtingai nei ir kartu iš dalies panašiai kaip administracijos pareigūnų, karininkų, dvarininkų, tarnautojų ir valstiečių migracija į carų valdomos Lietuvos miestus ir provinciją XIX–XX a. pradžioje, 1944 m. antroje pusėje–1953 m. vyko partinių ir sovietinių pareigūnų, karininkų ir represinių institucijų darbuotojų, demobilizuotų karių, darbininkų, valstiečių bei jų šeimų narių imigracija į Lietuvą, daugiausia į jos miestus (plg. Truska 1995: 130–142).

Migracijų organizavimas pokario SSRS, kaip ir kitais sovietmečio laikotarpiais, buvo susijęs su bendrąja SSKP ir centrinės vyriausybės ekonomine ir politine strategija. Vietinė valdžia sovietų Lietuvoje privalėjo ją vykdyti, nors retsykais bandė koreguoti centro nurodymus savo interesais ir kartais tai pavykdavo.

1944 m. antroje pusėje–1953 m. Kremliaus nurodymu VKP(b) CK Lietuvos biuras, LKP ir vietinė vyriausybė vykdė respublikos sovietizaciją ir siekė kontroliuoti visuomenę. Kartu sovietų valdžia norėjo atkurti karo nuniokotą ūkį ir kovojo su ginkluotu lietuvių pasipriešinimu. Tai sovietų valdžios požiūriu reikalavo daug daugiau darbuotojų komunistų ir kitų politiškai patikimų vykdytojų, kurių respublikoje tuomet aiškiai trūko.

Todėl pokaryje, jau pirmaisiais sovietinės reokupacijos ir aneksijos Lietuvoje metais, prasidėjo gana intensyvi SSRS vadovybės tiesiogiai inicijuota rusų partinių ir sovietinių pareigūnų imigracija. Be to, greta Raudonosios armijos kontingento ginkluotam pasipriešinimui slopinti į Lietuvą buvo įvesti papildomi NKVD daliniai ir sustiprinti NKGB padaliniai. Taip sovietų Lietuvoje pokariu atsirado nemažai rusų karinio personalo su šeimomis, kurių dalis įsiliejo į visuomeninį gyvenimą ir paskui pasiliko respublikoje.

Greta to vyko socialinių, ekonominių ir ekologinių aplinkybių nulemta rusų imigracija į sovietų Lietuvą. Tai buvo vykdoma ir vyko dažniausiai administracinėmis ir ekonominėmis priemonėmis, o ne dėl tam tikro politinio sprendimo Stalino aplinkoje, SSRS vyriausybėje ar SSKP CK Maskvoje ar juolab Vilniuje, kuris kartais tai pat turėjo riboto manevro galimybę vykdydamas Kremliaus sprendimus. O sovietų valdžios siekis totaliai kontroliuoti visus gyventojus SSRS, taigi ir sovietizuojamoje pokario Lietuvoje buvo vykdomas per pasų registracijos sistemą, ribojančią savanorišką legalų gyventojų kėlimąsi į didelius miestus. Buvę valstiečiai Lietuvoje netrukus tapo kolūkiečiais ir pasų neturėjo, o jų teisė judėti SSRS iki 1974 m. buvo faktiškai apribota (plg. Ivakhnyuk 2009: 6).

1944–1953 m. galima skirti keturis pagrindinius rusų imigracijos į Lietuvą tipus: politinė (politinė militarinė), darbo jėgos, stichinė, šeimų susijungimo ir draugų kvietimo.

1. Politinė (politinė militarinė) imigracija

Ši rusų komunistų, sovietinių pareigūnų ir karininkų (kai kurie jų taip pat gyveno už karinių dalinių ribų, t. y. tarp civilių) imigracija turėjo politinį, ideologinį, ekonominį ir / ar militarinį pobūdį. Ji buvo Lietuvos aneksijos ir sovietizacijos procesų dalis ir jų rezultatas. Rusų komunistai ir sovietiniai pareigūnai buvo sovietų imperinės biurokratijos Lietuvoje sudedamoji dalis, ypač aktyvi ir reikšminga pokario metais. Greta Raudonosios armijos kontingento politiniai migrantai buvo pagrindinis Kremliaus valdžios ramsčiai respublikoje, atsakingas už vykdytą aneksiją, sovietizaciją ir nusikaltimus Lietuvos žmonėms.

Be to, politinė rusų migracija⁶¹, tapusi valdančiojo elito dalimi, ir apskritai politinė, ekonominė ir socialinė transformacija pokario Lietuvoje ilgainiui formavo darbo jėgos paklausą ir skatino jos imigraciją (modifikuota segmentuotos darbo jėgos rinkos arba dviejų darbo rinkų teorija; plg. Massey 1993: 440–444; Turauskaitė 2011: 24). Kitaip tariant, sovietizuojamos Lietuvos ūkis buvo radikalai transformuojamas iš rinkos link centralizuoto planavimo, o politiniai rusų imigrantai iš kitų SSRS rajonų tapo naujojo politinio ir ekonominio elito sovietų Lietuvoje, vadinamosios nomenklatūros, dalimi. Todėl 1945–1953 m. šie radikalūs struktūriniai pokyčiai Lietuvoje sukūrė dvi darbo rinkas ar sferas. Viena, politiškai patikimų komunistų, juos remiančių ar jiems prijauniančių bei pagal sovietinius standartus kvalifikuota darbo rinka, suteikianti didesnes pajamas ir aukštesnį socialinį statusą (pvz., sovietinė respublikos nomenklatūra, apėmusi 1953 m. maždaug 42 tūkst. žmonių). Antra, mažiau apmokamo, mažiau prestižinio ir kartais pavojingo darbo rinka, kuri netraukia vietinių gyventojų ir kurią mielai užpildo imigrantai. Pokario Lietuvoje paprasto darbininko darbas miestuose buvo mažai apmokamas, juose trūko maisto produktų arba strigo aprūpinimas jais, todėl miestai kurį laiką netraukė daugumos lietuvių valstiečių iš provincijos.

Taigi, modifikuota dviejų rinkų teorija atkreipia dėmesį į tai, kad sovietų Lietuvos centralizuotoje ekonomikoje taip pat atsiro dvi sferos („aukštoji“ ir „žemoji“). Šis ekonominis dualizmas, dar sustiprintas iki 1948 m. Lietuvoje leisto „smulkaus kapitalizmo“, taip pat skatino struktūrinę darbo jėgos migraciją, t. y. skirtingų tipų migrantų kėlimąsi pačioje respublikoje ir į ją iš kitų SSRS rajonų. Žinoma, reikia atsižvelgti ir į tai, kad Antrojo pasaulinio karo ir pokario metais Lietuva neteko daugybės žmonių, ypač miestuose.

Kartu dėl politinės militarinės rusų migracijos pokario Lietuvos SSR susiformavo ne tik politinis ir karinis, bet ir ekonominis bei socialinis rusakalbių anklavas.

⁶¹ Rusų politinė imigracija buvo politinė pagal pagrindinį savo tikslą ir vieną svarbių savo funkcijų, ir sykiu ji buvo darbo migracija pagal savo formalų pobūdį.

Tai neišvengiamai sukūrė „šeimos ir draugų“ efektą, kuris taip pat formavo naujus rusų imigrantų srautus į Lietuvą (šeiminė ir draugų kvietimo migracija), palengvindamas jų atvykimą ir įsidarbinimą (visuomeninio kapitalo teorija; žr. Массей 2002: 161–166).

Politinė ar politinė militarinė rusų migracija pokario Lietuvoje nebuvo labai didelė. Iš viso šios rūšies rusų migrantų (be jų šeimų narių) pokario Lietuvoje galėjo būti 15–18,3 tūkst. žmonių arba maždaug 19 proc. visų 78–92 tūkst. pokario rusų imigrantų.

Mūsų apytikriais apskaičiavimais, XX a. šeštojo dešimtmečio pradžioje tik politinė rusų migracija (be militarinės) galėjo siekti 12–14 tūkst. žmonių. Maždaug tiek atvykusių rusų – 13–14 tūkst. – galėjo būti LKP 1953 m. Iš viso tais metais rusai sudarė maždaug 15 743 arba 43,5 proc. iš 36 178 LKP narių (Lietuvos komunistų partija skaičiais 1976: 120–121), tarp kurių galėjo būti 2–3 tūkst. vietinių rusų. Tai taip pat atitiktų apytikrų rusų skaičių pokario Lietuvos administracijoje. Tarp nomenklatūros darbuotojų galėjo būti 11,7–13,6 tūkst. rusų pareigūnų⁶². Tiesa, ne visus nomenklatūros darbuotojus galima būtų tiesiogiai priskirti rusų politinei ar politinei militarinei migracijai. Reikėtų atsižvelgti dar ir į tai, kad tam tikrą nomenklatūros dalį sudarė rusų darbo migrantai. Be to, nedidelę dalį Lietuvos nomenklatūros sudarė vietiniai rusai, visų pirma žemutinės grandies.

Kartu, atkūrus sovietų valdžią, pokario Lietuvoje atsirado Raudonosios armijos kontingentas. 1944 m. pabaigoje Lietuvoje buvo sutelkta trijų rūšių SSRS NKVD reguliarioji kariuomenė: vidaus (5 pulkai), pasienio (3 pulko dydžio pasienio būriai) ir užnugario (8 pulkai). Iš viso 16 pulkų ir 16 370 kariškių. 1945 m. vasarą sovietų kariuomenės padaugėjo iki 20 pulkų, nes buvo vykdomos masinės partizanų gaudynės. Išformavus NKVD užnugario apsaugos dalinius, 1946 m. pradžioje Lietuvoje liko 12 vidaus ir pasienio pulkų. Jie buvo išdėstyti 165 miestuose, miesteliuose ir valsčių centruose. Tačiau 1947–1951 m. MGB (NKVD) kariuomenės sumažėjo iki 8 pulkų ir jos kariškių

⁶² Šie apytikriai duomenys gauti taip. 1952 m. Lietuvoje iš viso buvo daugiau kaip 42 tūkst. įvairių kategorijų pareigybių: 275 jų buvo aukščiausios respublikos pareigybės, 2 tūkst. darbuotojų buvo LKP CK žinioje, 4,9 tūkst. – partijos sričių žinioje, 35,2 tūkst. – partijos miestų ir rajonų komitetų žinioje (Truska 1995: 137; Antanaitis 1998: 13). Žinome, kad 1952 m. 51,3 proc. iš 2 142 LKP CK nomenklatūrininkų sudarė rusai ir rusakalbiai (LYA, f. 1771, ap. 131, b. 179, p. 8). Absoliuti dauguma jų buvo etniniai rusai. 1946 m. respublikinės valdžios įstaigose rusai ir rusakalbiai sudarė 65 proc. visų vadovaujančiųjų darbuotojų, miestų ir apskričių – 39 proc., valsčių – 33 proc. (Truska 1995: 137). Todėl 1952 m. tik tarp aukščiausiųjų vadovaujančiųjų Lietuvos SSR darbuotojų galėjo būti maždaug 1,1 tūkst. rusų (SSKP CK ir LKP CK žinioje esančios pareigybės). Remiantis 1946 m. duomenimis, apie 33–39 proc. rusų ir rusakalbių miestų, apskričių ir valsčių įstaigose, 1951–1952 m. tarp maždaug 40 tūkst. likusios nomenklatūros pareigūnų galėjo būti 13,2–15,6 tūkst. rusų ir rusakalbių, tarp jų tik rusų (maždaug 80 proc. visų rusakalbių) – 10,6–12,5 tūkst. Taigi, 1952 m. Lietuvos nomenklatūroje galėjo būti 11,7–13,6 tūkst. etninių rusų (be kitų rusakalbių).

skaičius siekė daugiau negu 8 tūkst. (Anušauskas 1996: 270, 279; Pocius 1998: 204). Tarp jų galėjo būti iki 1 600 karininkų ir praporščikų⁶³.

Taigi, pokario Lietuvos miestuose, miesteliuose ir provincijos gyvenvietėse atsirado nedidelė dalis rusų karininkų. 1946 m. buvo iki 1 920 rusų karininkų (be šeimos narių), o 1953 m. liko iki 1 280 (maždaug 80 proc. visų karininkų). Be savo tiesioginių pareigų, kai kurie sovietų karininkai taip pat įsitraukė arba buvo įtraukti į politinį, visuomeninį ir sportinį pokario Lietuvos gyvenimą (po demobilizacijos kai kurie jų ir pasiliko respublikoje). Karininkai dalyvavo rinkimuose į Lietuvos SSR ir SSRS Aukščiausiąją Tarybą, priešrinkiminėje agitacijoje, mitinguose valstybinių švenčių progomis, futbolo ir šachmatų varžybose, karininkų klubų veikloje ir t. t.

Prie militarinės migracijos priskirtume dar maždaug 1 tūkst. rusų stribų, atvykusių iš SSRS ir formaliai paklususių NKVD. 1948 m. Lietuvoje buvo maždaug 7 tūkst. stribų⁶⁴, iš jų 1 249 atsiųsti iš SSRS (ne tik rusai). 1946 m. Kauno apskrities Raudondvario valsčiaus stribų būryje lietuvių nebuvo. Šis būrys buvo sudarytas iš žmonių, atvykusių iš Velikije Luki ir kitų Rusijos sričių (Tininis 1994: 41).

Atskira militarinės migracijos kategorija buvo maždaug 1–2 tūkst. demobilizuotų rusų karininkų ir kareivių, kurie 1945–1947 m. atvyko arba pasiliko Lietuvoje ir įsidarino VRM (NKVD) sistemoje, visų pirma milicijoje. Šis darbas būdavo tiesiogiai susijęs su SSRS aneksine ir sovietizacijos politika, todėl toks migrantas laikytinas politinės militarinės migracijos dalimi. 1945 m. sausį Lietuvos SSR NKVD dirbo 2 592 milicininkai. 1949 m. į MGB pavaldumą patekusioje milicijos valdyboje jau buvo 5 573 milicininkai (Pocius 1998: 205). Dalį jų ir galėjo sudaryti demobilizuoti rusų kariškiai. Žinoma, kad daugiausia rusų pokario Lietuvoje dirbo represinės valdžios institucijose. 1952 m. iš 87 respublikos rajonų milicijos skyrių viršininkų 75 buvo rusai (kartu su kitais rusakalbiais) ir 12 lietuvių (Truska 1995: 138–139).

Bendrus militarinės imigracijos (greta politinės) mastus nustatyti gana sunku. Sovietų karinis kontingentas pokario Lietuvoje ne kartą kito. Be to, dalis sovietų karininkų, visų pirma aukštosios ir vidurinės grandies, taip pat priklausė sovietų Lietuvos nomenklatūrai, pavyzdžiui, VRM (NKVD) ir VSM (MGB) vadovai, reguliariosios kariuomenės karininkai, išrinkti į Lietuvos SSR Aukščiausiąją Tarybą, ir t. t. Apytikriais duomenimis, tik militarinei migracijai (1948–1953 m. duomenimis) būtų galima priskirti iki 2 280 reguliariosios SSRS kariuomenės rusų karininkų ir stribų pokario Lietuvoje,

⁶³ 1945 m. sovietų kariuomenės šaulių pulke karininkų (kartu su praporščikais) skaičius siekė 20 proc. (Стрелковый полк 2013).

⁶⁴ 1944 m. rugpjūčio 24 d. LKP(b) CK nutarimu buvo įkurti stribų (vadinamųjų „liaudies gynėjų“) būriai. Jie veikė iki 1953 m.

taip pat 1–2 tūkst. demobilizuotų rusų karininkų ir kareivių, tarnavusių milicijoje. Tai, iš viso 3,3–4,3 tūkst. rusų.

Šie rusų migrantai buvo politiniu požiūriu pati įtakingiausia grupė, turinti aukštą socialinį statusą LKP ir sovietinėje Lietuvos administracijoje. Būtent šie rusų komunistai ir sovietų pareigūnai kartu su lietuvių komunistais tapo faktiniais sovietų Lietuvos valdytojais. 1944 m. antroje pusėje–1953 m. jie suvaidino išskirtinį vaidmenį inkorporuojant Lietuvą į SSRS. Aišku, svarbiausi sprendimai buvo daromi Maskvoje.

Rusų komunistų ir sovietų pareigūnų, svajotojų utopistų, dogmatikų stalinistų ar karjeristų, idėjinių bei karingų saugumiečių ir karininkų atvykimas į pokario Lietuvą labai skyrėsi nuo darbo jėgos, šeimos susijungimo ar stichinės migracijos tipų.

Politiniai imigrantai vykdė aiškiai apibrėžtą Maskvos politinę, ideologinę, ūkinę ar karinę užduotį, kuriant „socializmą“ Lietuvos SSR ir saugant jo pirmus realius ir įsivaizduojamus „pasiekimus“. Faktiškai tai buvo SSKP ir SSRS vyriausybės organizuota rusų civilių ir karininkų kolonizacija, siekiant padėti „kadrais“ ar patikimais „draugais“ lietuvių tautai kelyje į komunizmą. Ją taip pat galima vadinti LKP, sovietų ir ūkio administracijos atviru ir prievartiniu rusinimu. Tuo pat metu sovietų valdžia Lietuvoje šalino tūkstančius politiškai ir ideologiškai „nepatikimų“ vietinių pareigūnų, dažniausiai lietuvius ir lenkus (daugiau apie tai žr. Tininis 1994: 31).

„Rusų draugų“ politinė ir ideologinė užduotis buvo sukurti ir įtvirtinti sovietų santvarką pokario Lietuvoje. Tam buvo pasitelkta labai supaprastinta sovietų marksistinė-lenininė „klasių kovos“ ir komunizmo doktrina, taip pat masinė propaganda, gąsdinimai ir teroras, išbandyti SSRS ir perkelti į pokario Lietuvą. Atvykę rusų komunistai, sovietiniai pareigūnai ir karininkai tapo patyrusiais „socializmo“ specialistais Lietuvoje. Reikėjo ne tik įveikti vietinių gyventojų nepaklusnumą ir ginkluotą pasipriešinimą sovietams, bet ir užtikrinti tų žmonių politinį ir ideologinį lojalumą naujam stalininiam režimui.

1945 m. LKP(b) CK, kuriame tuomet pirmu smuiku greta keleto lietuvių grojo rusų ar surusėję ukrainiečių komunistai, sumanyta padėkos laiško Stalinui rengimo kampanija Lietuvoje buvo nesėkminga. Oficialiais duomenimis (jais abejojama), iš 1,5 mln. rinkimų teisę turinčių Lietuvos gyventojų jį pasirašė tik maždaug 641 tūkst. žmonių (Tininis 1994: 60). Buvo aišku, kad dauguma Lietuvos gyventojų nenori sovietų valdžios, o psichologinis ir fizinis spaudimas nebuvo toks veiksmingas, kaip tikėjosi komunistai. Tačiau daugumos gyventojų nepaklusnumas, t. y. liaudies nuomonė, VKP(b) CK Lietuvos biuro nario Ivano Tkačenkos, rodos, per daug nedomino. Jam buvo svarbiau tai, kad dėl neva prasto sovietų pareigūnų įtikinėjimo komunistų politinė akcija nepasiekė norimo rezultato tarp gyventojų. Tai buvo nepagarba SSKP ir asmeniškai Josifui Stalinui. 1945 m. liepos 11 d. laiške M. Suslovui ir A. Sniečkui jis rašė:

Manau, toks šito labai svarbaus politinio renginio vykdymas, koks dabar yra daugelyje vietovių, yra aukšto mūsų partijos ir tautų Vado vardo įžeidimas (cit. iš Tininis 1994: 60).

Kitaip tariant, reikia kalbėti apie ypatingą rusų komunistų ir sovietinių darbuotojų politinę ideologinę misiją SSRS aneksuotoje Lietuvoje ar „brolišką pagalbą“ mažai lietuvių tautai, kuriant komunizmą. Greta Raudonosios armijos dalinių būtent šie politiniai imigrantai kartu su lietuvių komunistais ir jų pagalbininkais sudarė sovietų valdžios atramą Lietuvoje. Dėl lietuvių partizanų ginkluoto pasipriešinimo sovietams ir komunistų nepopuliarumo be šios politinės rusų imigrantų ir sovietų kariuomenės paramos lietuvių komunistai pokario Lietuvoje (ypač pirmaisiais metais) nebūtų galėję ne tik išsilaikyti, bet ir sudaryti bent kiek efektyvesnę valdžią miestuose ir provincijoje.

Stalinmečiu ši rusų komunistų ir pareigūnų imigracija į Lietuvą buvo priverstinės bei skatinamosios ir formaliai darbo migracijos pobūdžio. Priverstinis rusų migracijos pobūdis pasireiškė tuo, kad SSKP, SSRS Ministrų Taryba, represinės ir kitos institucijos direktyviai siuntė ar skatino jų imigraciją, siekdamos Lietuvos aneksijos ir sovietizacijos. Tokio migranto valia buvo pavaldi kitų – SSKP CK, sovietinių ministerijų ir įmonių vadovų – valiai.

Taip pat galime išskirti dar tris pagrindines sąvokas, susijusias daugiausia su rusų politine imigracija pokario Lietuvoje: „pagalba kadrais“, „kadrų apytaka“ ir „kadrų atšaukimas“. Tai išryškina svarbiausius rusų politinės migracijos į pokario Lietuvą ypatumus: pabrėžtinai ideologiniai, politiniai ar politiniai ir kariniai migrantų uždaviniai, įgyvendinant SSRS vadovybės imperinius ir revoliucinius socialinius tikslus, direktyviai skatinamasis ar priverstinis paskyrimo (atšaukimo ar perkėlimo) pobūdis.

„Pagalbą kadrais“ apibrėžtume kaip rusų (ir rusakalbių) komunistų ir sovietinių pareigūnų siuntimą iš SSRS gilumos į Lietuvos SSR. Jie buvo skiriami Maskvos nurodymu ir turėjo įgyvendinti respublikos sovietizacijos (aneksijos), ūkio atkūrimo ir „socializmo“ kūrimo planus, o pokariu dar ir kovoti su lietuvių partizanų judėjimu.

Tik 1944 m. liepą–1945 m. kovą su VKP(b) kelialapiais į Lietuvą atvyko 6 116 darbuotojų (rusų ir kitų rusakalbių, įskaitant lietuvius⁶⁵): 379 – į LKT bei komisariatų (ministerijas), 2 783 – į NKVD, 664 – į NKGB, 1986 – dirbti geležinkeluose (1 tūkst. jų į vadovaujamas pareigas), 126 – į partines įstaigas (Truska 1995: 137). Iš viso nuo 1944 m. rugpjūčio iki 1947 m. rudens iš SSRS į Lietuvą atvyko 12 258 pareigūnai (Tininis 1994: 31–32; Truska 1995: 137).

Tam tikrą šios organizuotos rusų migracijos dalį galėjo sudaryti ne politiniai, o darbo migrantai. Tačiau skiriant pareigūną į ūkinio pobūdžio darbą, ypač vadovaujamą, pagrindinis motyvas vis dėlto galėjo būti politinis. Maskva siekė užtikrinti sovietizaciją

⁶⁵ Greta rusų, baltarusių, lenkų ir kitų į Lietuvą taip pat kėlėsi šimtai lietuvių iš SSRS gilumos.

Lietuvoje, įskaitant ir ūkio sferą. Štai nuo 1944 m. rugpjūčio 8 d. rusas Pavlas Artiomas buvo paskirtas Lietuvos LKT Vyriausiosios autotransporto valdybos viršininku, o Aleksejus Jermakovas – atsakingu telegrafo agentūros (ELTA) vadovu (LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 15, l. 86–87). 1944 m. spalio 21 d. Dmitrijus Fiodorovičius tapo Lietuvos komunalinio banko respublikinės kontoros valdytoju, o Astafjevas – Lietuvos SSR komunalinio ūkio liaudies komisaru (ten pat, b. 16, l. 1; ten pat, b. 15, l. 217).

Ypač daug iš SSRS atvykusių rusų pokario Lietuvoje buvo LKP ir valstybės saugumo institucijose. 1945 m. rusai sudarė 53,7 proc. tarp 3 536 LKP narių, lietuviai – 31,9 proc. 1953 m. rusai sudarė 43,5 proc.⁶⁶ tarp 36 178 LKP narių, o lietuviai – 37,9 proc. (Lietuvos komunistų partija skaičiais 1976: 120–121; Tininis 2008: 25). 1947 m. kovą panaiškinus VKP(b) Centrinio komiteto biurą Lietuvai, Maskvos atsiųstų aukštų valdininkų padaugėjo LKP CK biure, kuris faktiškai tapo svarbiausia respublikos valdžia. XX a. penktojo dešimtmečio pabaigoje ir šeštojo pradžioje iš trylikos jo narių penki buvo deleguoti iš Maskvos: LKP CK antrasis sekretorius A. Trofimovas (nuo 1952 m. V. Aro-novas), valstybės saugumo ministras P. Kapralovas (vėliau P. Kondakovas), Ministrų Tarybos pirmininko pirmasis pavaduotojas V. Pisarevas, LKP CK kadrų sekretorius D. Šupikovas ir LKP Vilniaus miesto komiteto pirmasis sekretorius A. Čistiakovas (Tininis 1994: 32; Truska 1995: 138).

Tačiau proporcingai daugiausia rusų dirbo represinėse valdžios institucijose. 1952 m. iš 56 aukščiausių Lietuvos valstybės saugumo ministerijos pareigūnų 7 buvo lietuviai ir 49 rusai bei kitų tautybių žmonės, o iš 22 aukščiausių NKVD (VRM) pareigūnų atitinkamai – 4 ir 18. Iš 87 Lietuvos valstybės saugumo ministerijos rajonų skyrių viršininkų 78 buvo rusai (ir kitų tautybių žmonės) ir 9 lietuviai. Iš 87 respublikos rajonų milicijos skyrių viršininkų 75 buvo rusai (ir kitų tautybių žmonės) ir 12 lietuvių (Truska 1995, 138–139). 1944 m. rugpjūčio 4 d. Dmitrijus Jefimovas buvo paskirtas Lietuvos valstybės saugumo liaudies komisaru (Tininis 1994: 187). Tų metų spalio 21 d. Eugenijus Rudakovas tapo Lietuvos valstybės saugumo liaudies komisaro pavaduotoju, o nuo spalio 19 d. Aleksandras Kolotuškinas – šio komisaro pavaduotoju kadrų reikalams (LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 15, l. 219, 95).

Politinė rusų migracija arba „pagalba kadrų“ faktiškai buvo sovietų imperinės politikos aneksuotoje Lietuvoje pridengimas komunistinės ideologijos ir „tautų draugystės“ skraiste.

Kalbant apie rusų pareigūnų judėjimo ciklą, vartotina dar vieną sąvoka – „kadrų apytaka“. Jie buvo paskiriami ir atvykdavo dirbti į Lietuvą, kur buvo įdarbinami LKP,

⁶⁶ Taigi, 1953 m. tarp LKP narių buvo maždaug 15 743 rusai. Tarp jų galėjo būti 2–3 tūkst. vietinių rusų.

jėgos struktūrose ar ūkio administracijoje. Po kurio laiko jie galėjo grįžti į kitas SSRS vietas, vykdydami SSKP, SSRS vyriausybės ar atitinkamų ministerijų nurodymus. 1944 m. lapkritį–1946 m. kovą Michailas Suslovas buvo pirmasis SSRS vadovybės paskirtas VKP(b) CK biuro Lietuvai pirmininkas. Paskui M. Suslovas buvo atšauktas į Maskvą ir tapo VKP(b) CK sekretoriumi, atsakingu už masinės informacijos priemones bei vadovavo kampanijai prieš kosmopolitizmą. 1949–1951 m. jis jau buvo „Pravdos“ laikraščio redaktorius.

Po M. Suslovo VKP(b) CK biuro Lietuvai pirmininkas buvo taip pat stalinistinių pažiūrų, bet silpnesnį užnugarį Maskvoje turėjęs Vladimiras Ščerbakovas. 1947 m. pavasarį jis buvo paskirtas VKP(b) Kaliningrado srities komiteto pirmuoju sekretoriumi (Tininis 1994: 277–280). Be to, pokariu buvo atsiųsti ir paskui atšaukti trys LKP CK antrieji sekretoriai, kontroliavę A. Sniečkaus veiklą ir bendrą politinę padėtį Lietuvoje. Visi jie buvo rusai: 1944–1946 m. A. Isačenka, 1946–1952 m. A. Trofimovas ir 1952–1953 m. V. Aronovas (Tininis 1994: 32, 185–187, 298–299).

„Kadrų atšaukimą“ apibrėžtume kaip rusų komunistų ir sovietinių pareigūnų atšaukimą ir dažniausiai išsiuntimą iš Lietuvos SSR į SSRS gilumą. Tai ypač išryškėjo 1953 m. pavasarį, po Stalino mirties pradėjus vykdyti naują SSRS tautinės politikos kryptį, vadinamą vietininkiškumu (Tininis 1994: 74–86; Puzinavičius 2000). Faktiškai tai buvo rusų (ir rusakalbių) pareigūnų priverstinė ar pusiau priverstinė (e)migracija iš Lietuvos.

2. Darbo jėgos imigracija

Skirtingai nuo politinės migracijos, darbo migracijos pagrindinis tikslas dažniausiai buvo susirasti darbą, o ne vykdyti SSRS vadovybės politinius, ideologinius ar militarinius uždavinius. Šie rusų migrantai persikeldavo gyventi į sovietų Lietuvą iš kitų SSRS respublikų ir sričių arba pasilikdavo joje (kai kurie demobilizuoti kariškiai) visų pirma siekdami padidinti savo ekonomines galimybes ir pagerinti gyvenimo sąlygas. Intensyviausia rusų darbo imigracija, kaip ir bendras rusų imigrantų srautas, į sovietų Lietuvą vyko 1944 m. antroje pusėje–1948 m. Dauguma jų apsigyveno miestuose – Vilniuje, Klaipėdoje, Kaune, taip pat Šiauliuose, Panevėžyje, Druskininkuose, Šilutėje, Akmenėje ir kitur.

Nors tikslų duomenų ir neturime, remiantis įvairiais šaltiniais ir kitais skaičiavimais galima daryti prielaidą, kad pagal masiškumą rusų darbo jėgos migracija pokario Lietuvoje buvo antras po šeiminės bei draugų kvietimo migracijos tipas. Atsižvelgiant į tikėtinais maksimalų rusų stichinės migracijos skaičių, darbo migracija galėjo būti trečias po šeiminės ir stichinės migracijos tipas. Jeigu rusų šeiminei ir draugų kvietimo migracijai priskirtume maždaug 32–35 tūkst. žmonių, o stichinei – 10–20 tūkst. ir daugiau, tai rusų darbo migracija tuomet galėjo siekti 16–19 tūkst. arba maždaug 17–24 proc. visų 78–92 tūkst. etninių rusų migrantų pokario Lietuvoje.

Pokario Lietuvoje šiuos rusų darbo migrantus galima skirstyti į laikinuosius ir pastovius darbo migrantus, kvalifikuotus specialistus ir demobilizuotus SSRS armijos karininkus ir kareivius. Kitą santykinai nedidelę darbo migrantų dalį sudarė rusai, kurie buvo nacių išvežti priverstiniais darbams į Vokietiją, paskui grįžo į SSRS ir buvo apgyvendinti Lietuvoje. Dar kiti rusai pasiliko pokario Lietuvoje, kai vyko į Kaliningrado sritį.

Laikinieji darbo migrantai buvo asmenys, migruojantys tam tikram laikotarpiui, trunkančiam nuo kelių mėnesių iki metų ar keleto metų. Nuolatiniai darbo migrantai (vadinamasis „rankų nutekėjimas“) tapdavo nuolatiniais respublikos gyventojais. Dalis rusų migrantų priskirtini vadinamajam „protų nutekėjimo“ reiškiniui. Jis apėmė aukštos kvalifikacijos specialistus: įmonių ir įstaigų vadovus, techninius darbuotojus ir kitus specialistus. Tačiau pokariu į aukštos kvalifikacijos reikalaujančias pareigas neretai buvo skiriami turintys bendrų profesinių gebėjimų arba tiesiog politiškai patikimi ar pasitikėjimo verti žmonės. Dar vieną atskirą specifinę rusų migrantų grupę Lietuvoje sudarė demobilizuotieji sovietų armijos karininkai ir kareiviai. Pokariu masinė SSRS armijos demobilizacija vyko 1945–1946 m. ir iš dalies dar 1947 m. Demobilizuotieji visų pirma siekė susirasti darbą Lietuvos SSR pramonėje, paslaugų sferoje ir rečiau žemės ūkyje, o nuo 1948 m. kolūkiuose⁶⁷.

Pagal apsisprendimo laisvę šią rusų darbo migraciją galima skirti į savanorišką ir priverstinę arba pusiau priverstinę. Savanoriška laikoma tokia migracija, kai persikėlimui nevartojama prievarta, asmenys patys priima sprendimą, ar jiems migruoti, ir renkasi, kur migruoti. Demobilizuoti kariškai, kurių tuo metu jau buvo sovietų Lietuvoje, patys galėjo nuspręsti, ar pasilikti respublikoje, ar vykti į savo gimtinę ar kur kitur. Priverstinė migracija būtų migracijos rūšis, kai sprendimą dėl migracijos priimdavo kiti asmenys ar institucijos, neatsižvelgdami į to asmens norus, arba dėl „išorinių“ priežasčių, pavyzdžiui, dėl sąjunginių ministerijų vykdomos darbo mobilizacijos į Lietuvos SSR įmones iš kitų sovietinių sričių. Pastaruoju atveju direktyviai skatinamasis ar priverstinis paskyrimo pobūdis turėjo ir savanoriškumo elementą. Mobilizuojamas darbuotojas vis dėlto dažniausiai galėjo rinktis, ar vykti jam į paskyrimo vietą, ar atsisakyti. Jam sutikus, migracija jau būtų pusiau priverstinė.

1944 m. antroje pusėje–1953 m. rusų (ir rusakalbių) darbo imigraciją į Lietuvos SSR skatino keletas svarbių priežasčių:

- 1) sovietams pakartotinai užėmus Lietuvą, didžiuliams darbo migracijos srautams SSRS (kaip ir kitų tipų migracijoms) „natūraliai“ atsivėrė ir mažos respublikos ekonominė erdvė;

⁶⁷ Tačiau jeigu šis demobilizuotų vyrų darbas būdavo tiesiogiai susijęs su SSRS aneksine ir sovietizacijos politika (narystė LKP, darbas VRM (NKVD) sistemoje, įskaitant miliciją bei stribų būrius, ir pan.), toks migrantas laikytinas politinės militarinės migracijos dalimi.

- 2) dėl žmonių didelių nuostolių Antrojo pasaulinio karo metais, naujų masinių gyventojų repatriacijų, sovietų teroro ir trėmimų sovietų Lietuvai, ypač ištuštėjusiose Vilniaus ir Klaipėdos miestuose, labai trūko darbo jėgos;
- 3) dėl ekonominių ir socialinių motyvų valstybė, sąjunginės ministerijos, įmonių ir įstaigų vadovai ir net atskiri asmenys, dirbantys tam tikrose respublikos įmonėse, skatino, organizuotai telkė ir individualiai verbavo rusus imigruoti į Lietuvą;
- 4) sovietiniams žmonėms, taip pat ir rusams, Lietuva, kad ir apgriauta karo metais, vis dar atrodė kaip Mažoji Amerika ir kitokių galimybių kraštas, dar nesusovietintas, nors jau sovietų valdomas. Nacių okupuotos vakarinės SSRS teritorijos buvo smarkiai sugriautos, nemažai kolektyvizuotų kaimų virtę dykromis, o Lietuvoje kaimas anksčiau buvo sotesnis ir dėl karo liko mažiau pakitęs, miestai mažiau nuniokoti (išskyrus Šiaulius ir Klaipėdą), santykinai geriau aprūpinami ir saugesni;
- 5) prie gana intensyvios, organizuotos ir sykiu savaiminės, banguojančios rusų darbo imigracijos prisidėjo dar ir tai, kad didelę Lietuvos administracijos, įmonių ir įstaigų vadovybės darbuotojų dalį sudarė atvykę rusai, kurie padėjo tautiečiams keltis iš kitų SSRS rajonų arba individualiai ir organizuotai kvietė tai daryti.

Kai kurių tyrėjų nuomone, 1945 m. pirmoje pusėje Lietuvos SSR vadovybė bandė riboti imigraciją iš rytų, visų pirma į Vilnių, norėdama mobilizuoti vietinius lietuvių gyventojus keltis į sostinę. Tačiau šios pastangos buvo nesėkmingos (Stravinskienė 2005, 120; Stravinskienė 2010, 150). 1945 m. birželio 12 d. Lietuvos SSR LKT nutarimas leido atvykti darbininkų ir tarnautojų šeimų nariams iš kitų SSRS rajonų, netrukus įvažiuoti ir apsigyventi Lietuvoje buvo galima visiems SSRS piliečiams («Преступление СССР» 2013). Atvykstantieji į Lietuvos SSR privalėjo turėti darbo kvietimus.

Didelę rusų darbo migrantų dalį sudarė demobilizuoti rusų karininkai ir kareiviai. Tai buvo ypatingas pokario Lietuvos, kaip ir kitų vakarinių SSRS respublikų, fenomenas. Jis buvo susijęs su respublikos aneksija ir Antrojo pasaulinio karo pabaiga, tiksliau, 1945–1947 m. masine, daugiamilijonine sovietų armijos karių demobilizacija. Svarbu ir tai, kad ši karių demobilizacija, jų atvykimas ir apsigyvenimas sovietų Lietuvoje sutapo su respublikos ūkio atkūrimu ir didžiuliu darbo jėgos poreikiu. SSRS vyriausybės politika taip pat skatino demobilizuotųjų kėlimąsi į Lietuvą (ir kitas respublikas), nes kariams buvo suteikta išskirtinė teisė laisvai pasirinkti gyvenamąją vietą šalyje.

Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, SSRS nebereikėjo daugiamilijoninės kariuomenės, kurios nemaža dalis buvo užsienyje ir jos išlaikymas nepigiai kainavo. Oficialiais sovietų duomenimis, nuo 1945 m. gegužės iki 1948 m. iš SSRS armijos buvo demobilizuota beveik 8,5 mln. žmonių⁶⁸ (Šadžius 1980: 119). Dešimtys tūkstančių

⁶⁸ Kitokius skaičius turėjo JAV žvalgyba. Jos duomenimis, iki 1946 m. rugsėjo SSRS armijos skaičius staigiai sumažėjo nuo 12,5 mln. iki 4–4,5 mln. žmonių (Зыбков 2011: 92).

demobilizuotų Lietuvos gyventojų (buvo pašaukta daugiau kaip 100 tūkst., dalis žuvo fronte) – lietuvių, lenkų, rusų, žydų ir kitų – sugrįžo į savo gimtinę. Būtent 1945–1947 m. maždaug 15,7 tūkst. demobilizuotų sovietų karininkų ir karių (nelietuvių) pasiliko arba panoro įsikurti pokario Lietuvoje⁶⁹. Tarp jų galėjo būti maždaug 11–12 tūkst. rusų karininkų ir kareivių (70–80 proc. visų kariškių⁷⁰, be lietuvių). Kadangi 1–2 tūkst. jų pri-skyrėme politinei militarinei migracijai, tai likę 9–10 tūkst. sudarytų darbo migrantus.

1945–1946 m. iš 13,2 tūkst. demobilizuotų sovietų karininkų ir karių (nelietuvių) 4,5 tūkst. pasiliko ir apsigyveno Vilniuje, 2,5 tūkst. Kaune ir per 1 tūkst. Klaipėdoje. Dar 2,5 tūkst. jų atvyko 1947 m. (Truska 1995: 128–129). Vilnius buvo prie vieno iš pagrindinių kelių, kuriuo demobilizuotieji sovietų kariškiai grįžo iš Vokietijos ir kitų sovietų užimtų šalių į SSRS. Pagal sovietų įstatymus, Didžiojo Tėvynės karo dalyviai (kai kada ir jų šeimų nariai) turėjo lengvatų įsidarbinti ir gaudami būstą. Todėl ir Lietuvoje demobilizuoti rusai dažnai buvo aprūpinti butais ir darbu. Buvę karininkai įsidarbin-davo įstaigose, o eiliniai kareiviai – pramonės įmonėse, transporte bei statybose, ypač miestuose, o kai kurie jaunesni vyrai stojo į aukštąsias mokyklas ir kibo į „mokslus“. Rusai sudarė pagrindinę demobilizuotų karių dalį, įsiliejusią į miesto gyvenimą ir ūkį (plg. Šadžius 1980: 121).

SSRS užėmus Lietuvą, demobilizuoti rusų karininkai ir kareiviai pasirinko ją, manydami, kad čia suras geresnes gyvenimo sąlygas. Kai kurie jų po karo liko vieniši ir netu-rėjo artimųjų savo gimtinėje. Jie galėjo rinktis gyvenamąją vietą ir buvo privilegijuoti, įsidarbinti ar gaudami būstą. Dalis jų išitraukė arba buvo įtraukti į krašto sovieti-zaciją ir be didesnės sąžinės graužimo daugiau ar mažiau prisidėjo prie SSRS politikos, nors retas kuris demobilizuotas darbo migrantas (tuo jų dauguma skyrėsi nuo dalies politinių migrantų) tiesiogiai nusikalto Lietuvos gyventojams. Viena demobilizuoto raudonarmiečio motyvą pasilikti Lietuvoje perteikė J. Lukša-Daumantas. Jis savo prisiminimuose aprašė 1946 m. įvykusį pokalbį su vienu rusų kavalerijos leitenantu:

Jis pasakė, kad nuo vakar dienos jau demobilizuotas ir galįs vykti į tėvynės gilumą, bet to jis neketinąs daryti, o stengsis bet kokia kaina pasilikti Lietuvoje, įsikurdamas kurioje įstai-goje, o tai jiems nesą sunku. Paklaustas, ar jo nevilioja savas kraštas, jis atsakė, kad joks nei savųjų, nei savo krašto ilgesys jo nekankinąs, o apsisprendęs už Lietuvą, nes čia lengviausia pelnytis duoną (Daumantas 1990: 208).

Dar kiti demobilizuotieji dėl pragmatinių tikslų ar pamilę kraštą ir jo žmones, se-nąją „vakarietišką“ miestų architektūrą norėjo apsigyventi Lietuvoje. Po karo jie troško

⁶⁹ Truska 1995: 128–129; plg. Anušauskas 2005: 394; Stravinskienė 2010: 142.

⁷⁰ 1944–1945 m. daugiau kaip 30 tūkst. Lietuvos lenkų buvo mobilizuoti į lenkų armiją, veikiančią Raudonosios armijos sudėtyje. Lietuvių istorikė V. Stravinskienė teigė, kad didesnė dalis jų į Lietuvą negrįžo (2005: 22).

taikaus gyvenimo, ramybės, stabilumo ir širdyje priešinosi brutaliems Stalino valdymo metodams (įtariamųjų areštai, teroras, trėmimai, „liaudies priešų“ sušaudymai) ir kai kuriems sovietų kėslams. Retsykiais šie demobilizuoti rusų kariškiai bandė gelbėti lietuvius ir nuo gresiančių sovietų trėmimų. Žinomas vienas tokių atvejų. Demobilizuotas VRM pasienio kariuomenės karininkas Ivanas Košelevas apsigyveno pas Nastaziją Savickienę Darbėnų miestelyje Kretingos apskrityje, o viena iš šeimininkės dukterų netrukus tapo jo nuotaka. 1948 m. sausio 3 d. prasidėjus „buožių šeimų“ trėmimams Kretingos apskrityje, jis kaip komunistas buvo įtrauktas į vietos aktyvo grupę padėti iškeldinti tremiamus žmones. Sužinojęs apie numatytą trėmimą, I. Košelevas pranešė apie tai Savickienės šeimai, kuri pasislėpė savo namuose, bet vis dėlto kratos metu buvo aptikta. I. Košelevas neišvengė bausmės. Jis buvo pašalintas iš VKP(b) ir perduotas sovietų saugumui (LCVA, f. R-754, ap. 19, b. 93, l. 136–137).

Demobilizuotas rusų karys ir migrantas Porfirijus Potapovas tapo Lietuvos rusų rašytojo Vasilijaus Baranovskio apsakos „Ilgas sprogimas“ («Долгий всполох»; žr. Барановский 1985) pagrindiniu herojumi. Nužygiavęs karo keliais nuo Rusijos iki Rytų Prūsijos ir po karo sulaukęs demobilizacijos, jis pasiliko be namų ir artimųjų. Jo namai „tolimoje gimtinėje“ kažkur Rusijoje buvo sunykę po bombardavimo, o motina, vienintelis artimas žmogus, žuvo. Sužinojęs iš kovų draugo apie galimybę įsikurti ir gauti darbą „gretimame mieste“ už dviejų šimtų kilometrų, jis išvyko į naujai apgyvendinamą, daugiatautį apsakyme neįvardytą Lietuvos miestą (šiek tiek primenantį Klaipėdą), kurio apylinkėse skambėjo žemaičių tarmė. V. Baranovskis pats daugelį metų gyveno ir dirbo žurnalistu rusų spaudoje Klaipėdoje. Jis žinojo pokario miesto istoriją ir kai kurių vietinių žmonių likimus. Todėl šis jo apsakymas pasižymi dokumentine faktūra. Jame nujaučiama sovietinė pokario istorijos interpretacinė schema: po sunkaus ir negailestingo antifašistinio karo sovietų valdžia Lietuvoje buvo teisėta ir kūrė taikingą gyvenimą, o naujieji rusų migrantai, bent jau dalis jų, įsiliejo į pokario ūkio ir visuomenės gerovės atkūrimą. Tačiau kūrinys yra ir gyvas meninis kolektyvinės Lietuvos rusų atminties liudijimas apie savanorišką pokario migraciją (mūsų vertinimu, darbo migraciją).

Kitą didelę rusų darbo migrantų kategoriją pokario Lietuvoje sudarė centrinės vyriausybės, sąjunginių ministerijų organizuotai telkiami ir savanoriškai atvykstantys daugiausia iš SSRS šiaurės vakarų regionų žmonės.

SSRS užėmus Lietuvą, po 1945 m. darbo migrantams iš rytų atsivėrė mažos respublikos ekonominė erdvė. Nauji ekonominiai ryšiai arba „sovietinė globalizacija“ leido pasitelkti dar vieną darbo jėgos judėjimo į Lietuvą (ir tarp sovietų respublikų apskritai) aiškinimą. Atsižvelgdami į totalitarinės SSRS režimo specifiką stalinmečiu, galime pasiremti kai kuriomis naujosios ekonominės migracijos teorijos (angl. *new economics of*

migration theory), kuri taip pat remiasi neoklasikinės ekonomikos teorijos hipotezėmis ir sampratomis, įžvalgomis⁷¹. Ši teorija žmonių migracinę elgesį nagrinėja ne tiek per individą, kiek per šeimą, namų ūkį ar kitas su asmeniu susijusias grupes, kurių nariai priima sprendimus dėl migravimo.

Vienas svarbiausių naujosios ekonominės migracijos teorijos akcentų yra šeimos ar artimosios socialinės aplinkos vaidmuo individui apsisprendžiant migruoti. Individo sprendimui daro įtaką šeimos ar asmens, susijusio su artimaisiais, finansinė padėtis, numatomų pajamų ir su migracija susijusios rizikos skirtumas. Svarbios migracijos priežastys yra ekonominiai motyvai, o naujos priežastys yra grįžtamoji finansinė parama bei įvairiapusė migracijos ir socialinės kultūrinės tos srities aplinkos tarpusavio priklausomybė.

Sovietų Lietuvoje greta potencialaus migranto šeimos, įmonių ar įstaigų ir kartais jų darbuotojų kolektyvų, kurių iniciatyva vyko organizuotas darbininkų ar tarnautojų telkimas bei individualus verbavimas, ir buvo grupės, kurios priimdavo sprendimus kviešti naujus rusų imigrantus. Migruoti tekdavo į sovietams atitekusių Lietuvą, kur jau buvo ar kūrėsi „sava rusų valdžia“. Respublikos miestuose, kur ir kryo patys didžiausi rusų imigrantų srautai, aktyviai formavosi rusiškas ir rusakalbis viešasis gyvenimas, o sovietinė kontrolė dar ne iš karto tapo rutininė, slegianti ir totali.

Naujoji ekonominė migracijos teorija aktualia migracijos priežastimi laiko darbo užmokesčio skirtumus tarp migrantus siunčiančių ir priimančių šalių. Tačiau kitaip nei neoklasikinė migracijos teorija, šis veiksnys nelaikomas pagrindiniu ir svarbiausiu motyvu, lemiančiu sprendimą migruoti (Масей 2002: 162–163). Rusų darbo imigrantai pokario Lietuvos įmonėse ar įstaigose ne visada gaudavo didesnius negu buvusiose darbovietėse atlyginimus. Tuo jie skyrėsi nuo politinių imigrantų, ypač nuo aukštosios ir vidurinės sovietų biurokratijos. Bet darbo migrantai būdavo aprūpinami darbu ir turėjo pirmenybę gaunant būstą, o tai buvo svarbu pokario ekonominės suirutės ir tinkamo gyvenamojo ploto miestuose (dauguma jų buvo gerokai apgriauti) deficito sąlygomis.

Be to, naujoji ekonominė migracijos teorija apskaičiuoja visos šeimos ar bendruomenės sąnaudas, o neoklasikinė migracijos teorija telkia dėmesį į individą. Tačiau abi šios teorijos pabrėžia migracijos naudą: linkstama migruoti į labiau išsivysčiusias ekonomines rinkas. Manoma, kad sprendimas migruoti priimamas tik tuomet, jei nauda viršija sąnaudas. Mūsų nagrinėjamu atveju svarbu pabrėžti, kad rusai pasižymėjo labiau kolektyvistine, o ne individualistine savimone. Tradiciškai daugumos rusų galvojimo būdas buvo labiau orientuotas į valstybę ir jos politinius bei ekonominius interesus, įskaitant ir gyventojų migracijos srautų nukreipimą į „socializmo statybas“. Rusai

⁷¹ Massey 1993: 433–440; Масей 2002: 161–166; Poston 2001: 386; Kasnauskienė 2005: 6–10; Turauskaitė 2011: 20–21.

pasižymėjo ir santykinai didesniu paklusnumu ir pakantumu valdžiai, o Stalino valdo-
moje SSRS buvo tiesiog pajungti totaliai kontrolei. Tiesa, Antrojo pasaulinio karo me-
tais kai kurie tyrinėtojai greta patriotiškai tautiško rusų visuomeninio pakilimo linksta
įžvelgti ir prasidėjusią „stichinę destalinizaciją“, o kartais saloninę ar pusiau viešą reži-
mo kritiką (Зыбок 2011: 22).

Pokario Lietuva buvo labiau agrarinis kraštas, pramonė čia buvo menkiau išvystyta,
bet bendros materialinės gerovės ir aprūpinimo maisto produktais požiūriu padėtis
buvo, rodos, gana gera. Tai neliko nepastebėta kai kurių rusų karininkų ir karių, kurie
savo prisiminimuose, laiškuose ir pasakojimuose gyvai liudijo apie „Pabaltijo civilizaci-
ją“ (vienkiemiai, lovos karininkų butuose, veikiančios kirpyklos ir pan.), neretai pasitu-
rinčius krašto ūkius (koks kontrastas su sovietų kolūkiais), šiltus tarpusavio santykius
šeimose ir t. t.⁷² Dešimtys tūkstančių jų perėjo per Lietuvą 1944–1945 m. frontui judant
į Vakarus ir paskui vėl grįžo atgal iš užsienio žygio. Pokariu tai galėjo vilioti ir naujus
darbo rusų imigrantus iš kitų SSRS regionų. Prieš imigrudami jie jau galėjo būti in-
formuoti apie padėtį Lietuvoje. Be to, dalis rusų migrantų kaip tik ir buvo sovietų kariai
su šeimomis.

Grįžkime prie rusų darbo imigracijos į pokario Lietuvą. Tarp šių rusų darbo imi-
grantų (greta demobilizuotų kariškių) dominavo pramonės darbininkai ir techniniai
specialistai, paslaugų sferos, švietimo ir kultūros darbuotojai.

Lietuvos ūkio, visų pirma pramonės, atkūrimas ir plėtra taip pat buvo susiję su SSRS
vyriausybės, atskirų ministerijų ir įmonių materialine, technine parama ir parama dar-
bo jėga, pasitelkiant vietinius ir kitų SSRS regionų bei įmonių išteklius. 1954 m. iš 24
Lietuvos ministerijų 19 buvo sąjunginio respublikinio ir tik 5 respublikinio pavaldumo
(Tininis 1994: 36). Sąjunginės ministerijos skatino žmonių migraciją į Lietuvą (ir iš jos)
dėl pigios darbo jėgos poreikio, o smarkėjantis gyventojų judėjimas SSRS didino įkarštį
ieškoti geresnių darbo ir gyvenimo sąlygų kitose respublikose, tarp jų ir Lietuvoje.

Pokario Lietuva ir toliau išliko agrarinis kraštas. Tačiau buvo atkuriamą ir plėtojama
vietinė pramonė, visų pirma smulkioji ir vidutinė. Kūrėsi naujos pramonės šakos – sta-
klių, turbinų, elektrotechnikos prietaisų gamybos, cemento, laivų remonto ir žuvų per-
dirbimo. 1946 m. buvo priimtas pirmas pokario Lietuvos ūkio atkūrimo penkiametis
planas. Iki 1948 m. uždarius privačias įmones, sovietų Lietuvos pramonė toliau plėto-
josi jau „socializmo pagrindais“. 1946–1950 m. pradėjo veikti 20 naujų pramonės šakų
įmonių. Tarp jų „Žalgirio“ staklių gamykla (1947), „Elfos“ elektrotechnikos gamykla

⁷² Žr. J. Lukšos-Daumanto perpasakotus rusų karininkų išpūdžius Lietuvoje 1945 m. ir kai kurių
norą pasilikti joje (Daumantas 1990: 25–27, 208). Plg. Бескин 2011, урач skyrių „Pabaltijys – ne
Rusija“. Įdomius sovietų karių laiškų fragmentus iš pokario Lietuvos į Rusiją publikavo savo tyrime
Juozas Starkauskas (2007).

(1948) Vilniuje, Marijampolės cukraus fabrikas, Naujosios Akmenės cemento gamykla, tekstilės gamykla ir „Baltijos“ laivų statykla Klaipėdoje ir kitos.

Sovietų istorikai suskaičiavo, kad Lietuvos SSR ūkyje darbininkų ir tarnautojų skaičius nuo 187,3 tūkst. 1945 m. padidėjo iki 338,3 tūkst. 1950 m. ir 460,5 tūkst. 1955 m. (Surblys 1965: 157). Tik Lietuvos pramonės darbuotojų skaičius padidėjo nuo 38,3 tūkst. 1945 m. iki 86,4 tūkst. 1951 m., t. y. per septynerius metus maždaug 48 tūkst. (История Литовской ССР 1978: 486). Ši padidėjusį Lietuvos darbininkų ir techninių darbuotojų sluoksnį sudarė taip pat tūkstančiai rusų darbo imigrantų iš kitų SSRS respublikų (plg. Surblys 1965: 161).

Oficialiais duomenimis, iš viso tik 1946 m. į Lietuvos miestus persikėlė 54 tūkst. migrantų (jie priskirtini visiems keturiems migracijos tipams, ne tik darbo migrantams): iš Rusijos atsikėlė daugiau kaip 36 tūkst. žmonių, iš Baltarusijos – apie 13 tūkst., iš Ukrainos – apie 5 tūkst. (Stravinskienė 2010: 142). Tūkstančiai rusų darbo migrantų dirbo Vilniaus (1953 m. jo pramonėje nelietuviai sudarė maždaug 81 proc.) ir Klaipėdos pramonės įmonėse ir statybų bendrovėse (Šadžius 1980: 116–128, 143–148). XX a. penkto dešimtmečio pabaigoje ir šešto pradžioje rusų imigrantų dalis statė Naujosios Akmenės cemento gamyklą. Marijampolės cukraus fabriką iš griuvėsių prikėlė vietiniai darbininkai ir Maskvos statybos įmonės „Теплострои“ specialistai (История Литовской ССР 1978: 483).

Rusų darbo imigraciją taip pat skatino didelis darbo jėgos trūkumas pokario Lietuvoje, ypač miestuose. Be to, šiuos rusų imigrantus galėjo pritraukti gerokai padidėjęs rusų švietimo bei kultūros įstaigų skaičius ir sparčiai besiplėtojanti prekybos ir paslaugų rusų kalba sfera. Antrojo pasaulinio karo metais žuvo arba išvyko iš Lietuvos maždaug 850 tūkst. gyventojų (1959 m. visasąjunginio gyventojų surašymo duomenys 1962: 4). Kiti autoriai nurodo maždaug 600 tūkst. (Truska 1995: 127). Treti mano, kad karo ir pirmaisiais pokario metais žuvo ar pateko svetur 850 tūkst. respublikos gyventojų (Kairiūkštytė 1996: 107). 1945 m. pradžioje Vilniuje buvo 110 tūkst. gyventojų, t. y. perpus mažiau negu prieš karą, nes buvo sunaikinta beveik visa miesto žydų bendruomenė. Pirmaisiais pokario metais repatrijavus maždaug 90 tūkst. žmonių, daugiausia lenkų, 1947 m. Vilnius dar labiau aptuštėjo. Ši kartą miestas neteko keturių penktadalių savo senųjų gyventojų (Stravinskienė 2010: 140). 1945 m. pradžioje Klaipėdoje buvo likę vos 3,6 tūkst. žmonių iš 47 tūkst. Dauguma jos senųjų gyventojų – vokiečių ir lietuvių – emigravo. 1946 m. pradžioje Kaune gyveno maždaug 120 tūkst. žmonių, arba penktadaliu mažiau negu 1940 m. (Truska 1995: 127).

Lietuvos kaimo žmonės nenorėjo keltis į miestus, nes juose trūko maisto ir darbo, už kurį būtų deramai mokama. Sovietų Lietuvos vadovybės bandymas prievarta mobilizuoti vietinius lietuvius ir apgyvendinti juos miestuose nepasiteisino ir sulaukė netgi

kai kurių aukštų pareigūnų Vilniuje kritikos. 1945 m. prokuroras M. Baliasnikovas pareiškė, kad pasibaigus karui prievartinė civilių gyventojų mobilizacija yra netinkama priemonė (Truska 2010a: 62). Be to, ir lietuvių partizanai buvo nusiteikę prieš gyventojų perkėlimą į miestus (Truska 1995: 128).

Dėl lenkų ir žydų repatriacijos, teroro, kovų tarp sovietų ir lietuvių partizanų aukų, naujo bėglių iš Lietuvos srauto bei masinių trėmimų respublikos gyventojų skaičius mažėjo ir pokariu. Ši darbo jėgos trūkumą pokario Lietuvoje, visų pirma miestuose kompensavo masinė imigracija iš rytų. Lietuviškoje istoriografijoje teigta, kad ištuštėję pokario Lietuvos miestai buvo apgyvendinami iš esmės stichiškai (Truska 1995: 128; Anušauskas 2005: 394; Stravinskienė 2010: 142). Greta vietinių gyventojų, daugiausia lietuvių, didelę naujakurių dalį kai kuriuose Lietuvos miestuose sudarė migrantai iš kitų SSRS respublikų. Tarp jų absoliučiai dominavo rusai, nemažai buvo taip pat baltarusių, lenkų, žydų ir ukrainiečių.

1945 m. nepavykus į Vilniaus įmones ir įstaigas mobilizuoti pakankamai vietinių gyventojų, darbuotojų pradėta ieškoti daugiausia Rusijoje ir Baltarusijoje. Vilniaus įmonių ir įstaigų vadovai siuntė į kitas SSRS respublikas savo atstovus, kurie ten telkė darbo jėgą. 1946 m. liepą–rugpjūtį į Vilnių iš Vitebsko srities atvyko 27 asmenys, iš Leningrado srities – 60 energetikų, į stiklo gamyklą – 40 žmonių (Stravinskienė 2010: 141).

Pirmą kartą Vilniaus istorijoje rusai tapo didžiausia etnine grupe, o miestas faktiškai virto lietuviška ir rusiška sovietų Lietuvos sostine. 1944 m. lapkričio pabaigoje Vilniuje buvo maždaug 8,9 tūkst. rusų (Truska 2010a: 63). 1951 m. rusai sudarė jau trečdalį (33,3 proc.) vilniečių arba maždaug 60 tūkst. iš 179 tūkst. miesto gyventojų, o lietuviai – 30,8 proc. (Šadžius 1980: 85). Taigi, rusų Vilniuje per pirmus septynerius pokario metus padaugėjo per šešis kartus – maždaug 51 tūkst. žmonių. Pagrindinė to priežastis – rusų migracija iš kitų SSRS sričių, visų pirma Rusijos ir Baltarusijos. Galima daryti pagrįstą prielaidą, kad didelė dalis šių rusų buvo darbo ir politiniai migrantai, o kartu su jų šeimų nariais šios dvi persikėlėlių grupės absoliučiai dominavo tarp naujųjų migrantų. Kitą nemažą sostinės rusų dalį sudarė vietiniai ir nacių atkelti rusai, taip pat buvo tam tikra stichinių migrantų dalis.

Rusų darbo imigracija į pokario Lietuvą buvo taip pat XX a. ketvirto–aštunto dešimtmečio SSRS savanoriškai organizuojamos sovietinių žmonių masinės darbo migracijos į dideles statybas ar industrinius miestus, vadinamojo organizuoto telkimo (rus. *органбор*), dalis. Tokia administracinė priemonė buvo tiesiogiai orientuota į valstybės planuojamus pokario atstatymo ir industrializacijos projektus. Tokia organizuoto šaukimo sistema buvo SSKP ir komjaunimo skatinama ekonomiškai ir psichologiškai. Dalyvavimas ekonominiuose projektuose, vadovaujamuose SSKP ir jos politinio jaunimo organizacijos – VLKJS, buvo laikomas sovietinio žmogaus garbės reikalu (Ivakhnyuk

2009: 2). Sovietinio žmogaus garbė buvo siejama visų pirma su sovietų santvarkos gyvavimu ir jos šlovinimu. 1947 m. vasario 25 d. atidarant Marijampolės cukraus fabriką, jo statytojai, tarp kurių buvo ir maskviečių, mitinge didžiudamiesi pabrėžė, kad sovietinių tautų bendradarbiavimas slepia didžiulę jėgą. Propagandinių mitingų žodžiais jie gyrė sovietų santvarką, kurioje žmogus „vienas kitam – tikras brolis“, o „visų tautų draugystė yra nuostabių darbo pergalių garantija“ (cit. iš: История Литовской ССР 1978: 483).

Tarp rusų darbo imigrantų į pokario Lietuvą buvo nemažai spaudos, švietimo, meno ir kultūros sričių darbuotojų iš skirtingų SSRS respublikų. 1944 m. iš Tomsko į Vilniuje pradėtą leisti laikraštį *Sovetskaja Litva* gavo paskyrimą žurnalistas Georgijus Metelskis (1911–1996), vėliau palikęs žurnalistiką ir atsidėjęs rašytojo kūrybai.

Padaugėjus rusų ir rusakalbių, pokario Lietuvoje iš esmės naujai buvo kuriama rusų vidurinio švietimo sistema. Atsidarė dešimtys naujų rusų, taip pat mišrių rusų ir lietuvių, rusų ir lenkų mokyklų. Nemaža dalis šių mokyklų vadovų ir mokytojų atvyko iš Rusijos ir kitų SSRS respublikų. Tik Vilniuje rusų mokyklų skaičius padidėjo nuo 4 mokyklų 1944 m. iki 26 mokyklų 1950 m. (Stravinskienė 2012: 104). Vilniaus I. Černiachovskio 4-os vidurinės mokyklos⁷³ pirmas direktorius buvo Aleksejus Razinkovas, o greta lenkų, žydų ir lietuvių mokytojų jauni rusų pedagogai A. Volkova, N. Akopova, A. Akopovas, P. Melsitova ir kiti (Mokyklos istorija 2013). Žinoma, kad tik 1952 m. Rusijos švietimo ministerija į Vilniaus srities pradinės mokyklas atsiuntė 30 mokytojų (Stravinskienė 2012: 103).

1952 m. rusų pedagogų M. Moisejevo, K. Salnikovos ir kitų iniciatyva prie Vilniaus dešimtmetės muzikos mokyklos buvo įsteigtas Choreografijos skyrius, vėliau, 1986 m., reorganizuotas į Vilniaus baleto mokyklą (dabar M. K. Čiurlionio menų mokyklos Baleto skyrius; žr. Lietuvos baletas 2013).

1946 m. Vilniuje pradėjo veikti Rusų dramos teatras, sudarytas Maskvoje iš kviestinių rusų aktorių. Jo pirmas režisierius buvo Nikolajus Ladyginas, aktoriai Levas Ivanovas, Borisas Molčanovas, Jevgenija Tolubejeva, Nadežda Šelechova ir kiti (Жуковский 2008). 1952 m. iš Maskvos į Kauno dramos teatrą atvyko rusų aktorius Artiomas Inozemcevas (1929–2001), vėliau tapęs Lietuvos SSR liaudies artistu (1979) ir Sąjūdžio nariu.

Lietuvos istorikai yra sakę, kad rusų imigraciją į Lietuvą taip pat skatino SSRS vyriausybės vykdyta Rytprūsių (Kaliningrado srities) sovietinių žmonių, daugiausia rusų, kolonizacija. Oriolo, Kursko, Smolensko ir kitų Rusijos sričių rusų valstiečių dalis dėl įvairių priežasčių pasiliko pokario Vilniuje ir apskritai Lietuvoje, kai jie masiškai ir organizuotai vyko į Kaliningrado sritį (Šadžius 1980: 116). Vilniaus ir Klaipėdos įmonių

⁷³ Iki 1940 m. tai buvo A. Puškino humanitarinė gimnazija, o dabar yra „Santaros“ vidurinė mokykla.

atstovai ragino rusus čia pasilikti žadėdami geresnes darbo ir apgyvendinimo sąlygas ir įkalbinėjo nevykti į buvusio priešų teritoriją Vokietijoje (Truska 1995: 128). Tai buvo daugiau stichinės rusų darbo imigracijos į Lietuvą pavyzdžiai, paremti vietinių pramonės įmonių direktorių ekonominiais interesais.

Specifinę rusų migrantų grupę pokariu sudarė iš Vokietijos grįžtantys SSRS piliečiai, kurie pasiliko Lietuvoje. Jie daugiausia priskirtini darbo migracijai. 1944–1945 m. visi grįžtantys iš Vakarų SSRS piliečiai sovietų įstaigų turėjo būti nukreipiami ten, iš kur jie buvo nacių iškeldinti ar kitaip išvyko. Tačiau pasitaikė atvejų, kai SSRS vakariniame pasienyje įkurti Tauragės ir Kybartų patikrinimo ir filtracijos punktai tokius žmones pasiųsdavo ne į kitas SSRS respublikas, o į Lietuvos SSR priėmimo ir paskirstymo punktus (Kairiūkštytė 1994: 153). Tiksliai nežinoma, kokia dalis šių sovietinių piliečių buvo apgyvendinta Lietuvoje, – tikėtina, kad tokių buvo dešimtys ir šimtai, dauguma rusų.

Naujieji rusų darbo migrantai, kaip ir kiti migrantai, dažniausiai įsikurdavo didesniuose pokario Lietuvos miestuose, kur jau telkėsi nemažai rusų ir rusakalbių. Tai rodo ir pirmas po karo, 1959 m., respublikos gyventojų surašymas. Tuomet miestuose iš 231 tūkst. Lietuvos rusų gyveno beveik 178 tūkst. arba 77 proc., o lietuvių tik 33,6 proc. Vilniuje iš 236 tūkst. gyventojų 33,6 proc. buvo lietuvių, 29,4 proc. rusų, 20 proc. lenkų ir 17 proc. kitų tautybių. Kaune gyveno 11,7 proc. rusų. Visuose kituose miestuose drauge paėmus jų nuošimtis sudarė 14 %. Ypač rusiškas buvo Lietuvos uostamiestis Klaipėda, kur gyveno 35,2 proc. rusų (1959 m. gyventojų surašymo duomenys 1962: 94, 97–100). Anksčiau atvykę rusai padėdavo naujiems imigrantams susirasti darbą, kartais gyvenamąją vietą, suteikdavo reikalingą informaciją. Jie palengvindavo ir paspartindavo naujų atvykėlių adaptaciją. Ši rusų darbo imigracija į Lietuvą nebuvo tiesiogiai susijusi su specialiomis tik rusams teikiamomis privilegijomis Lietuvoje, nors kartais turėjo tam tikrų papildomų ekonominių stimulų. Neretai buvo galima greičiau gauti gyvenamąją vietą ir darbą, ypač dėl karo ir masinių repatriacijų ištuštėjusiame Vilniuje ir Klaipėdoje.

Taigi, rusų darbo imigraciją į pokario Lietuvą, pasinaudojant organizuotu telkimu ekonomiškai ir psichologiškai skatino valstybės institucijos ir ministerijos. Bet kartu vyko ir daugiau ar mažiau savanoriška rusų imigracija, kuri rėmėsi asmeniniu ar grupiniu sprendimu ir nebuvo tiesiogiai susijusi su SSRS ekonomine ar aneksine politika. Tokie migrantai kartais amžininkų buvo vadinami „laimės ieškotojais“. Kartu šis migrantų, visų pirma laisvai samdomų ir individualiai ieškančių darbo, srautas rėmėsi labiau masinės migracijos sąmone. Pokariu SSRS, kaip ir visoje Europoje, gyventojai įsiliejo į neregėtai didelį judėjimą. Apskritai, nepaisant griežtų judėjimo laisvės apribojimų, forsuota industrializacija, karas ir pokario suirutė lėmė didžiulius migracijos mastus SSRS, ypač iš kaimo į miestus. 1939–1958 m. tik miestų gyventojų skaičius SSRS padidėjo 24,6 mln. gyventojų (Ivakhnyuk 2009: 7).

3. Stichinė imigracija

Pokaryje, ypač 1946–1947 m., į Vilnių ir kitus Lietuvos miestus bei kaimus iš kitų SSRS respublikų atsikėlė gyventi tūkstančiai maisto ir darbo ieškančių rusų. Nesant specialių tyrimų, dabar sunku nurodyti bent kiek tikslesnį rusų, atvykusių į pokario Lietuvą dėl stichinės migracijos, skaičių. Taip pat negalima nustatyti darbo ir stichinės migracijos santykio, nes stichinė migracija buvo faktiškai nefiksuojama. Intensyvi stichinė rusų atvykėlių banga laikėsi keletą metų, visų pirma 1946–1947 m. ir iš dalies 1948 m., o ne visą pokario laikotarpį. Kartu stichinė migracija savo paskutinėje fazėje buvo glaudžiai susipynusi su darbo jėgos migracija.

Apytikriais duomenimis, t. y. atsižvelgiant į stichinės migracijos masiškumą ir preliminarinius kitų trijų migracijos tipų mastus, stichinė rusų imigracija pokario Lietuvoje galėjo siekti tūkstančius ir, tikėtina, kelias dešimtis tūkstančių žmonių. Ši stichinė rusų imigracija buvo gana plataus masto. Ji galėjo prilygti, o galbūt net ir būti šiek tiek didesnė negu politinės militarinės ir darbo jėgos imigracijos tipai⁷⁴. Todėl stichinė rusų imigracija galėjo nusileisti tik šeimų susijungimo migracijai.

Esminis stichinio persikėlimo skirtumas nuo kitų migracijų tipų, visų pirma nuo darbo jėgos migracijos yra pirminis persikėlimo motyvas. Pagrindinis stichinių migrantų rūpestis buvo savo ir savo artimųjų gyvybės apsauga, nelaukta praradus net minimalias ekonomines galimybes prasimaitinti ypač pablogėjus gyvenimo sąlygoms savo gyvenamosiose vietose. O darbo migrantai visų pirma siekė pagerinti savo ekonomines galimybes ir gyvenimo sąlygas.

Nauji tyrimai, sovietinių pareigūnų liudijimai ir kai kurių amžininkų prisiminimai atskleidžia šią stichinę migraciją į Lietuvą iš rytų.

Didžiojo bado baimė 1946 m. vasarą sukėlė nerimą daugelyje nederlingų Rusijos rajonų. Rusų istorikas Venjaminas Zima pabrėžė, kad prasidėjo masinis kaimo gyventojų bėgimas iš centrinių Rusijos reigionų (Briansko, Ivanovo, Kalugos ir kitų sričių), Pavolgio, taip pat Rostovo srities ir Stavropolio krašto. Jis rašė:

[Žmonės] dažnai bėgo ištisomis šeimomis, tačiau daugiausia išsekusios moterys su vaikais. Kadangi keleiviniai traukiniai ir garlaiviai buvo perpildyti, tai keliavo prekiniais ir „atlaisvintais“ traukiniais, bet kuriais kitais būdais, o dažniausiai pėsčiomis. Prieš pasiekdami didelius gyvenamuosius punktus, ieškodami maisto produktų, glaudėsi stotyse, turguose, užimdavo namų laiptines, mansardas ir rūsius, pusiau sugriautus pastatus, legalias ir nelegalias nakvynės vietas, privačius butus <...>.

⁷⁴ Kai kurie SSRS istorijos tyrinėtojai mano, kad neorganizuota migracija į pokario Estiją iš kitų SSRS respublikų, jų vadinama „stichinė migracija“, kelis kartus pranoko organizuotą migraciją. Vokiečių tyrėjo Olafo Mertelsmano duomenimis, nuo 1945 m. iki 1953 m. į Estiją iš kitų SSRS rajonų organizuoto telkimo būdu atvyko 23 774 žmonės. Iš viso 1945–1949 m. į respubliką kasmet atvykdavo maždaug po 20 tūkst. žmonių, o per kitus penkerius metus atvykusių į Estiją srautas sumažėjo iki 10 tūkst. kasmet (žr. Зубкова 2008: 156).

1947 m. pirmoje pusėje buvo pastebimas reikšmingas gyventojų, neturinčių pagrindinio registracijai, antplūdis dideliuose pramoniniuose miestuose ir administraciniuose centruose: Maskvoje, Leningrade, Sverdlovskė ir kitur. VRM duomenimis, 1947 m. buvo atsisakyta registruoti 468 tūkst. žmonių, atvykusių ieškoti darbo be verbavimo ir kvietimo ir neaprupintų gyvenamuoju plotu, o tai 2,5 karto daugiau negu 1946 m. Tais pat metais buvo išaiškinta 1,5 mln. pasų režimo pažeidėjų, iš kurių 50,4 tūkst. buvo patraukti baudžiamojon atsakomybėn. 1947 m. iš „režiminių“ vietovių buvo pašalinta 0,5 mln. žmonių (1946 m. – 0,2 mln.) (Зима 1993).

Stichinė rusų, ukrainiečių ir kitų tautų žmonių migracija netrukus apėmė ir pokario Lietuvą. 1945–1948 m. čia atvyko ir pasiliko tūkstančiai stichinių rusų migrantų. Tikėtina, kad jų galėjo būti ir kelios dešimtys tūkstančių⁷⁵. Oficialiais sovietų duomenimis, tik 1946 m. į Lietuvos miestus iš Rusijos atsikėlė daugiau kaip 36 tūkst. žmonių, iš Baltarusijos – apie 13 tūkst., iš Ukrainos – apie 5 tūkst. Tarp atvykusių iš Rusijos dominavo Maskvos ir Smolensko sričių, iš Baltarusijos – Vitebsko ir Molodečno sričių, iš Ukrainos – Voluinės ir Stalino (Donecko) sričių gyventojai (Stravinskienė 2010: 142). Nemaža dalis šių rusų ir rusakalbių migrantų priskirtina būtent prie stichinių persikėlėlių.

Buvęs mokytojas Bronius Antanaitis, suimtas 1945 m. ir jau nuteistas karo tribunolo dešimčiai metų, savo prisiminimuose trumpai aprašė kelionę 1946 m. kovą iš Vilniaus į Šilutės lagerį. Traukiniui sustojus Šiauliuose, jis pamatė tokį vaizdą:

Šiauliu stoties peronas pilnas suskretusiais drabužiais apsivilkusių žmonių. Maišais ir terbomis apsikarstę, jie buvo panašūs į šiluvos ubagus. Tai kirbinės peralkusių rusų, atvykusių gelbėtis nuo bado. Lietuvos kaimuose prisielgetavę produktų, dabar laukė traukinio grįžti namo. Didžiulėmis gaujomis tokie išvargėliai kas dieną traukia į Lietuvą maisto ieškotis (Antanaitis 1991: 66).

Rusijos istorikas V. Zima rašė apie 1946–1947 m. bado sukeltą masinę migraciją SSRS ir jos kryptį:

Milijonai žmonių, palikę turtą, gyvulius, išvyko iš savo namų, ieškojo išsigelbėjimo kitose vietose. <...> Gyventojai iš nederlingų Rusijos, Baltarusijos ir kitų vietovių pajudėjo daugiausia į tuos rajonus, kur žemės ūkis dar nebuvo visiškai apimtas kolūkių ir tarybinių ūkių: į vakarinius Ukrainos SSR ir Baltarusijos SSR rajonus, į Lietuvos ir Latvijos SSR. Kad susidarytume

⁷⁵ Rusų stichinės migracijos pokario Lietuvoje mastus taip pat galime palyginti su stichine vokiečių migracija iš Karaliaučiaus krašto. Apytikriais vokiečių istoriko A. Hermano duomenimis, 1951 m. sovietų saugumas Lietuvoje įregistravo 3 386 rytprūsiečius, kurie turėjo išvykti į Vokietijos Demokratinę Respubliką. Keli tūkstančiai jų liko Lietuvoje. Iš viso pokario Lietuvoje galėjo būti apie 10 tūkst. vokiečių (Hermann 2000: 242, 286–287). Lietuvių išeivių tyrinėtojas Pranas Zundė minėjo tūkstančius vokiečių – ne mažiau kaip 6 tūkst., persikėlusius į pokario Lietuvą dėl bado ir vėliau išvykusių į Vokietiją (1964: 450–455). V. Kašauskienė tik 1948 m. minėjo maždaug 13 tūkst. pabėgėlių iš Rytų Prūsijos į Lietuvą (Каушаскене 2005: 437).

nuomonę apie žmonių srautų masiškumą, pakaktų pasakyti, jog Lvovo pagrindinėje stotyje kas dieną būdavo iki penkių–šešių tūkst. žmonių, o į Pabaltijį kasdien atvykdavo iki 35–40 tūkst. žmonių (Зима 1996: 119, 164).

Lietuvių istorikas Liudas Truska pateikė dar įspūdingesnius skaičius. Jis rašė, kad 1946–1947 m. „svečių“ (migrantų) iš rytų skaičius Vilniuje kartais pasiekdavo neįtikėtinus mastus – net 38–40 tūkst. per dieną (2010a: 62).

Ypač didelis pabėgėlių skaičius Lietuvoje buvo 1946–1947 m. žiemą ir pavasarį. Be to, šią stichinę migraciją lydėjo užkrečiamųjų ligų epidemija. V. Zima rašė, kad dėl migracijos susiklostė paradoksali situacija. Žmonės, surasdavę Pabaltijyje išsigelbėjimą nuo bado, patys to nenorėdami, o dažnai ir nežinodami, su savimi atsinešdavo šiltinės infekciją.

Sovietų Lietuvos valdžia ėmėsi atsargumo priemonių. 1946 m. lapkričio 2 d. respublikos Ministrų Taryba priėmė nutarimą atkurti ir suremontuoti sanitarinius punktus Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Klaipėdos stotyse. Tačiau 1947 m. žiemą ir pavasarį netikėtai prasidėjo naujas didžiulis žmonių antplūdis. Bėglių iš rytų atvykimas 1947 m. pavasarį įvairiose Lietuvos vietose – Klaipėdoje, Panevėžyje, taip pat Vilkaviškio, Šiaulių ir Joniškio apskrityse – sukėlė staigų šiltinės protrūkį. 1947 m. gegužės 1 d. LKP CK ir Lietuvos SSR Ministrų Taryba priėmė nutarimą „Dėl parazitinės šiltinės ligų protrūkio likvidavimo Lietuvos SSR“⁷⁶.

Pateiksime keletą ryškesnių pavyzdžių, iliustruojančių šią stichinę rusų migraciją į pokario Lietuvą. 1946 m. Sergejus Gračiovas (1922–1993) iš Palecho Ivanovo srityje atvyko į Vilnių, kuris tapo jo ir jo būsimos šeimos namais visam gyvenimui. 1942 m. tuomet dvidešimtmetis Ivanovo dailės mokyklos auklėtinis pateko į frontą, paskui demobilizavosi ir grįžo į savo gimtąjį kraštą Ivanovo srityje. S. Gračiovas pradėjo dirbti dekoratoriumi garsiaame rusų meno centre Paleche. Sekdamas Palecho meistrų tradicija, jis puošė dėžutes, portcigarus ir kitus buities reikmenis rusų tautosakos, pasakų ir mitų motyvais. Tačiau 1946 m. jo gyvenimas vėl pakrypo kita linkme. Tikėtina, kad būtent masinis 1946–1947 m. badas šiame centrinės Rusijos regione⁷⁷, nusinešęs tūkstančius gyvybių, vertė jį gelbėtis nuo alkanos mirties savo gimtinėje ir kartu su tūkstančiais kitų tėvynainių vėl leistis į kelionę, atvedusią į sovietų Lietuvą. 1946 m. S. Gračiovas įstojo į Lietuvos valstybinį dailės institutą (dabar – Vilniaus dailės akademija),

⁷⁶ Tuomet infekcinėse ligoninėse trūko kvalifikuotų specialistų ir transporto. Sanitarinės stotys neturėjo tinkamų patalpų. Buvo siekiama neleisti per didelio žmonių susibūrimo transporto mazguose. Numatyta vykdyti kruopščią stočių ir traukinių dezinfekciją. Vyriausybė rekomendavo VRM neleisti „elgetaujantiems ir skurstantiems elementams“ keliauti į respubliką prekiniais ir keleiviniais traukiniais bei automobilių keliais (Зима 1996: 165).

⁷⁷ Apie to meto masinį badą, apėmusį Rusiją, įskaitant Ivanovo bei gretimas Kostromos, Nižnij Novgorodo ir kitas sritis, taip pat Ukrainą ir Moldaviją, žr.: Зима 1993; Зима 1996.

kur, vadovaujamas profesoriaus Vytauto Mackevičiaus, mokėsi tapybos, susipažino ir bendravo su kitais lietuvių dailininkais, tarp jų Augustinu Savicku. Baigęs studijas, nuo 1951 iki 1957 m. S. Gračiovas pats darbavosi Dailės instituto Tapybos katedroje. Čia susipažino su savo būsima žmona Olga, vėliau su ja susilaukė dviejų vaikų⁷⁸.

Dabartinis Lietuvos rusas prisiminė, kad 1947 m. jo senelė Tatjana Kanajeva (1906–1972, palaidota Vilniuje) su savo 18-metė dukterimi Dina atvyko į Lietuvą iš mažo Šujos miestelio Ivanovo srityje. Tuomet centrinė europinės Rusijos dalis buvo vienas iš nukentėjusių nuo bado SSRS regionų. Dviejų asmenų šeima apsigyveno Vilniuje, o T. Kanajeva įsidarbino vienoje iš sostinės įmonių. Po kurio laiko duktė iškėkėjo už rusų karininko, kurio pulkas tuomet dislokavosi Naujojoje Vilnioje. 1953 m. pavasarį jiems gimė sūnus. Po beveik šešiasdešimties metų jis papasakojo giminės istorijos fragmentus (Устный рассказ БК 2012).

Nemažai šios stichinės migracijos į pokario Lietuvą atgintų rusų greičiausiai buvo tarp persikėlėlių, romantiškai ir sykiu ironiškai kai kurių amžininkų vadintų „laimės ieškotojais“. 1946 m. RKRT įgaliotinis A. Gailevičius rašė savo vadovui Polianskiui į Maskvą, kad greta pasilikusių nacių atkeltų rusų, atvykusių demobilizuotų karių „dabartiniu metu daug rusų kaip „laimės ieškotojai“ atvyksta iš Vakarų Baltarusijos ir kitų sričių darbams į įvairias Lietuvos SSR apskritis“. Jis pabrėžė, kad jų galima aptikti pas „buožes“, miesteliuose ar miestuose tvarkančių namus, taip pat nemažai jų dirba įvairiose įmonėse⁷⁹. Gailevičiaus minimos namų tvarkytojos ir samdomi ūkio darbininkai (kolūkiai pradėti masiškai kurti 1948 m.), kaip ir dalis įmonių darbuotojų, greičiausiai buvo susiję su stichine migracija. Šie atvykėliai Lietuvos miestuose ir kaimuose ieškojo ne tik laimės ir darbo, bet visų pirma bėgo nuo bado kituose SSRS regionuose. Sovietų pareigūnas Vilniuje, raportuodamas savo viršininkui į Maskvą apie religinę padėtį ir katalikų kunigų misionierišką veiklą tarp Lietuvos SSR rusų, žinoma, apdairiai galėjo nutylėti šią nepatogią sovietų valdžiai aplinkybę.

Atskirą stichinių persikėlėlių į Lietuvą grupę sudarė elgetos rusai (dažnai karo invalidai) ir benamiai. Jie buvo ne tik karo nuniokotos sovietų ekonomikos ir mažai

⁷⁸ S. Gračiovas buvo geras tapytojas. Jis gyveno ir kūrė ypač sudėtingu istoriniu laikotarpiu. Antrojo pasaulinio karo metais jis buvo frontininkas, o kūrybos branda sutapo su pokariu bei vėlesniais sovietmečio dešimtmečiais, kurie pasižymėjo dideliu ideologiniu spaudimu menininkams. Rusų dailininkas savaip sprendė šią istorinių aplinkybių padiktuotą dilemą. Dailėtyrininkai teigė, kad S. Gračiovas yra sukūręs užsakomųjų kūrinių socialistinio realizmo metodu, tačiau drauge jis gynė savo, kaip menininko, laisvę, pasirinkdamas klajones ir keliones. Tai buvo tam tikra bėgimo nuo karčios sovietinės tikrovės forma, drauge ir paties gyvenimo kelio metafora, kai svarbus ne pats kelionės tikslas, o keruakiškas keliavimas. Nuo 1952 m. S. Gračiovas dalyvavo respublikinėse parodose, kartu su kitais dailininkais atstovavo to meto Lietuvos dailei Rygoje, Taline, Maskvoje ir kitur. 1954 m. jis buvo priimtas į Dailininkų sąjungą, o 1982 m. jam buvo suteiktas Lietuvos SSR nusipelnusio meno veikėjo vardas (daugiau žr. Sergejaus Gračiovo paroda 2013).

⁷⁹ LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 81, l. 168–169.

išvystytos socialinės rūpybos, bet ir masinio bado pokaryje padarinys. Elgetos arba maisto prašytojai Lietuvoje buvo kartais vadinami duoneliautojais, nors ir joje tuomet buvo nederliai ir ypač miestuose jautėsi maisto prekių stygius.

Garsus lietuvių partizanas Juozas Lukša-Daumantas savo prisiminimuose papasakojo apie vieną savo kelionių. 1946 m. gruodį jis pateko į Radviliškį ir taip apibūdino savo traukinio belaukiančius žmones:

Stotis buvo perpildyta keleivių, kuriuos sudarė įvairūs raudonarmiečiai, civiliai žmonės, eilės elgetų ir bezprizornikų iš Rusijos. Stoties priangy ant grindų, paguldę maišus bei ryšulius, kiti jau gal kelintą dieną lūkuriavo progos patekti į traukinį. <...> Lietuviai keliautojai dažniausiai buvo pakeliui į kalėjimus ar į kareivines. Dalis jų buvo mokslus einąs jaunimas. Rusams atstovavo rusiški ubagai spekuliantai, kurie čia atvykdavo iš Gudijos pirktis juodojoje biržoje maisto. Kiti atvyko tiesiog elgetauti (Daumantas 1990: 222).

Daumantas atkreipė dėmesį į vieną iš pirmųjų pokario metų ypatybių – dešimtis ir šimtus keliaujančių po Lietuvą elgetų, beglobių vaikų ir smulkių prekyautojų iš Baltarusijos ir Rusijos, apibendrintai jo vadinamų rusais.

Kai kurie šių keliautojų taip pat galėjo pasilikti Lietuvoje. Geležinkelių apsaugos MGB darbuotojai Lietuvoje, kovojantys su elgetomis ir benamiais, stengėsi juos surinkti ir perkelti į vaikų, invalidų ir senelių prieglaudos namus. Tai nebuvo paprasta. Pavyzdžiui, Vilniaus miesto socialinės rūpybos skyrius ir Socialinės rūpybos ministerija atsisakydavo juos priimti, nes jie nebuvo respublikos gyventojai. Todėl 1948 m. vasarį Lietuvos geležinkelių apsaugos MGB valdybos viršininkas pulkininkas Salminas rašė Gedvilui, kad „surinkimas ir nereikalingas invalidų vedžiojimas iš vienos socialinės rūpybos įstaigos į kitą nepasitarnauja šalinant elgetavimą respublikoje“. Socialinės rūpybos įstaigos duodavo šiems elgetoms lėšų išvykti iš Lietuvos. Bet rezultatas būdavo greičiau atvirkštinis. Salminas teigė, kad šie elgetos vėl sugrįždavo⁸⁰.

Aktyvesnė kova su elgetaujančiaisiais SSRS prasidėjo tik XX a. šeštojo dešimtmečio viduryje, praėjus maždaug penkeriems metams po to, kai šalyje buvo įveikta aštri maisto ir iš dalies būstų trūkumo problema. Tačiau ir iki tol sovietų valdžia susidūrė su elgetaujančiaisiais ir benamiais Lietuvoje ir siekė savaip išspręsti šią opią pokario visuomenės problemą.

Taigi, šią stichinę arba primityvią rusų imigraciją į Lietuvą, kaip ir į kitas Baltijos respublikas, skatino ekonominis ir ekologinis spaudimas Rusijoje, Baltarusijoje, Ukrainoje ir kitose SSRS respublikose. Reikia pabrėžti, kad net ši stichinė migracija SSRS dėl pasų registracijos sistemos ilgainiui įgaudavo reguliuojamąjį pobūdį.

⁸⁰ LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 142, l. 4.

Bado genamų ir nuskurdusių rusų stichinė migracija skyrėsi nuo rusų komunistų, idėjinių sovietų pareigūnų ar karjeristų, ypač nuo karingų saugumiečių atvykimo į pokario Lietuvą. Kalbėti reikia jau ne apie kokią nors rusų politinę, karinę ir ideologinę misiją Lietuvoje (ir pasaulyje) ar „brolišką pagalbą“ mažai lietuvių tautai. Greičiau atvirkščiai. Dešimtys ir šimtai tūkstančių rusų ir kitų tautybių žmonių tapo stichinės nelaimės ir sovietų politikos aukomis. Jie patys ieškojo pagalbos ištikti didžiulės nelaimės ir neturėjo jokių privilegijų Lietuvoje, išskyrus norą gyventi. Be to, sovietų valdžia pradėjo kovoti su stichine ir nelegalia migracija ir drausti ją.

Po 1945 m. SSRS ištiko bene didžiausia demografinė katastrofa. Po kelerių metų nederliaus ir sausros 1946–1948 m. kai kuriuose SSRS regionuose, visų pirma Ukrainoje, Moldavijoje, Vakarų Rusijoje, iš dalies Baltarusijoje ir Kazachstane, prasidėjo masinis badas, ketvirtas ir paskutinis badas SSRS istorijoje. Jis nusinešė šimtus tūkstančių gyvybių, kitais duomenimis – 1–1,5 mln., o kartu su šiltinės ir kitų epidemijų aukomis pokaryje – ne mažiau kaip 2 mln. (Зима 1996: 160, 168; Элман 2005: 197–199).

SSRS vyriausybė ėmėsi tam tikrų priemonių badui įveikti, bet jos buvo pavėluotos ir toli gražu neadekvačios. Sunku atsakyti minties, kad sovietų valdžia stengėsi iš bado išgauti politinės naudos. Priimdama paramą iš užsienio ir pirkdama grūdus Kinijoje, SSRS tuo pat metu eksportavo grūdus. Kartu SSRS vyriausybė kaupė strategines maisto atsargas karo atvejui, neatsižvelgdama į būtiną grūdų ir apskritai maisto poreikį savo badaujantiems gyventojams. Be to, sovietai varė neapgalvotą mokesčių ir valstybinių rinkliavų politiką, sunkia našta gulusių ant kolektyvizuotų valstiečių pečių (Зима 1996; Элман 2005: 197–199).

Apie katastrofišką gyventojų materialinę padėtį byloja Voronežo ir Stalingrado (dabar Volgogradas) sričių Rusijoje žmonių laišakai. 1946 m. pabaigoje šiuos laiškus užfiksavo MGB. SSRS Ministrų Tarybos pirmininkas L. Berija raportavo apie piliečių „skundus dėl sunkios maisto situacijos ir pranešimus apie ištinimų atvejus dėl bado“ Stalinui. 1946 m. lapkričio 2 d. N. Japrineva iš Voronežo srities Novousmansko rajono rašė M. Japrinevui į Kohtla Jervę Estijoje, kur jis greičiausiai dirbo skalūnų gavybos gamykloje:

<...> Man liko ožkelė, ir ją teks parduoti. Mes mirštame, bulvės visos [baigėsi], duonos neduoda, visai nėra ko valgyti. Padėk bent kuo nors, atsiskų iškvietimą man, aš atvažiuosiu pas tave. Man vis tiek, ar mirti nuo bado čia, ar kelyje. Rašau tau laišką, o akyse ašaros, aš jau visą savaitę nieko nevalgiau, vaikštau alkana, ką žmonės duoda, tą ir suvalgau (žr. Выдержки из писем).

Alkanos mirties baimė neregėtai padidino nusikalstamumą SSRS. 1947 m. pagal griežtus sovietų įstatymus tik už valstybinių grūdų ir duonos vagystes buvo nubauta apie 380 tūkst. žmonių (Зима 1996: 319). Tuomet ypač padidėjo nusikalstamumas ir

Lietuvoje, visų pirma Vilniuje. VRM duomenimis, toli gražu neišsamiais, nes ne visi nusikaltimai patekdavo į apskaitą, mieste buvo tokia nusikaltimų dinamika: 1944 m. spalį–gruodį – 159, 1945 m. – 636, 1946 m. – 936, 1947 m. – 1178, 1948 m. – 486⁸¹ (Truska 2010a: 62). Politinis kalinys B. Antanaitis, aprašęs rusus maisto supirkinėtojus Šiauliuose ir labai pasikeitusią bendrą socialinę situaciją Lietuvoje 1946 m., pažymėjo štai ką:

Kartu su jais kaip iš didžiulio gyvačių maišo primarmaliavo galybės vagių, sukčių, galvažudžių. Per vienerius metus jų priviso miestuose, miesteliuose, kalėjimuose, lageriuose (Antanaitis 1991: 66).

Sovietiniuose kalėjimuose dar padaugėjo kalinių, kurių darbas totalitarinėje SSRS buvo vis plačiau naudojamas. Išaugo juodoji rinka ir maisto perpardavinėjimas joje, nors dauguma valstiečių beveik neturėjo pinigų ir jiems reikėjo kaip nors prasimaitinti iš savo mažų ūkelių, miestų gyventojai dėl maisto trūkumo buvo aprūpinami kortelėmis. O kai kuriuose rajonuose valstybės maisto paruošų vykdytojai sutiko ginkluotą pasipriešinimą. Dideliuose miestuose plito atsisaukimai, kviečiantys pilietinio nepaklusnumo akcijoms.

Visa tai vertė SSRS kaimo⁸² ir miestų gyventojus migruoti ir ieškoti maisto, darbo, geresnių galimybių ir saugumo kituose miestuose ir turtingesniuose SSRS regionuose. Pokario ekonominė suirutė ir gyventojų migracija iš kaimo sąlygojo užsitęsusį SSRS žemės ūkio nuosmukį (ikikariniai jo gamybos rodikliai buvo pasiekti tik XX a. šeštojo dešimtmečio viduryje). Tais metais iš kaimo vietovių išvyko daugiau kaip 10 mln. žmonių. 1939–1958 m. miesto gyventojų skaičius SSRS, vykstant sparčiai industrializacijai, padidėjo 24,6 mln. (Ivakhnyuk 2009: 7).

⁸¹ To meto atokiose nuo sostinės vietovėse buvo pasakojama apie naktimis „kniaukiančius Vilniaus katinus“: žmonės praverdavo namų duris, o ten neva jau laukdavo banditai. Gąsdinančiai pablogėjusią kriminogeninę padėtį Vilniuje 1946–1947 m. VRM aiškino Pavolgį ir kitus SSRS regionus ištikusią sausrą, nederliumi ir migrantų antplūdžiu. Be to, kai kuriuos atvykusius maisto supirkinėtojus Lietuvos kaimuose drausmino ir kartais baudė lietuvių partizanai (Pocius 2009). L. Truska tvirtino, kad 1948 m. nusikalstamumas faktiškai sumažėjo todėl, kad 1947 m. gruodį SSRS buvo įvykdyta pinigų reforma ir panaikintos kortelės maisto produktams (Truska 2010a: 62). Neaišku, kaip tai paveikė imigracijos iš rytų srauto sumenkėjimas, kai stichinės nelaimės regionuose sumažėjo sausra ir badas.

⁸² Stichinė migracija nesisiderino su totaline registracijos idėja ir sovietine gyventojų kontrole. Masinė gyventojų migracija buvo galima tik ypatingomis masinio bado sąlygomis kuriam laikui susilpnėjus gyventojų registracijos ir migracijų kontrolei. Verta priminti, kad valstiečių teisė judėti SSRS buvo labai apribota ir šiurkščiai pažeidžiama. Skirtingai nuo miesto gyventojų, kolūkiečiai neturėjo pasų, taigi teisės judėti, net savo gyvenamo didesnio administracinio vieneto ribose. Tik 1974 m. SSRS vadovybės sprendimu valstiečiai gavo pasus ir buvo teisiškai sulyginti su kitais sovietiniais piliečiais. Tai buvo daugiausia SSRS tarptautinių įsipareigojimų padarinys. 1973 m. SSRS pasirašė JT tarptautinį pilietinių ir politinių teisių paktą (1966). Jo 12 straipsnis skelbė, kad kiekvienas asmuo turi teisę savo šalyje laisvai judėti ir laisvai pasirinkti gyvenamąją vietą. Tačiau privaloma pasų registracija SSRS ir toliau prieštaravo šios konvencijos normoms (Ivakhnyuk 2009: 6).

Ši daugiausia europinės dalies SSRS miestų ir kaimų gyventojų masinė migracija po 1945 m., susijusi taip pat su badu kai kuriuose regionuose 1946–1948 m., buvo nemaža dalimi spontaniška ir stichinė. Ji susiliejo su kitais migracijos srautais. Tačiau jos faktiškai negalėjo sustabdyti, bent jau pradžioje, jokia privalomos registracijos pagal gyvenamąją vietą sistema, egzistavusi SSRS nuo 1932 iki 1991 m.⁸³

Taigi, maisto supirkinėtojų ir elgetų kelionės bei persikėlimai gyventi į Lietuvą, taip pat Latviją ir Estiją buvo ekonominės ir ekologinės krizės bei demografinės katastrofos vakariniuose SSRS regionuose padarinys. Šių žmonių duoneliavimas ir stichinė migracija į Lietuvą, kaip ir kitas turtingesnes SSRS respublikas, jiems buvo neretai paskutinė viltis ir išsigelbėjimas.

Dabar neįmanoma apskaičiuoti, kiek rusų stichinių migrantų lankėsi pokario Lietuvoje. Ko gero, labai daug. Remdamasis archyviniais duomenimis, L. Truska minėjo keliasdešimt tūkstančių duoneliautojų tik per vieną dieną 1946 ar 1947 m. Vilniuje (2010a: 62). Daugelis keliavo į Lietuvą po kelis kartus, o kai kurie galėjo atvažiuoti dešimtis kartų. 1945–1948 m. tokios kelionės buvo įprastos. Taigi išeitų, kad dešimtys tūkstančių, o galbūt daugiau negu šimtas tūkstančių rusų ir kitų rytų slavų Lietuvoje sulaukė paramos⁸⁴. Atvykę į Lietuvą elgetauti ar užsidirbti, jie parnešdavo maisto ir savo šeimoms bei artimiesiems Rusijoje ar Baltarusijoje, o pasilikę Lietuvoje išsaugojo gyvybę arba turėjo daugiau vilčių išlikti.

Lietuvos žmonės, visų pirma lietuviai išgelbėjo gyvybę dešimtims tūkstančių, o galbūt ir daugiau negu šimtui tūkstančių rusų ir kitų tautybių žmonių. Tiesa, juos gelbėjo ir sovietų valdžia, pati iš dalies būdama to kaltininkė. Ši lietuvių pagalba rusams, kaip ir vokiečiams iš Rytų Prūsijos, – išskirtinis reiškinys šiame pokario Europos krašte. Juk tuoj po sunkios ir skaudžios SSRS okupacijos ir aneksijos 1944–1945 m. Lietuvos žmonės nemėgo ir ne be pagrindo baiminosi sovietų valdžios. Tuomet atvykę rusų komunistai, sovietų pareigūnai ir karininkai Lietuvoje jautėsi padėties šeimininkai ir turėjo tam tikrų privilegijų, o lietuvių akyse jie buvo Lietuvos valstybės žlugimo ir tautos tragedijos kaltininkai. Tačiau tragiškoje situacijoje atsidūrusi lietuvių tauta, bent jau jos dauguma, neapykantos ir keršto paprastiems rusams lyg ir nerodė. Badaujančius rusus

⁸³ Kartais ši pasų registracijos sistema SSRS vadinama „XX amžiaus baudžiava“. Nuo 16 metų kiekvienas SSRS pilietis turėjo turėti savo pase antspaudą, kurį gaudavo vietiniame VRM padalinyje (rus. *поспущка*; Ivakhnyuk 2009: 3–6). Pasas be registracijos buvo laikomas negaliojančiu. Asmuo galėjo gyventi, dirbti, studijuoti, balsuoti, gauti socialinę paramą ar siųsti vaikus į lopšėlį-darželį bei mokyklą tik pagal jo / jos registracijos pase vietą.

⁸⁴ Rusų duoneliavimas ir stichinė migracija Lietuvoje palyginami su vokiečių (rytprūsiečių). Vokiečių istoriko A. Hermano duomenimis, vokiečių duoneliautojų pokario Lietuvoje iš Keningsbergo (Kaliningrado) krašto buvo 40–50 tūkst. Anot jo, tūkstančiai jų pasiliko pokario Lietuvoje (Hermann 2000: 285, 287). Vokiečių istorikas mano, kad „Lietuva padėjo išlaikyti apie 100 tūkst. rusų marinamų rytprūsiečių“ (Hermann 2000: 299; plg. Vaitekūnas 2008: 76).

ypač užjautė kaimo žmonės. Tačiau lietuviai turėjo už ką nemėgti rusų okupantų, kurie, sudarydami sovietų valdžios pagrindą, vykdė sovietizaciją ir terorą Lietuvoje. Pokariu lietuvių partizanai paskelbė karą sovietų valdžiai ir jos talkininkams, taigi ir „naujiešiams“ bei vietiniams rusų kolaborantams. Kai kada, deja, keršyta ir nekaltiems vietiniams rusams, bet to negalima lyginti su sovietų teroru ir karinėmis baudžiamosiomis akcijomis prieš partizanus ir vietinius gyventojus, taip pat su jų masiniais trėmimais.

Kas vis dėlto sulaikė lietuvius nuo kraštutinių antirusiškų jausmų? Manau, tai, kad, nors lietuviai patys buvo sovietų okupuoti, bet dar nesusitaikė su šiuo faktu ir kovojo su SSRS invazija. Partizaninis karas ir tikėjimas Vakarų pagalba teikė išsivadavimo vilčių. Patyrę, kas yra sovietinis imperializmas, jie gailėjosi tų rusų, kurie jau kelis dešimtmečius buvo praradę laisvę ir tuomet tapo komunistų politikos aukomis. Be to, Lietuvoje dar gyvavo krikščioniškas paprotys neatstumti elgetų, į kuriuos buvo žiūrima net kaip į šventuosius. 1946 m. mokytojas Bronius Antanaitis gretino rusų duoneliautojus Lietuvoje su Šiluvos ubagais (1991: 66). Negalime atmesti ir to, kad lietuviai tiesiog norėjo pasijusti galingesni už rusus, dabar masiškai atėjusius ieškoti išmaldos. Nereikėtų pamiršti, kad pirmaisiais pokario metais Lietuvos kaimas dar turėjo pakankamai maisto produktų kitiems šelpti, o ūkininkai dar nebuvo suvaryti į kolūkius. 1948 m. pradėjus kurti kolūkius, Lietuvos žmonės jau negalėjo teikti tokios didelės paramos svetimiesiems.

Pagaliau badaujančius rusus rėmė ne tik pavieniai asmenys, o prisidėjo daugelis Lietuvos žmonių ir, žinoma, pati sovietų valdžia, kuri sykiu buvo ir šios tragedijos kaltininkė. Rusų elgetos buvo lietuvių amžininkų prisiminimuose užfiksuotas reiškinys, nors elgetavo toli gražu ne visi dėl stichinės nelaimės iš rytų atvykę rusai. Tūkstančiai jų prekiaavo, uždarbiavo ir buvo vertinami kaip pigi darbo jėga ūkiuose, miestų pramonėje ir paslaugų sferoje. Dar kiti vagiliavo. Net ir sunkiai dirbdami stichiniai rusų migrantai nesigailėjo patekę į Lietuvą, nes čia gaudavo pavalgyti ir užmokestį už darbą. Ūkininkų padėtis kasmet blogėjo, sovietai vis didino mokesčius, grėsė tremtis į rytus. Provincijoje vyko atkaklios partizanų kovos. Be to, lietuvių partizanai bandė stabdyti slenkančią rusų kolonizaciją. Todėl ūkininkai turėjo savo vargą ir buvo sunku pasirūpinti stichiniais rytų migrantais.

Stichinė rusų migracija kryo ir į miestus bei miestelius. Visų pirma iš miestų stočių rusų duoneliautojai pradėdavo klajones po Lietuvą. Miestuose traukė turgūs, kuriuose buvo galima ką nors parduoti, nusipirkti ar elgetauti. Miestuose greta sovietų valdžios įstaigų buvo pramonės ir prekybos įmonių, kuriose dirbo nemažai atvykusių ir vietinių rusų, taip pat veikė stačiatikių bei sentikių cerkvės. Čia buvo daug daugiau galimybių pasikalbėti rusiškai ir gauti reikiamų žinių, nes nemokant kalbos bendravimas buvo sunkiai įmanomas. Kai kurie jų dirbo statybose ir valstybinėse įmonėse. Moterys buvo namų tvarkytojos. Dar kiti samdėsi pas ūkininkus, elgetavo ar pateko į invalidų bei senelių namus. Taigi, stichinė rusų migracija ilgainiui susiliejo su darbo migracija.

SSRS vyriausybė siekė nutylėti masinį badą ir duoneliavimą savo šalyje. Kaip ir XX a. ketvirtojo dešimtmečio masinio bado metu, Stalinas uždraudė vartoti patį žodį „badas“ net slaptame tarnybiniame susirašinėjime. Jis kalbėjo apie spekuliacijas bei grobimus ir dėl visko kaltino „kenkėjus“, kurie neva ir sukėlė gyventojų aprūpinimo duona sutrikimus (Зыбков 2011: 94). Žinia apie masinį badą būtų pakirtusi SSRS tarptautinį autoritetą ir apkartintų sovietų žmonių didžiavimąsi laimėtu Didžiuoju Tėvynės karu ir geresnio gyvenimo viltis po karo. Tarptautinis prestižas, mitas apie pasaulinę galią ir šlovingą Didįjį Tėvynės karą kartu su utopine socializmo ideologija užgožė skaudžias ir tragiškas sovietinės visuomenės realijas pokaryje.

Gali pasirodyti paradoksalu, bet duoneliuoti pokario Lietuvoje teko tiek Antrojo pasaulinio karo nugalėtojams sovietų žmonėms, tarp jų ir rusams, tiek pralaimėtojams vokiečiams SSRS, kurių likučiai gyveno sovietų okupuotuose Klaipėdos ir Karaliaučiaus kraštuose.

Žinoma, 1945–1948 m. rusų stichinė migracija buvo per trumpas epizodas, kad paliktų neišdildomą pėdsaką lietuvių ir rusų Lietuvoje atmintyje. Ši atmintis dar nėra visapusiškai ištirta, atskleidžiant lietuvių ir pačių rusų patirtis. Ji visiškai nesiderino su sovietine propaganda apie pergalingą karą, socializmo kūrimą ir jo šlovingus laimėjimus. Ji buvo sovietų valdžios nutylima. Vis dėlto galima tvirtinti, kad ši gana skaudi patirtis lieka vienas svarbiausių ir pozityvių atsiminimų pokario lietuvių ir rusų santykių istorijoje.

Pats pokaris – sudėtingas ir kartus laikotarpis, Lietuvos valstybės ir jos žmonių, taip pat lietuvių tautos tragedijos metai. Mano įsitikinimu, lietuvių teikta parama baudaujantiems rusams turėtų būti laikoma žmogiškumo ir gero tautų bendravimo simboliu. Tamsiausiu Lietuvoje istorijos laikotarpiu, koks buvo XX a. penktas dešimtmetis, buvo ir daug šviesesnių momentų.

4. Šeiminė ir draugų kvietimo migracija

1944 m. antroje pusėje–1953 m. dėl rusų politinės militarinės ir darbo migracijos Lietuvos SSR susiformavo politinis, karinis, ekonominis ir socialinis rusų (ir rusakalbių) anklavas. Tai neišvengiamai sukėlė „šeimos ir draugų“ efektą, kuris taip pat formavo naują rusų imigrantų srautą į sovietų Lietuvą, palengvindamas jų atvykimą ir įsidarbinimą (visuomeninio kapitalo teorija; žr. Матвей 2002: 161–166).

Šeiminė (šeimos susijungimo) migracija buvo toks migracijos tipas, kai rusų imigrantų šeimos nariai, dažniausiai žmona su vaikais, kartais dar seneliai ar kiti giminaičiai, atvykdavo pas imigrantus į pokario Lietuvą. Kai kurie tyrinėtojai šį žmonių judėjimą priskiria priverstinei migracijai, o kiti – savanoriškai (Turauskaitė 2011: 17). Pastarieji mano, kad šeiminę migraciją veikia kiti motyvai ir ji pasižymi didesniais

mastais dėl mažesnės rizikos, lengviau pakeliamų persikėlimo išlaidų ir susidariusio migrantų socialinio ryšių tinklo. Draugų migracija buvo toks migracijos tipas, kai jau atvykę rusų migrantai pokario Lietuvoje kvietė arba žodžiu ir raštu skatino persikelti savo draugus ar pažįstamus.

Rusų šeiminė ir draugų kvietimo imigracija į pokario Lietuvą buvo didelė ir greičiausiai pati gausiausia iš visų keturių rusų migracijos rūšių. Apytikriais duomenimis, iš viso šios rūšies rusų migrantų pokario Lietuvoje galėjo būti iki 35–37 tūkst. žmonių⁸⁵ arba maždaug 39–50 proc. visų 78–92 tūkst. pokario rusų imigrantų. Rusų šeiminės imigracijos pagrindą sudarė rusų politinių ir darbo jėgos imigrantų šeimų nariai: žmonos, suaugę ir nepilnamečiai vaikai. Tikėtina, kad tarp jų galėjo būti daugiau politinių imigrantų šeimos narių negu darbo migrantų šeimos narių, kurių maždaug pusę sudarė demobilizuoti kariškiai, o tarp jų buvo nemažai jaunuolių, kurie dar neturėjo šeimų. Dar šimtai ar keli tūkstančiai rusų buvo draugų kvietimo migrantai.

Rusų pareigūnai, sovietų armijos ir represinių institucijų karininkai atvykdavo į pokario Lietuvą su savo šeimomis arba vėliau jas atsiveždavo. Todėl šeimų susijungimo imigracija buvo taip pat susijusi su politine ir militarine imigracija, nors ir nesutapo su pastarąja nei savo funkcijomis, nei politine reikšme. Tai susiję, bet skirtingi rusų migracijos tipai.

1945 m. birželio 12 d. Lietuvos SSR LKT nutarimas leido atvykti darbininkų ir tarnautojų šeimų nariams iš kitų SSRS rajonų («Преступление СССР» 2013). Netrukus įvažiuoti į Lietuvą ir joje apsigyventi buvo galima visiems SSRS piliečiams, kurie turėjo darbo kvietimus ar kitus leidimus. 1944 m. gruodį–1946 m. rugpjūtį VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininko pavaduotojas Fiodoras Kovaliovas gyveno Vilniuje su žmona Pelagėja, kol dėl žmonos padarytų ekonominių prasižengimų buvo atšauktas į Maskvą (Tininis 1994: 190).

Istorikė V. Kašauskienė rašė, kad NKVD (VRM), NKGB (VSK) ir Raudonosios armijos karininkų šeimos atvyko ir apsigyveno pokario Lietuvoje (Кашаускене 2005: 437). Liūdnai pagarsėjęs lietuvių partizaninio karo slopintojas ir kurį laiką 1944 m. Vilniaus karo komendantas generolas Pavelas Vetrovas buvo vedęs ir turėjo dukterį (Tininis 1994: 301). 1946 m. sausio 22 d. septyniolika iš aštuoniolikos NKGB apskričių skyrių viršininkų Lietuvoje buvo rusai ar ukrainiečiai (pagal jų pavardes; žr. LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 142, l. 72). Daugelis jų greičiausiai turėjo šeimas.

⁸⁵ Šeiminės rusų ir draugų kvietimo imigracijos mastus nustatyti yra sunku. Apskaičiuodami jos preliminarų dydį, čia visų pirma rėmėmės netiesioginiais duomenimis (nuo kitų trijų rusų imigracijos tipų likusi bendro rusų imigrantų skaičiaus dalis), taip pat kitais apytikriais apskaičiavimais (vidutiniškai vienai miestiečių šeimai tektų 3–4 žmonės, ne visi pareigūnai buvo vedę ir t. t.).

Kaip liudija, pavyzdžiui, 1948 m. SSRS MGB vidaus kariuomenės 4 šaulių divizijos generolo majoro P. Vetrovo daugkartiniai raštai Lietuvos SSRS Ministrų Tarybos pirmininkui M. Gedvilui, šimtų sovietų karininkų ir jų šeimų aprūpinimas butais ar jų statyba buvo sunki pokario ekonominė problema (LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 142, l. 7, 28, 41, 43, 70). Tik 1948 m. birželio duomenimis, sovietų kariškiams, visų pirma 4 šaulių divizijos ir 261 statybos pulkui, trūko 202 butų aštuoniuose didžiausiuose respublikos miestuose (ten pat, l. 43). Kai kurios sovietų karininkų šeimos Vilniuje sudarė nuo trijų iki penkių žmonių ir po tris–penkis mėnesius gyveno „kabinetuose, atvykėlių kambaryje“ (ten pat, l. 70).

Ne visi atvykę į pokario Lietuvą rusų pareigūnai, karininkai ir darbo imigrantai turėjo šeimas ar iš pradžių atvyko su šeimomis. Kai kurie jų dėl skirtingų priežasčių paliko šeimas buvusioje darbovietės ar tarnybos vietoje. VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkas M. Suslovas atvyko ir beveik pusantrų metų gyveno Vilniuje be šeimos, ji pasiliko Stavropolyje (Tininis 1994: 269). LKP(b) CK kadro sekretorius Danijilas Šupikovas buvo vedęs, tačiau jo žmona daugiausia gyveno Minske, o ne Vilniuje (Tininis 1994: 295).

Didelę šeiminių migracijos dalį sudarė rusų pareigūnų, karininkų ir darbininkų vaikai. 1951–1952 mokslo metais sovietų Lietuvoje veikė 3 615 dieninių mokyklų, iš jų – 970 vidurinių ir nepilnų vidurinių. Jas lankė 415 tūkst. mokinių: lietuvių kalba mokėsi 84,2 proc. mokinių, rusų kalba – 9,6 proc., lenkų kalba – 6,2 proc. (История Литовской ССР 1978: 508). Pokario Lietuvoje veikė dešimtys rusų mokyklų, daugiausia dideliuose miestuose. 1950 m. tik Vilniuje veikė 26 rusų mokyklos (Stravinskienė 2012: 104). Taigi, iš viso tuomet Lietuvoje rusų kalba mokėsi beveik 40 tūkst. vaikų. Greta vietinių, nacių atkeltų rusų bei kitų rusakalbių (baltarusių, ukrainiečių, žydų, dalies lenkų ir t. t.) buvo nemažai rusų imigrantų vaikų.

Buvęs Vilniaus I. Černiachovskio vyrų gimnazijos mokinys Jefremas Maiminas vėliau gyvai papasakojo savo vaikystės prisiminimus. Jis rašė apie mokyklą ir savo klasės sudėtį 1945 m., kurioje išskyrė trečdalį rusų karininkų ir tarnautojų vaikų:

Šiais pirmaisiais sovietų mokslo metais gimnazija buvo itin specifinis fenomenas. Pats pastatas buvo visiškai nepritaikytas mokymuisi: maži, pereinami kambariai; langai pritemdinti, besiremiantys į kirchės sieną ar priešais esantį namą siaurame kiemelyje. Elektros nebuvo. Klases apšviestavo smirdinčios karbidinės lempos <...>.

Apskritai gimnazijoje buvo labai skirtingo amžiaus mokiniai. Ji buvo daugialypė. Joje mokėsi suaugę, buvę karininkai-frontininkai. Taip pat buvo daug vietinių „tuteišių“ peraugusių vaikų, nesimokiusių karo metais. Jie buvo geri vaikinai, bet aukšta kultūra nepasižymėjo ir gyveno savo gyvenimą. Namie daugelis jų dažniau kalbėjo lenkiškai. Trečdalį

klasės sudarė sovietų rusų karininkų ir tarnautojų vaikai. Ir trečdalis – žydų tėvų, daugiausiai tarnautojų, vaikai (Prisiminimai 2013).

Dar šimtai ar keli tūkstančiai rusų pokario Lietuvoje buvo draugų kvietimo migrantai. Dabartinės migracijos tinklų teorijos ypač pabrėžia tinklus arba tarpasmeninius ryšius, kurie sieja buvusius, potencialius migrantus ir nemigrantus kilmės ir tikslo šalyse (Massey 1993: 448–450; Poston 2001: 384–386; Turauskaitė 2011: 21). Manoma, kad migrantų tinklai padidina tarptautinės migracijos tikimybę, sumažina migrantų riziką ir kainą bei padidina naudą. Šie tinklai palengvina naujiems migrantams galimybę susirasti darbą tikslo šalyje.

Istoriografijoje teigiama, kad naujieji rusakalbiai migrantai neretai laiškais kviesdavosi atvykti į pokario Lietuvą savo artimuosius, draugus ir pažįstamus (Truska 1995: 128). Kai kurie atvykę rusai jau anksčiau kurį laiką buvo gyvenę Lietuvoje, kai nacių okupacijos metais buvo perkelti į respubliką, o atėjus sovietams 1944 m. antroje pusėje ir 1945 m. dauguma jų grįžo į savo gimtąsias vietas. Paskui kai kurie jų vėl kėlėsi į pokario Lietuvą (Stravinskienė 2010: 141).

Rusų imigrantų tinklai papildomai skatino ir kitus jų tautiečius vykti į Lietuvą. Greita SSRS vyriausybės vykdomos politinės migracijos ir organizuoto darbininkų telkimo į Lietuvos ūkį šie tarpasmeniniais ryšiais pagrįsti rusų migrantų tinklai dar stipriau sujungė siunčiančias kitas SSRS respublikas ar regionus su priimančia Lietuvos SSR.

Tipišką atvejį pateikė šių dienų Lietuvos rusas. Antrojo pasaulinio karo pabaigoje vienas rusų karininkas su sovietų armija atsidūrė Bulgarijoje, kuri jo atmintyje išliko kaip šilta, soti ir svetinga šalis. Po demobilizacijos maždaug 1945–1946 m. jis grįžo į karo nuniokotą ir stalinistiniais metodais valdomą gimtinę Rusijoje, kuri paskatino ištarti maždaug tokią frazę: „Į kokią duobę pakliuvau.“ Po kurio laiko pažįstamas jį pakvietė iš Rusijos provincijos į Vilnių. Atvykęs jis dirbo kariniame komisariate, vėliau Vilniaus elektrotechnikos įmonėje (Устный рассказ П. Лавринца 2013).

Atsitiktinės darbo paieškos Lietuvoje, būdingos pirmiems pokario metams, ilgainiui virto geriau organizuota draugų kvietimo migracija, veikiančia per anksčiau migravusiųjų tinklą, ir tapo savarankišku imigracijos veiksmu. Didesnės įsidarbinimo, profesinio tobulėjimo, savirealizacijos, karjeros galimybės pokario Lietuvoje skatino migruoti, ypač aukštesnės kvalifikacijos darbo jėgą ir specialistus.

Rusų imigracija: rezultatai ir vertinimas

Istoriografijoje tvirtinama, kad 1944–1953 m. į Lietuvą iš kitų SSRS respublikų ir sričių atvyko ne mažiau kaip 130 tūkst. žmonių. Tarp pokario imigrantų dominavo rusai, bet nemažai buvo baltarusių, lenkų, žydų, ukrainiečių ir kitų. Mūsų apytikriais

duomenimis, pokario Lietuvoje galėjo būti 78–92 tūkst. etninių rusų imigrantų arba 60–71 proc. visų apytikriai 130 tūkst. imigrantų.

Adaptavus šiuolaikines migracijos teorijas, rusų imigrantų srautą į pokario Lietuvą galima skirstyti į keturis pagrindinius migrantų tipus: politinė militarinė (1), darbo (2), stichinė (3), šeiminė bei draugų kvietimo (4). Apytikriais duomenimis, rusų politinė militarinė migracija sudarė 15–18,3 tūkst. žmonių (maždaug 19 proc. visų pokario rusų imigrantų), darbo migracija – 16–19 tūkst. žmonių (maždaug 20 proc.), stichinė – 10–20 tūkst. ir daugiau (11–22 proc.), šeiminė ir draugų kvietimo – maždaug 35–37 tūkst. žmonių (39–50 proc.). Ribos tarp šių migracijos srautų, ypač tarp politinės ir darbo jėgos, darbo jėgos ir stichinės migracijos kartais buvo vos pastebimos, o šie procesai neretai sutapdavo.

Rusų migracija į pokario Lietuvą buvo masinė ir sykiu greičiau chaotiška ir banguojanti negu nuosekli, kaip kartais vaizduojama lietuviškoje istoriografijoje. Tam tikra išimtis galėtų būti politinė militarinė migracija, kuri, sovietų valdžios remiama, pasižymėjo tam tikru organizuotumu ir tikslingumu. Visai kitaip tuomet vyko stichinė rusų migracija į Lietuvą. Ji buvo spontaniinė, valdžios sunkiai arba beveik nekontroliuojama ir apėmė daugiausia dvejus trejus metus – 1946–1947 m. ir iš dalies 1948 m. Apskritai, didžiausi rusų migracijos srautai į Lietuvą greičiausiai vyko 1945–1948 m., paskui jų migracija iki 1953 m. nebuvo tokia intensyvi (Po Stalino mirties prasidėjo netgi atvirkštinis procesas, nes kai kurie partiniai ir sovietiniai rusų pareigūnai buvo atšaukiami iš savo pareigų).

Šie keturi rusų migracijos tipai parodo, kad rusai į pokario Lietuvą atvyko skatinami labai skirtingų pirminių motyvų. Politinė militarinė rusų migracija buvo labiau priverstinė (plg. Anušauskas 2005: 515). Šie rusų imigrantai buvo dažniausiai paskirti Maskvos, talkino SSKP bei SSRS vyriausybės politikai sovietizuojant pokario Lietuvą ir dažniausiai paklusniai vykdė sovietų valdžios nurodymus. Sykiu jie taip pat neretai gerino savo ekonominę padėtį arba bent jau gaudavo Lietuvos SSR užtikrintą aprūpinimą, priklausantį pagal pareigas. Politiniai migrantai nebuvo pati didžiausia rusų imigrantų grupė. Greičiausiai jie sudarė maždaug penktadalį visų rusų imigrantų į pokario Lietuvą. Tačiau tai buvo politiškai ir ideologiškai pati įtakingiausia rusų grupė ir apskritai sovietinės pokario Lietuvos visuomenės dalis, turinti dar ir išskirtinių ekonominių ir socialinių privilegijų. Būtent rusų politinė karinė migracija 1944–1953 m. kartu su lietuvių komunistais ir jiems prijaučiančiaisais tapo sovietų valdžios ramsčiu aneksuotoje Lietuvoje (greta sovietų kariuomenės dalinių ir represinių institucijų), o kai kurie jų buvo atsakingi už nusikaltimus Lietuvos gyventojams.

Skirtingai nuo politinės migracijos, pagrindinis rusų darbo imigrantų tikslas dažniausiai buvo susirasti darbą, o ne vykdyti SSRS vadovybės politinius, ideologinius ar

karinius uždavinius. Šie rusų migrantai persikeldavo gyventi į sovietų Lietuvą iš kitų SSRS rajonų arba pasilikdavo joje (kai kurie demobilizuoti kariškiai) visų pirma siekdami padidinti savo ekonomines galimybes ir pagerinti gyvenimo sąlygas. Greta demobilizuotų vyrų didelę rusų darbo migrantų į pokario Lietuvą grupę sudarė centrinės vyriausybės, sąjunginių ministerijų organizuoti telkiami ir savanoriškai atvykstantys daugiausia iš SSRS šiaurės vakarų regionų žmonės. Dauguma jų apsigyveno Lietuvos miestuose – Vilniuje, Klaipėdoje, Kaune, taip pat Šiauliuose, Panevėžyje, Druskininkuose, Šilutėje, Akmenėje ir kitur.

Iki šiol Lietuvos istoriografija beveik nebuvo atkreipusi dėmesio į dar vieną specifinę rusų persikėlių į pokario Lietuvą grupę – stichinius migrantus. Sunku nustatyti rusų, kaip ir kitų tautybių žmonių iš kitų SSRS rajonų, stichinės imigracijos mastus. Atsižvelgiant į bendrus rusų imigracijos duomenis, tai galėjo būti gana gausi imigracija į pokario Lietuvą. Intensyviausiai ji vyko 1946–1947 m. masinio bado SSRS metu. Atsidūrę katastrofiškoje situacijoje dėl nederliaus ir bado, tūkstančiai stichinių migrantų, dažnai moterų su vaikais, labiausiai troško išsaugoti savo gyvybę ir ieškodami maisto bei darbo kėlėsi gyventi į Lietuvą, kaip ir kitus turtingesnius SSRS regionus. Stichinė imigracija – tai jau ne kokia nors rusų politinė, karinė ir ideologinė misija Lietuvoje (ir pasaulyje) ar „broliška pagalba“ mažai lietuvių tautai. Atvirkščiai, Lietuvos žmonės, visų pirma lietuviai išgelbėjo gyvybę dešimtims tūkstančių, o galbūt ir daugiau negu šimtui tūkstančių rusų ir kitų tautybių žmonių.

Rusų šeiminė ir draugų kvietimo imigracija į pokario Lietuvą buvo didelė ir greičiausiai pati gausiausia iš visų keturių rusų migracijos rūšių. Šeimos susijungimo atveju matome norą išsaugoti pilnas šeimas ir dažniausiai pasirūpinti visaverčiu vaikų išlaikymu bei ugdymu, vienam iš sutuoktinių išvykus į kitą vietą. Rusų šeiminės imigracijos pagrindą sudarė rusų politinių ir darbo jėgos migrantų šeimų nariai – žmonos ir vaikai.

Naujieji rusų migrantai neretai laiškais kviesdavosi atvykti į pokario Lietuvą savo artimuosius, draugus ir pažįstamus. Atsižvelgdami į šiuolaikines migracijos tinklų ir kumuliatyvinę migracijos teorijas, galime sakyti, kad pokario Lietuvoje susiformavę rusų migrantų tinklai papildomai skatino ir kitus jų tautiečius vykti į respubliką. Šimtai ar keli tūkstančiai rusų buvo draugų kvietimo migrantai.

Taigi, sovietų valdžia pokario Lietuvoje tiesiogiai rėmėsi jai ypač svarbia, bet gana nedidele rusų migrantų dalimi – politiniais militariniais migrantais. Kitos dvi rusų persikėlių grupės – darbo, šeiminiai migrantai – daugiau ar mažiau savanoriškai rinkosi vykti ar nevykti į Lietuvą, kurią dalis jų laikė naująja sovietų respublika. Įdomu, kad kai kurie jų dėl aukštesnio pragyvenimo lygio vadino Lietuvą „Mažąja Amerika“. Dar vienas iš rusų migrantų srautų – stichinis kėlimasis – buvo ekologinės katastrofos rezultatas. Pastaroji rusų migracija į Lietuvą buvo valdžiai sunkiai pavaldi, slepiama ir faktiškai

nereguliuojama. Centrinė ir vietinė valdžia pokario Lietuvoje bandė stabdyti ir netgi uždrausti šią stichinę ir dažniausiai nelegalią rusų ir kitų tautybių žmonių migraciją.

Skirtingi buvo taip pat šių rusų imigrantų tikslai ir persikėlimo į pokario Lietuvą aplinkybės. Dėl politinių, ideologinių ir karinių Kremliaus tikslų politinė rusų migracija į pokario Lietuvą turėjo priverstinės ir direktyviai skatinamosios migracijos pobūdį. Darbo, šeiminė ir draugų kvietimo migracija buvo dažniausiai savanoriško ar kolektyviai skatinamojo pobūdžio. Stichinė migracija traktuotina kaip prievartinė, bet ne dėl politinių, o dėl ekologinių, ekonominių ir socialinių priežasčių.

Sovietų valdžios remiami ir vadovaujami, rusų komunistai, sovietiniai pareigūnai ir karininkai (politinė militarinė migracija) kūrė „socializmą“ ir kovojo su „liaudies priešais“ bei tautiniu pogrindžiu. Jie buvo Maskvos organizuoti ir individualiai telkiami bei priverstinai skiriami į Lietuvą specialioms politinėms, karinėms ar ūkinėms užduotims atlikti.

Rusų tarnautojai, darbininkai ir kolūkiečiai (valstiečiai), benamiai ir elgetos irgi galėjo galvoti apie „socializmo“ kūrimą pokario Lietuvoje arba turėjo savo požiūrį į komunizmo ateitį. Bet greičiausiai dauguma jų nebuvo vedami visų pirma komunizmo „šviesaus rytojaus idealo“, o, kilus pokario ekonominei suirutei, ieškojo darbo, kasdieninės duonos, saugumo ir neretai tiesiog troško išsaugoti savo ir artimųjų gyvybę. Daugelis jų atvyko į pokario Lietuvą daugiau ar mažiau savanoriškai, patys ieškodami darbo ar padoresnio pragyvenimo šaltinio. Techniniai tarnautojai ir darbininkai dažnai buvo organizuoti telkiami ir individualiai verbuojami. Kiti darbininkai ir kolūkiečiai, ypač stichinės nelaimės metais, dažnai vyko į Lietuvą be darbo kvietimų, nelegaliai ir jau naujoje vietoje tikėjosi įsidarbinti ir pasirūpinti leidimais nuolatinei ar laikinai gyventi.

Kitus rusų migrantus spyrė vykti į Lietuvą kaip į Pažadėtąją žemę badas, neturtas ir nesaugumas gimtinėje. Dar kitus ironiškai būtų galima priskirti „laimės ieškotojų“ svetur grupei, nors pats laimės troškimas yra turbūt natūralus žmogiškas jausmas. Buvo dešimtys kitų priežasčių, kurios galėjo skatinti rusų, kaip ir kitų tautybių, žmones atvykti į pokario Lietuvą ir išvykti iš jos.

Kas buvo bendra visiems šioms rusų imigrantams pokario Lietuvoje? Visų pirma, SSRS įvykdyta antra Lietuvos aneksija ir sovietų politika atvėrė vartus ir sudarė papildomas sąlygas skirtingoms masinėms rusų migracijoms į respubliką iš rytų (ir į rytus).

Rusų politinė militarinė migracija pokario Lietuvoje buvo SSSR vadovybės planingai organizuota, selektyvi ir tikslinė. Ji taip pat atitiko SSRS aneksinius ir ideologinius uždavinius. Rusų darbo migracija dažnai buvo tikslinė ir iš dalies selektyvi ekonominiu požiūriu, neretai chaotiška ir banguojanti, nes ja dažniausiai rūpinosi atskiros sąjunginės ministerijos ir institucijos, prižiūrimos centrinės ir Lietuvos vyriausybės. Ypač trūkstant darbo jėgos pokario Lietuvoje, ši rusų darbo migracija, kaip ir šeiminės

bei stichinės migracijos dalis, formaliai neretai atitiko respublikos darbo rinkos poreikius.

Antra, atėjus sovietams, Lietuva buvo ne tik didžiulio politinio ir socialinio eksperimento – „socializmo“ kūrimo SSRS – dalis. Ji tapo labai skirtingų ir milžiniškų migracijos procesų didžiulėje SSRS teritorijoje lokalinė vakarų arena. Pagal bendrus respublikos nuolatinių ir naujų gyventojų (be kariuomenės) migracijos mastus 1944 m. vidurys–1953 m. buvo vienas dinamiškiausių dešimtmečių XX a., o kartu paėmus dar ir Antrojo pasaulinio karo metus – vienas dinamiškiausių laikotarpių visoje Lietuvos istorijoje.

Kitaip tariant, rusų darbo, stichinė, draugų kvietimo ir iš dalies šeiminė imigracija buvo ne tik aneksijos padarinys (neaneksavus nebūtų vykusį rusų politinę ir tokia didelę darbo bei kitokio tipo imigraciją), bet ir sovietų Lietuvos socialinės bei ekonominės raidos rezultatas. Skirtingai nuo politinių imigrantų, rusų darbo, stichiniai ir šeimos susijungimo migrantai tiesiogiai nesietini su ekspansine ir aneksine SSRS politika pokario Lietuvoje, bet vis dėlto jie daugiau ar mažiau prisidėjo prie respublikos visuomenės ir ūkio sovietizacijos, nes dauguma jų sovietų valdžią jau laikė „sava“.

Amerikiečių istorikas T. Snyderis taikliai pastebėjo, kad Antrasis pasaulinis karas, žydų holokaustas ir sovietų trėmimai, ypač pokariu, Lietuvos ir Baltarusijos (buvusiose LDK žemėse) ir Lenkijos gyventojų homogenizavimui padarė nepalyginti daugiau negu tarpukario Lenkijos ir Lietuvos politika (2008: 104). Kartu vyko Lietuvos visuomenės, kaip ir visos buvusios LDK erdvės, nauja heterogenizacija. Svarbiausias šio proceso padarinys – nauja ir trečia masinė rusų paplitimo banga (istorinei Lietuvai nuo XVII a.)⁸⁶. Panašiai kaip ankstyvaisiais LDK laikais, nuo Antrojo pasaulinio karo metų ir pokario Lietuvoje padaugėjo rytų slavų – visų pirma rusų, taip pat baltarusių ir ukrainiečių. Tačiau labai sumažėjo žydų, lenkų ir vokiečių.

Rusų imigracija į pokario Lietuvą buvo gana gausi ir intensyvi. Tačiau šios imigracijos mastai gerokai nusileido rusų persikėlėlių į Latviją, Estiją, Baltarusiją ir ypač Ka-liningrado sritį srautams. Kitaip tariant, rusai neužplūdo pokario Lietuvos, kaip manė kai kurie amžininkai ir apibendrintai (skaičiuodami rusus kartu su kitais rusakalbiais) rašė dabartinės Lietuvos istorikai. Santykinai mažesnės rusų imigracijos į Lietuvą mastą 1945–1953 m. galėjo nulemti keletas skirtingo pobūdžio – politinių, ideologinių, ekonominių, demografinių ir geografinių – veiksnių:

- 1) SSRS vadovybė greičiausiai neturėjo tikslingų ir konkrečių masinės rusų imigracijos ir kolonizacijos pokario Lietuvoje planų (atskiri radikalų balsai dar nėra

⁸⁶ Pirmoji persikėlimų banga buvo rusų (daugiausia sentikių) emigracija iš Rusijos į LDK XVII a. antroje pusėje–XVIII a. Antroji – rusų (daugiausia stačiatikių) migracija į Rusijos carų valdomą Lietuvą ir jos kolonizacija XIX–XX a. pradžioje.

- valdžios planai). Sovietų valdžia vykdė bendrą aneksijos / sovietizacijos politiką, kurios vienas iš svarbių padarinių buvo respublikos partinio, sovietinio ir ūkinio aparato selektyvus ir sykiu intensyvus rusinimas;
- 2) pokario Lietuva išliko agrarinis kraštas. Palyginti su Latvija ir Estija, jos pramonė buvo vis dar menkiausiai išvystyta. Todėl tuo metu respublika neturėjo labai didelio naujos darbo jėgos poreikio, o esamą poreikį nemaža dalimi galėjo tenkinti ir vietinė rinka (įskaitant vokiečių karo belaisvius). Tai neskatino ir bent kiek didesnės imigracijos iš kitų SSRS sričių;
 - 3) atsargus, selektyvus ir kartais ribojantis sovietų Lietuvos vadovybės požiūris į migrantus iš rytų iš dalies pristabdė tam tikrus rusų imigracijos srautus į respubliką. Neatsisakę tautinio komunizmo idealų, aukštieji lietuvių komunistai siekė išgyventi vykstant subalansuotai ir protingai „rusų draugų“ ir jų šeimų narių migracijai į Lietuvą (daugiausia to nepavyko pasiekti). Jie taip pat pasisakė už saikingą darbo jėgos imigraciją, o atkuriant bei plėtojant respublikos ūkį išnaudoti vietinį darbo jėgos potencialą. Be to, oficialusis Vilnius, kaip ir Maskva, stengėsi apriboti arba visiškai uždrausti rusų ir rusakalbių stichinę ir bet kokią kitą nelegalią migraciją į Lietuvos SSR iš kitų SSRS rajonų;
 - 4) rusų imigraciją į pokario Lietuvą, visų pirma jos provinciją iš dalies pristabdė lietuvių partizanų, kovojančių su realia ar įsivaizduojama rusų kolonizacija, sovietų administracijos rusinimu ir kuriančių „neramios“ Lietuvos įvaizdį (nesaugios sovietų pareigūnams, taip pat rusų ir kitiems sovietų imigrantams) veiksmai;
 - 5) kaip ir XVII–XVIII a. rusų emigracijos iš carinės Rusijos į LDK atveju, 1945–1953 m. rusų masinės imigracijos, visų pirma stichinės migracijos, mastus taip pat amortizavo Lietuvos geografinė padėtis, nes dauguma rusų imigrantų apsigyveno gretimose vakarų Rusijos SFSR rajonams Latvijoje ir Baltarusijoje;
 - 6) specifinį vaidmenį tuomet suvaidino ir SSRS vadovybės vykdoma suplanuota ir sisteminga didžiulė Kaliningrado srities kolonizacija, daugiausia rusų, atitraukusi nuo sovietų Lietuvos dešimtis tūkstančių potencialių rusų migrantų (kai kurie jų vis dėlto pateko į pokario Lietuvą).

Dabartinėje lietuvių ir užsienio istoriografijoje dažnai vartojama rusifikacijos – rusinimo sąvoka. Rusinimas dažniausiai suvokiamas kaip planingas sovietų valdžios bandymas įvesti sovietų („rusiškų“) įstatymus, mokyti rusų kalbos, kolonizuoti kraštą rusais ir rusakalbiais, prievarta asimiliuoti bei iškeldinti dalį lietuvių. Tokio atviro, visapusiško ir prievartinio Lietuvos rusinimo plano SSRS vadovybė greičiausiai neturėjo.

Kartu politinis rusinimas (ir sykiu rusėjimas kaip adaptacijos padarinys) pokario Lietuvoje buvo atviras, dažnai slegiantis ir daugumai jos gyventojų nepriimtinas. Jis buvo susijęs su Maskvos paskirtų rusų įsitvirtinimu partinėje ir sovietinėje Lietuvos

administracijoje, lietuvių kultūros slopinimu ir masiniais Lietuvos gyventojų trėmimais. Jų vietoje atsirado tūkstančiai naujų imigrantų iš rytų, absoliuti dauguma jų – rusai.

Tačiau ne sovietinis rusinimo variantas kaip naujas reiškinys (t. y. naujų rusų imigrantų atvykimas ir jų elito ištvirtinimas respublikos valdžioje) buvo didžioji pokario Lietuvos problema, nors jis buvo atviras, dažnai šturkštus ir nemielas. Pagrindinė problema buvo „socialistinis imperializmas“ (besiremiantis iš dalies rusų imperinėmis tradicijomis) ir jo atnešta bei diegiama stalinistinė totalitarinė sistema. Šiai SSRS politinei sistemai buvo būdingas ideologinis radikalizmas, „totali“ gyventojų veiksmų ir minčių kontrolė, „socialistinė“ ir sykiu „liaudiška“ valdžios propaganda, ideologiniais šūkiais dangstomas teroras ir trėmimai.

Būtent su didvalstybiniais ir ekspansionistiniais SSRS vadovybės tikslais siejamą politinę militarinę rusų imigraciją ir iš dalies rusų kalbos paplitimą Lietuvoje galima traktuoti kaip atvirą ir prievartinį LKP, respublikos administracijos, ūkio bei iš dalies visuomeninio gyvenimo sovietinimą ir sykiu rusinimą.

Kartu rusų darbo, šeiminės ir stichinės imigracijos, kur kas didesnės savo mastais negu politinė imigracija, padarinys buvo dar didesnis Lietuvos surusėjimas. Tačiau kitaip nei prievartinis rusinimas, kaip tiesioginė sovietinimo priemonė, padarinys ir kartais SSRS politikos tikslas (LKP CK biuro atvejis), šis rusų (ir kitų rusakalbių) darbo, stichinės bei šeiminės migracijos nulemtas Lietuvos visuomenės rusėjimas labiau sietinas su ekonominiais ir socialinės adaptacijos procesais negu su aneksinės SSRS politikos tikslais.

Kitas dalykas, kad tikrovėje politinis rusinimas (sovietinimo forma) ir rusėjimas kaip socialinės adaptacijos rezultatas dėl rusų imigracijos – šie gana skirtingos prigimties ir pobūdžio politiniai ir socialiniai procesai – susipina laike ir erdvėje. Ir reikia ypatingo dėmesio ir atidumo analizuojant ir išskiriant šiuos du reiškinius – politinį etninį ir grynai socialinį. Todėl neretai istoriografijoje ir ypač populiariojoje savimonėje šie du procesai suplakami į vieną, painiojami ir vartojami vienaskaita kaip rusinimas ar rusifikacija (dažniausiai tik neigiama prasme).

Mano įsitikinimu, rusų politinė militarinė imigracija, tiesiogiai siejama su aneksiniais ir ideologiniais SSRS tikslais, buvo lietuvių tautos ir sykiu rusų mažumos Lietuvoje tragedijos pagrindas. Rusų politiniai migrantai arba valdančioji ir privilegijuota grupė (maždaug 15–18,3 tūkst. žmonių) pokario Lietuvoje sudarė maždaug 6,5–9,3 proc. atsiuavinusios ir labai nevienalytės rusų bendruomenės (196–229 tūkst. žmonių 1953 m.). Dauguma rusų, kaip ir dauguma Lietuvos gyventojų, buvo tik pasyvi ir dažnai beteisė masė, sovietų ideologų vadinama „liaudimi“. Taigi, totalitariniame SSRS režime ir jo vykdytose masinėse represijose galima įžvelgti daugelio „sovietinių“ tautų, taip pat ir pačios rusų tautos tragediją.

II. LIETUVOS DIDŽIOJI KUNIGAIKŠTIJA RUSŲ ATMINTYJE

Sovietinė atminties kultūra: rusocentrizmo iškilimas

1944 m. Raudonosios armijos išvaduoja nuo nacių ir vėl okupuota Lietuva pokariu buvo intensyviai verčiama integralia SSRS dalimi (aneksuojama). Sovietų atminimo kultūra turėjo stiprinti SSRS autoritetą ir teisėtumą. Tautinis komunizmas arba tautinis bolševizmas, kaip aiškiai suformuluota sovietų ideologijos kryptis ir atminties kultūra, pirmą kartą tapo pastebimas SSRS XX a. ketvirtojo dešimtmečio antroje pusėje⁸⁷. Tačiau Antrojo pasaulinio karo metais ir pokariu šios ideologijos ir atminties kultūros šūkių ir vaizdinių rinkinys gerokai transformavosi. Iki karinės sovietų propaganda ir atminties kultūra per 25 metus buvo persmelkta proletarinio internacionalizmo ir klasių kovos retorikos. XX a. ketvirtojo dešimtmečio antroje pusėje šios temos ir vaizdiniai SSRS prarado ankstesnį aktualumą, tačiau išliko neatimama ikikarinio oficialiojo diskurso ir istorinio naratyvo dalis.

Amerikiečių istorikas Davidas Brandenbergeris teigė, kad, 1941 m. Vokietijai užpuolus SSRS, oficialios ideologijos ir istorijos politikos prieštaravimai padalijo partinius ideologus ir režimui ištikimus istorikus į dvi konkuruojančias stovyklas (Бранденбергер 2011: 354). Vieni pasisakė už nacionalistinę propagandą ir atminties kultūros žanrą. Toks eretiškas iš pirmo žvilgsnio požiūris neatitiko naujosios sovietų ortodoksijos nuostatų dėl SSRS bendradarbiavimo su buvusiais priešais kapitalistiniame pasaulyje (visų pirma Anglija ir JAV) ir Stačiatikių bažnyčia. Kiti, nuosaikesnių pažiūrų šalininkai, buvo nuosekliai ištikimi oficialiajai kryptiai, susiformavusiai XX a. ketvirtojo dešimtmečio antroje pusėje. Jie aktyviai dalyvavo tiek rusų, tiek nerusų tautų karinėje mobilizacijoje SSRS.

Šis neonacionalistų ir „internacionalistų“ ginčas SSRS, negavus tiesioginių nurodymų „iš viršaus“, Antrojo pasaulinio karo metais nebuvo išspręstas. Ir tik karo eiga, susilpnėjęs nerusų propagandos imperatyvas ir rusocentrizmo⁸⁸ iškilimas sąlygojo, kad

⁸⁷ Daugiau apie tai žr.: Каппелер 2000: 278–281; Малиа 2002: 257–291; Вдовин 2004: 70–214; Миллер 2006: 217–219; Зубок 2011: 18–23; Бранденбергер 2011: ypač 4–6 skyriai.

⁸⁸ Rusocentrizmas kokybiškai skyrėsi nuo rusų nacionalizmo. Tai ypač pabrėžė savo knygoje D. Brandenbergeris (Бранденбергер 2011: 5–10). Anot jo, rusocentrizmas buvo etninio išdidumo padarinys ir kilo iš stipraus, aiškiai išreikšto rusų tautinio susipratimo. O rusų nacionalizmas yra kur kas labiau politizuota samprata, susijusi su kolektyviniu troškimu siekti politinio suvereniteto ir savivaldos, remiantis tautiniais prioritetais. Šis amerikiečių istorikas savo darbe retai vartojo nacionalizmo sąvoką. D. Brandenbergeris pabrėžė, kad SSRS komunistų vadai niekada nepalaikė rusų apsisprendimo ar separatizmo idėjos. Jie ryžtingai slopino visus rusų nacionalizmo šalininkus, sąmoningai brėždami ribą tarp tautinės tapatybės formavimo kaip teigiamo reiškinio ir išvešėjusių tautinių pretenzijų kenksmingumo.

„internacionalistų“ pozicijos paseno. Jau maždaug 1944 m. ir pokariu SSRS oficialiojoje ideologijoje ir sovietų atminties kultūroje įsitvirtino gana griežta rusocentriška kryptis, nors tuo pat metu vyko ir tokios internacionalistinės kampanijos kaip Ždanovo vadovaujama kova su kosmopolitais. Šios naujos sovietų krypties įsigalėjimo simboliu tapo 1945 m. gegužės 24 d. Stalino kalba Kremliuje Raudonosios armijos vadų garbei. Stalinas savo kalboje pabrėžė rusiškumo dominavimą, o rusų tautą paskelbė visų Sovietų Sąjungos tautų didžiausia ir vadovaujanti valstybės jėga⁸⁹. Jis sakė:

Aš, kaip mūsų Sovietų Vyriausybės atstovas, norėčiau pakelti tostą už mūsų Sovietų tautos sveikatą, ir visų pirma už visos rusų tautos sveikatą (Audringi, ilgai trunkantys aplodismentai, šūksniai „valio“).

Aš geriu visų pirma už rusų tautos sveikatą, nes ji yra iškiliausia tauta tarp visų kitų tautų, sudarančių Sovietų Sąjungą.

Aš geriu visų pirma už rusų tautos sveikatą todėl, kad ji užsitarnavo šiame kare ir anksčiau užsitarnavo, jeigu norite, mūsų Sovietų Sąjungos vadovaujančios jėgos tarp visų mūsų šalies tautų vardą.

Aš geriu už rusų tautos sveikatą ne tik todėl, kad ji vadovaujanti tauta, bet ir todėl, kad ji turi sveiką protą, bendrapolitinį sveiką protą, šviesų protą, tvirtą charakterį ir kantrybę (Текст выступления И. В. Сталина 2013).

Naująją sovietų istorinio mokslo ir atminties kultūros ortodoksinę kryptį galų gale teko priimti ir anksčiau buvusiai griežtai „internacionalistei“ istorikei Anai Pankratovai. 1948 m. ji išleido knygą simboliniu pavadinimu – „Didžioji rusų tauta“, kuri netrukus buvo išversta į kitas SSRS tautų kalbas, tarp jų ir į lietuvių kalbą (Pankratova 1950; Бранденбергер 2011: 354). Ši knyga tapo Stalino SSRS istorijos vizijos pavyzdžiu (žr. Mačiulis, Petrauskas, Staliūnas 2012: 167).

Taigi, 1944–1953 m. sovietinė atminties kultūra sovietų Lietuvoje siekė įtvirtinti SSRS autoritetą ir lojalumą valstybei, taip pat užtikrinti kuo masiškesnę SSRS vyriausybės politikos palaikymą visuomenėje. Ši atminties kultūra vadovavosi sovietinio patriotizmo, proletarinio internacionalizmo ir tuo pat metu tautų draugystės, besiremiančios etnine hierarchija su rusų tauta priešakyje, bei slavų vienybės idėjomis. Kitaip tariant, kaip ir XX a. ketvirtojo dešimtmečio antroje pusėje, pokaryje sovietų istorinė politika pabrėžė tam tikrą pragmatizmą.

Utopinis ir plačiosioms masėms abstraktus proletarinis internacionalizmas, ypač susilpnėjęs SSRS Antrojo pasaulinio karo metais, menkai gelbėjo bandant mobilizuoti visuomenę pokario atkūrimui ir naujos industrializacijos šuoliui (ši kartą jau su sovietų

⁸⁹ Amerikiečių istorikas Terry Martinas mano, kad Stalinas laikė rusus „tauta valstybininke“ (Martin 2001: 20, 396–397). Anot rusų istoriko Aleksandro Vdovino, Stalinas ir jo bendražygis Molotovas laikėsi kur kas „internacionališkesnio“ požiūrio į rusų tautos vaidmenį SSRS (žr. Вдовин 2004: 169, 199).

imperijos už SSRS ribų ir savos atominės bombos sukūrimo planais). Ieškodami stipresnės įkvepiančios idėjos, Stalinas ir jo aplinkos žmonės pasirinko (tiksliau, tęsė maždaug nuo 1937 m.) rusocentristinę etatizmą. Jų manymu, tai buvo pats tinkamiausias būdas paremti valstybės kūrimą ir siekti masinio lojalumo sovietų režimui, įskaitant naujai prijungtą Lietuvą ir kitas vakarines teritorijas.

Tačiau tokia tautinio komunizmo kryptis buvo ne tik būdas mobilizuoti rusakalbę visuomenę naujam industrializacijos etapui ir išsaugoti sovietinę imperiją. Tai buvo tolesnis sovietinės ideologijos ir atminties kultūros perkūrimas. Sovietų vadai tylomis pripažino populistinių ir net nacionalistinių (rusocentrizmas ir, pvz., ribotas lituanocentrizmas Lietuvoje⁹⁰) idėjų viršenybę propagandos, besiremiančios utopinio idealizmo principais, atžvilgiu. Stalinas ir jo aplinka Maskvoje, A. Sniečkus ir kiti lietuvių komunistų vadai Vilniuje pragmatiškai, propagandiškai ir neretai ciniškai panaudojo tautinius herojus, mitus ir vaizdinius, populiarindami viešpataujančią marksizmo-leninizmo ideologiją. Tai simboliškai paženklino SSRS ir kartu Lietuvos SSR vadovų atsakymą beatodairiškai laikytis ankstesnės revoliucinės tradicijos. Buvo pasirinkta kita strategija, numatanti bet kuriomis priemonėmis sutelkti masinį nepopuliaraus režimo palaikymą. Šis sovietų režimo nepopuliarumas buvo ypač akivaizdus pokario Lietuvoje, Vakarų Ukrainoje, Latvijoje ir Estijoje, kur sovietų valdžia sulaukė netikėtai ilgalaikio ginkluoto pasipriešinimo.

Svarbu pabrėžti, kad – ir tai įdomiausia – šis sovietų ideologinis ir atminties kultūros posūkis gali būti interpretuojamas kaip rusų tautinės tapatybės ir kartu rusocentrinės bei „rusiškesnės“ atminties kultūros katalizatorius sudėtingu ir tragišku stalinmečiu tiek SSRS, tiek pokario sovietų Lietuvoje. D. Brandenbergeris savo knygoje ypač pabrėžė šią mintį. Jis rašė:

Stalininės sistemos tautinio bolševizmo ideologija buvo neabejotinai sėkminga ir tuo pačiu metu suteikė ryškų rusocentristinį atspalvį propagandai, kuri buvo sumanyta visų pirma kaip populistinė, provalstybinė, pansovietinė. Todėl nenuostabu, kas daugelis oficialios sovietų propagandos sentimentaliai rusocentristinių motyvų buvo ne tik iš tiesų populiarūs Stalino epochoje ir kitais dešimtmečiais, bet, išgyvenę SSRS žlugimą, išsaugojo didelę socialinę reikšmę iki šių dienų.

<...> Būtent tai paaiškina paradoksą rusų etninės savimonės atsiradimą visuomenėje, išsikėlusioje sau tikslą suformuoti piliečių socialinę tapatybę, paremtą klasine sąmone ir proletarinio internacionalizmu. Ir pagaliau nebelieka abejonių, kad visuotinis tautinio bolševizmo vaizdinių ir simbolikos paplitimas Stalino epochoje skatino tai, kad 1953 m. rusai kur kas geriau suvokė savo priklausomybę rusų tautai, negu iki 1937 m. (Бранденбергер 2009: Заключение).

⁹⁰ Daugiau apie tautinį komunizmą pokario ir vėlesnėje sovietų Lietuvoje žr. Snyder 2009: 84–118.

Šis istorikas mano, kad rusų tautinės tapatybės jausmo susiformavimą, nors ir susijusį su viena pačių galingiausių XX a. vidurio propagandinių kampanijų, reikėtų traktuoti greičiau kaip nesuplanuotą ir net atsitiktinį šalutinį stalininio žaidimo su mobiliaciniais rusų praeities potencialu rezultatą (Бранденбергер 2009: Заключение).

Kartu nereikėtų pamiršti, kad Stalino ir jo aplinkos pagrindinis tikslas buvo ne tiek tenkinti rusų ir kitų tautų etninius interesus, kiek ugdyti suprantamą, populistinę sovietinę savimonę, efektyviai panaudojant rusocentrinę retoriką ir atminties kultūrą, o respublikose pagal poreikį pasitelkiant dar ir vietinius etnocentrizmus. Todėl svarbiausias sovietų atminties kultūros tikslas pokariu buvo ne ugdyti rusų ar lietuvių atmintį, o diegti sovietinę tapatybę, sovietinę atmintį ir lojalumą stalininiam režimui. Tam ir turėjo būti pagal griežtai nustatytas atminties kultūros ribas panaudojami pasirinkti istoriniai herojai, mitai ir vaizdiniai.

Sovietų atminties kultūros konstravimas buvo pakankamai gerai apgalvotas ir per partinę bei valstybinę propagandą, spaudą, literatūrą, kiną, teatrą bei įvairias mokyklas apėmė plačiausias mases. Nepaisant to, šios istorijos politikos rezultatai buvo riboti dėl gana žemo visuomenės išsilavinimo lygio. D. Brandenbergeris pabrėžė, kad maždaug 1937–1956 m. rusakalbė visuomenė savitai reagavo į oficialiąją propagandą. Šie beveik du dešimtmečiai paskatino partinei vadovybei netikėtus rezultatus – nuoseklesnį ir aiškesnį masinį rusų tautinės savimonės susiformavimą (Бранденбергер 2009: 5–6). Pasiremdama rusocentrinės sistemos vaizdais ir ikonografija, oficialioji kryptis bandė diegti marksizmą-leninizmą, proletarinį internacionalizmą ir sovietinį patriotizmą. Rusų patriotizmas, kaip ir kitų tautų patriotiniai jausmai, buvo vienas iš sovietinio patriotizmo elementų (Малиа 2002: 259). Tačiau daugelis šios propagandos filosofinių aspektų paprasčiausiai nerado atgarsio tarp tų, kuriems jie buvo skirti. Ironiška, kad Stalino epochoje pradėjęs formotis visuomeninis mentalitetas tapo kokybiškai labiau „rusiškesnis“, negu „sovietiškesnis“ (bent jau klasikine marksistine šio žodžio prasme). Šis atsitiktinis partinio populizmo padarinys nuo tada turėjo įtakos visoms sovietinėms respublikoms.

Rusų bendruomenės atmintis apie LDK pokario Lietuvoje: įvairios grupės, skirtingos atmintys

Sovietų atminimo kultūra pokario Lietuvoje turėjo padėti aktualinti naujųjų rusų sovietinę tapatybę ir ugdyti jų sovietinį patriotizmą, toliau plėtojant rusų tautos vaidmenį SSRS istorijoje ir sykiu aktyviai konstruojant rusų vaidmenį senosios ir ypač naujosios Lietuvos istorijoje. Pasilikę rusai, atkelti į Lietuvą nacių okupacijos metais, ir atvykę rusų imigrantai pokario Lietuvoje jau buvo „sovietiniai“ žmonės, nors jų lojalumo laipsnis sovietų režimui buvo taip gana nevienodas.

Kitaip buvo su dauguma vietinių Lietuvos rusų. Tuometinė sovietų atminimo kultūra turėjo padėti konstruoti naują vietinių rusų, kaip ir lietuvių bei kitų tautybių žmonių respublikoje, sovietinę tapatybę ir ugdyti jų sovietinį patriotizmą, persmelktą stalinmečiu istorinės draugystės su didžiąja rusų tauta idėjos.

Svarbu pabrėžti, kad sovietų ideologinis ir atminties kultūros posūkis nuo proletarinio internacionalizmo link rusocentrizmo gali būti interpretuojamas kaip rusų grupinės tautinės tapatybės ir kartu „rusiškesnės“ atminties kultūros katalizatorius stalinmečiu tiek SSRS, tiek pokario sovietų Lietuvoje. Tai tikėtų ne tik rusų tautos SSRS, bet ir rusų mažumos pokario sovietų Lietuvoje atveju. „Rusiškesnės“ atminties kultūros iškilimas pokario Lietuvoje nevienodai paveikė skirtingos socialinės padėties, kilmės ir tapatybės rusų grupes.

Atvykę rusai Lietuvoje: tarp rusocentrinės LDK atminties ir užmaršties

Įveikti tapatybės iššūkius ir migracines nuotaikas rusų naujakuriams pokario Lietuvoje galėjo padėti sovietų ideologija, propaganda ir tikėjimas, kad jie yra ne laikini gyventojai, bet dabartiniai šių žemių šeimininkai ir „šviesios ateities“ kūrėjai bendroje išsiplėtusioje SSRS. Naujieji rusų migrantai, ypač aukšti ir vidurinės grandies partiniai ir sovietiniai darbuotojai, buvo labiau paveikti sovietų propagandos. Jie buvo kur kas labiau persismelkę ideologiškai privalomu „tautų draugystės“ naratyvu, paryškinančiu „rusų draugų“ pagalbą pokariu lietuvių liaudžiai, pradėjusiai kurti „socializmą“.

Tai ypač vaizdžiai matome 1953 m. liepos 13–14 d. LKP CK 6-ojo plenumo, turėjusio aptarti SSKP CK plenumo nutarimą „Dėl Berijos antipartinių ir antivalstybinių nusikalstamų veiksmų“, dalyvių kalbose. Tuomet iš 70 LKP CK narių 14 buvo rusai ir dar 5 baltarusiai ar lenkai (pagal jų pavardes). Lietuvos SSR Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojas Aleksejus Čistiakovas, 1945–1950 m. buvęs LKP(b) Vilniaus miesto komiteto pirmasis sekretorius, pokario komunistų tikslus ir tolesnį socializmo kūrimą SSRS tiesiogiai siejo su tautų draugyste, kuri, anot jo, buvo sovietų santvarkos pamatas. Jis sakė:

Mūsų didi komunistų partija kartu su visa sovietų liaudimi padarė didžiulį darbą kurdamą pirmą pasaulyje socialistinę valstybę, darbininkų ir valstiečių valstybę. <...> Sovietų liaudis, vadovaujama šlovingos komunistų partijos, apgynė savo kūrinį – darbininkų ir valstiečių valstybę – mirtinoje kovoje su mirtinu priešu – fašizmu. <...> Partija visada buvo už tautų draugystės sutvirtinimą. Tai didinga jėga, į kurią sudužo visi priešai (LYA, f. 1771, ap. 131, b. 189, l. 163–166).

Šis aukštas sovietinis rusų pareigūnas savo kalboje ypač pabrėžė tautų draugystės ir proletarinio internacionalizmo ryšį bei sykiu komunistams įprastu būdu smerkė Maskvos nurodytus naujus vidaus priešus:

<...> Mes, sovietų Lietuvos komunistai, turime sustiprinti politinį darbą tarp darbininkų, tarp lietuvių, tarp lenkų, tarp rusų. <...> Mums reikia atlikti, draugai, rimtą darbą, likviduojant kenkėjišką Berijos veiklą tautiniuose santykiuose.

<...> Būtina vykdyti aiškinamąjį darbą tarp plačių gyventojų sluoksnių, stiprinti tautų draugystę. Berija kovojo prieš tautų draugystę. Mes, komunistai, turime dabar ypač dirbti šia kryptimi, stiprinti draugystę, tautų vienybę. Tai bus pati teisingiausia išvada, kurią turi padaryti Lietuvos Respublikos partinė organizacija (ten pat, l. 166–167).

Tame pačiame plenumo pasakymoje kalboje LKP CK sekretoriaus Vladas Niunka įvardijo tai, ko atvirai nepabrėžė „rusų draugas“ sovietų Lietuvoje A. Čistiakovas:

Viena didžiausių Berijos provokacijų Lietuvos atžvilgiu buvo bandymas nuteikti lietuvių tautą prieš didžiąją rusų tautą, kuris jam nepavyko ir negalėjo pavykti (ten pat, l. 155–157).

Atvykusiems į Lietuvą rusų komunistams, kaip ir A. Sniečkui, V. Niunkai ir kitiems lietuvių komunistams⁹¹, lietuvių tautos ir rusų tautos draugystė buvo privaloma aksioma, svarbi pokario bolševikų ideologijos ir sovietų atminimo kultūros dalis. Lietuvių komunistų lyderiai netgi pabrėžtinai vadino rusus „didžiąja tauta“ (tiesa, tai netrukė sovietų komunistams kovoti su bendrais priešais, tarp kurių buvo ir rusų).

O LDK vaizdinį sovietų atminties kultūra pajungė kylančiai iš istorijos rūko „didin-gai“ Rusijos (apskritai SSRS) istorijai, vadovaujančiai rusų tautai ir sovietų „triumfui“ po pergalingo „Didžiojo Tėvynės karo“, netrukus apaugusio mitais. Istoriniai laikai, apimantys ir LDK gyvavimo amžius, jiems buvo ir savotiška tikrosios „socializmą“ kuriančių tautų draugystės preliudija, ir sykiu šios draugystės istoriniai liudytojai.

Sovietų istoriografijoje ir sovietų kultūrinėje atmintyje nyko visuminis LDK vaizdinys ir vyko jo fragmentacija⁹². Tačiau įdomu, kad būtent pokariu LDK vaizdinys kaip sovietų tautų bendros istorijos reiškinys bene pirmą kartą atsirado sovietinėje istoriografijoje ir sovietų atminties kultūroje. Šis fragmentinis, „integracinis“ ir socialistiškai futuristinis Lietuvos istorijos ir geografijos paaiškinimas pokariu rusų migrantų daugumą iš esmės tenkino, o vietiniams rusams galėjo atrodyti radikalus, perdėm ideologizuotas ir primestas, todėl nelengvai ir ne iš karto priimtinas.

Vis dėlto daugumai pokario Lietuvos rusų LDK vaizdinys buvo rusų, baltarusių ir ukrainiečių socialinės priespaudos, valdant „lenkams ir lietuviams grobikams“⁹³, ir kartu „tautų draugystės“ (pvz., Žalgirio mūšyje⁹⁴) simbolis. Tokia prasmė LDK vaizdinį

⁹¹ Vėliau kai kurie lietuvių komunistai parašė knygų, skirtų „vyresniam broliui“ ir tautų draugystei, ypač iškeliančių rusų tautos vaidmenį SSRS tautų istorijoje. Žr.: Paleckis 1959; Žiugžda 1964.

⁹² Išsamiau apie LDK vaizdinio pokyčius sovietų istoriografijoje žr.: Филюшкин 2008: 102–106; Кром 2009: 187–190.

⁹³ Paimta iš 1950 m. SSRS istorijos vadovėlio pradinį mokyklų IV klasei (žr. Znamenskas 1950: 28).

⁹⁴ Išsamiau apie Žalgirio atmintį Lietuvoje sovietmečiu žr. Mačiulis, Petrauskas, Staliūnas 2012.

lydėjo vos ne visą sovietmetį. Kitas dalykas, kad skirtingos rusų grupės⁹⁵ (ir kai kurie asmenys) pokario Lietuvoje kiekviena savaip galėjo traktuoti šią „tautų draugystę“ LDK istorijoje. „Sovietiniai“ rusai galėjo įsivaizduoti tai visų pirma kaip istorinę preliudiją (todėl ir mažiau reikšmingą) „socialistinei“ tautų draugystei SSRS. 1950 m. Vilniuje išleistas SSRS istorijos vadovėlis pradinės mokyklos ketvirtai klasei mokė:

TSRS – socializmo šalis. <...> Jokioje pasaulio šalyje nėra tokios tautų draugystės, kaip TSRS. Šešiolikoje sąjunginių tarybų respublikų gyvena apie 50 įvairių tautų, apie 200 mln. žmonių. Visi jie susijungę į vieną brolišką sąjungą – Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungą, trumpiau TSRS. Visos TSRS tautos dirba bendrai gerovei. TSRS nėra kapitalistų ir dvarininkų, kaip kitose šalyse. TSRS žmogus žmogaus neeksploatuoja. Visi mes dirbame sau, visai visuomenei (Znamenskas 1950: 3).

Naujieji rusai pokario Lietuvoje, kilę iš kitų SSRS rajonų, neturėjo autentiškos LDK istorijos atminties ir kur kas lengviau pakluso sovietinei istorijos interpretacijai bei sovietinei atminties kultūrai. Tai skatino LDK tradicijos fragmentaciją, sumenkinimą ir daugiausia jos savotišką užmiršimą tarp naujųjų rusų. Pokaryje atvykusiam architektui S. Afanasjevui užkliuvo Vilniaus barokas, sietas su katalikybe ir klasinį išnaudojimą liudijančiu miesto raidos etapu. Todėl, sovietinių ideologinių reikalavimų požiūriu, Vilniaus senamiesčio urbanistinė aplinka, kurios didžioji dalis buvo sukurta XVII–XVIII a., neatitiko sovietinio miesto įvaizdžio ir galėjo būti pasmerkta nugriauti (žr. Čepaitienė 2011: 202).

Sovietiniuose mokykliniuose ir aukštųjų mokyklų vadovėliuose ir komunistų propagandoje LDK, kaip ir Lietuvos istorijos, atmintis buvo pajungta rusocentristiniam SSRS istorijos naratyvui. Pagal jį, XIII a. lietuviai sukūrė ir vėliau išplėtė savo valstybę, užimdami baltarusių žemes, dalį ukrainiečių ir rusų žemių. Jie kartu su lenkais ir rusais (rytų slavais) gynėsi nuo vokiečių, švedų ir kitų agresorių iš Vakarų Europos (Znamenskas 1950: 28, 66–67). XVI a. lietuviai sudarė dar glaudesnę sąjungą su Lenkija ir ši jungtinė valstybė arba tiesiog jau Lenkija ilgainiui nusilpo. XVIII a. pabaigoje nemaža jos dalis, visų pirma istorinės Lietuvos dalis, pateko į Rusijos imperijos sudėtį, o tai turėjo didelę teigiamą reikšmę ir pažangų vaidmenį Baltarusijai, Ukrainai ir lietuvių tautai – buvo „tolesnis žingsnis į broliškų slavų tautų – rusų, baltarusių ir ukrainiečių – susijungimą“ (Čerepninas 1959: 521, 545). Lietuvių liaudis ilgainiui galėjo įsijungti į bendrą rusų tautos ir kitų tautų kovą su carizmu, dvarininkais ir kapitalistais, kuriant

⁹⁵ Pokario Lietuvoje susiformavo keturios besiskiriančios kilme ir gyvenimo joje trukme rusų grupės: 1) „senieji“ arba vietiniai gyventojai (daugiau nei trečdalis); 2) rusai „suvalkiečiai“ (maždaug 9 tūkst. arba 4–5 proc.); 3) nacių deportuotieji į Lietuvą ir pokariu pasilikę joje rusai (tikėtina, kad ne mažiau kaip penktadalis); 4) naujieji imigrantai, kurių skaičius iki 1953 m. galėjo siekti maždaug iki 40–45 proc. visų krašto rusų.

socializmą, kuriai netrukus ėmė vadovauti bolševikų partija. XX a. iškilus fašistinio pavergimo pavojui, lietuvių liaudis su viltimi žiūrėjo į SSRS. 1940 m. Lietuva paskelbė tarybų valdžią ir įstojo į SSRS (Znamenskas 1950: 196).

Šiek tiek palankesnis ir sykiu nenuoseklus LDK vaizdinys (jos valstybingumo vertinimo požiūriu) buvo akademiko B. Grekovo, S. Bachrušino ir V. Lebedevo redaguotoje SSRS istorijoje nuo seniausių laikų iki XVIII a. pabaigos, skirtoje aukštųjų mokyklų istorijos fakultetams (lietuvių kalba pasirodė 1951 m.; Grekovas 1951). Šiame sovietiniame istorijos vadovėlyje XIII–XVI a. LDK istorijai buvo skiriama ne keli, o keliasdešimt puslapių ir ištisas XV skyrius, o XVI–XVIII a. LDK istorijai – atskirų skyrių (XXII, XXV ir XXVI) dalys. Tačiau pastarųjų skyrių pavadinime LDK jau nebuvo minima ir liko tik Ukraina ir Baltarusija, kurias valdė lietuvių, baltarusių ir lenkų feodalai, dirbtinai priešpriešinami liaudžiai. LDK iškyla kaip senovės Kijevo Rusios, o vėliau Rusijos valstybės kaimynė, konkurentė ir pagaliau jos sudedamoji dalis. Parašyta faktografiniu stiliumi ir pabrėžianti dėsninę „gamybinių jėgų vystymąsi“ nuo vergovės iki įsivaizduojamos laisvės „vienoje broliškoje šeimoje“ SSRS, ši knyga yra ryškus sovietinio rusocentristinio naratyvo pavyzdys (Maskva kaip rusų (rytų slavų) vienijimosi centras, broliškas ir vidinis rusų, baltarusių ir ukrainiečių vieningumas, didieji rusų herojai). Joje bene pirmą kartą pokario sovietų istoriografijoje aptinkame ir šiek tiek solidesnį LDK vaizdinį (bent jau jos ikiliublininio laikotarpio). LDK istorija joje vaizduojama kaip savarankiška valstybė, po Liublino unijos išlaikiusi savo dalinį savarankiškumą. Knygos autoriai pabrėžė (jų tvirtinimu, sekdami M. Liubavskiu), XIII–XVI a. Rusios ir „rusų kultūros“ didelę įtaką bendrai LDK kultūrinei raidai (Grekovas 1951: 245, 264–265). Nuosekli polonizacija ir ryšių nutraukimas su „rusų tautiniu pradū“ lėmė vidinį LDK susilpnėjimą ir tolesnį jos politinį sunykimą ATR sudėtyje XVIII a. pabaigoje (ten pat: 245, 556–575, 759–765).

Panašiai LDK vaizdinys buvo pajungtas rusocentristiniam Rusijos / SSRS istorijos naratyvui ir 1953 m. pasirodžiusiame to paties akademiko B. Grekovo redaguotame antrame „TSRS istorijos apybraižų“ tome. Ši akademinė istorija buvo parengta SSRS mokslų akademijos Istorijos instituto ir skirta feodalizmo laikotarpiui. Joje lietuviškas valstybingumas, lyginant su Rusijos valstybe, buvo sumenkinamas ir iškeliamas tautų (visų pirma rytų slavų), kurias pajungė LDK, praeitis (Греков 1953: 475–574; jo kritiką žr. Кром 2009: 188).

Gana naujas LDK vaizdinys ar jo fenomenai kai kuriems atvykusiems rusams tapo ir vėliau išliko svarbi atminties vieta. Kai kurie jų atvyko į pokario Lietuvą iš kitų SSRS rajonų ir liko joje gyventi, o kiti vėl išvažiavo iš respublikos. 1946 m. Aleksandras Anuškinas (1903–1978) atvyko į Vilnių iš Kazanės, kur dirbo žurnalistu ir laikraščio „Raudonoji Totorija“ (rus. *Красная Татария*) vyriausiuoju redaktoriumi. Jis beveik aštuonerius metus

buvo laikraščio *Sovetskaja Litva* redaktorius. Sovietmečiu šis leidinys buvo LKP CK, Lietuvos Aukščiausiosios Tarybos ir Ministrų Tarybos organas, ėjęs rusų kalba. Faktiškai A. Anuškinas, paskirtas taip pat LKP CK nariu, buvo atsakingas už sovietų ideologijos ir atminties kultūros skleidimą ir įtvirtinimą pokario Lietuvoje. Kartu jis mėgėjiškai domėjosi knygotyra, rinko medžiagą apie LDK knygų spausdinimo pradžią. Išvykęs iš Lietuvos A. Anuškinas apsigyveno Jaltaje. Čia parašė veikalą rusų kalba apie knygų spausdinimo pradžią LDK ir Rusijoje. 1962 m. Maskvoje išėjo jo knyga „Šlovingame Vilniaus mieste: apybraižos apie knygų spausdinimą“ (Анушкин 1962). 1970 m. dar vienas leidinys pasirodė Vilniuje – „Knygų spausdinimo Lietuvoje aušroje“ (Анушкин 1970).

Sovietų atminties kultūros konstravimas buvo pakankamai gerai apgalvotas ir apėmė plačiausias mases. Nepaisant to, šios istorijos politikos rezultatai buvo riboti dėl gana žemo visuomenės išsilavinimo lygio, o pokario Lietuvoje dar ir dėl prasto rusų kalbos mokėjimo. Tai mažiau palietė Lietuvos naujuosius ir vietinius rusus, todėl ir sovietų propagandos poveikis jiems buvo arba potencialiai galėjo būti didesnis. Tiesa, vietiniai rusai, visų pirma sentikiai, savaip reagavo į sovietinę istorijos politiką pokario Lietuvoje.

*Vietiniai rusai Lietuvoje: išsaugota
ir savaip fragmentuota vėlyvosios LDK atmintis*

Dauguma vietinių rusų, visų pirma sentikių pokario Lietuvoje dar nebuvo spėję pamiršti ir toliau puoselėjo tarpukariu suaktualintą ir pakantumu besiremiančią „lietuviškesnę“ atmintį apie LDK ar bendrą ATR. Jie išoriškai ir pragmatiškai prisitaikė, bet nepamiršo savo rusiškų ir lietuviškų „šaknų“. Šis rusų sentikių istorinės kilmės dvilypumas galėjo konstruoti arba bent jau potencialiai skatinti kritinį požiūrį į carų Rusiją, persekiojusią sentikius beveik 250 metų, ir į SSRS, jau 1941 m. ir ypač 1944 m. vasarą pradėjusią represijas prieš sentikių vadovus ir aktyvius tikinčiuosius. Tai sykiu galėjo formuoti arba padėti išsaugoti palankesnę istorinės Lietuvos vaizdinį, apimančią ir LDK laikus.

Tiesa, rusų sentikių atmintis pokario Lietuvos viešojoje erdvėje, periodinėje spaudoje, istoriografijoje, vidurinėse mokyklose, NKVD ir kitur buvo beatodairiškai veikiamą sovietų „socialistinės“ propagandos ir supaprastintų rusocentristinių ideologinių klišių. Todėl sovietų okupacijos, „socialistinės“ propagandos ir prievartos sąlygomis teko aktyviai konstruoti ir vietinių rusų atmintį arba bent jau keisti rusų sentikių aktyvistų retoriką, pergالvojant Bažnyčios santykius su sovietų valdžia, Rusijos ir rusų tautos vaidmenį istorijoje.

Ryškiausias pavyzdys buvo 1948 m. gegužės 5 d. LSB Dvasinio teismo Vilniuje pareiškimas. Jame buvo rašoma, kad, „remdamasi Šventuoju Raštu, Sentikių bažnyčia, neturinti tripakopės hierarchijos, pripažino ir pripažįsta sovietų valdžią kaip Dievo

skirtą valdžią“ (Из постановлений Духовного Суда 1949: 78). Sovietų valdžios reikalavimu pašalinus buvusį LSB SAT pirmininką Ivaną Romanovą, nauja Lietuvos sentikių vadovybė pragmatiškai demonstravo savo lojalumą Stalino režimui. Tiesa, Stalinas šiame Dvasinio teismo nutarime ir Dvasinio teismo pirmininko Fiodoro Kuznecovo pranešimo ištraukose nebuvo minimas⁹⁶. Tačiau F. Kuznecovo kalboje, kuria rėmėsi Dvasinio teismo nutarimas, buvo gausu ištraukų iš Biblijos apie krikščionių požiūrį į teisingą pasaulietinę valdžią ir poreikį paklusti jai, nes „Dievas yra bet kokios pradžios pradžia“ ir valstybė yra Jo kūrinys (Об отношении древлеправославной 1949: 77). Taip aiškinant, valstybė ir istorijos procesas buvo pajungti Apvaizdos valiai, o ne istorijos dėsniams ir juolab ne marksistinei jų interpretacijai. Aišku, toks sentikių kalendorius sovietų valdžiai nepatiko ir jį platinėti buvo uždrausta⁹⁷.

1951 m. gegužės 11 d. ataskaitoje Religinų kultų tarybos įgaliotinis B. Pušinis net rašė apie šiuos rusus:

Sentikiai – tai patys aistringiausi fanatikai, sumaniai besimaskuojantys po sovietiniais žmonėmis. Sentikiai už sovietų valdžią ir kolūkius, tačiau dėl žemės ūkio kolektyvizacijos Lietuvos SSR masė sentikių išvažiavo iš kaimo į miestus (LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 323, l. 54–56).

Įdomu kas kita. Priverstinis sentikių vadovybės prisitaikymas prie sovietų valdžios pokario Lietuvoje (ir Latvijoje) buvo persmelktas pragmatizmo, krikščioniško požiūrio ir retorikos, taip pat jiems būdingo senojo, XIX a. stiliaus rusocentrizmo. Pastarasis iki tol neturėjo tiesioginių sąsajų su sovietiniu rusocentrizmu, bet tuomet buvo pradėtas sieti su sovietine ideologija. Lietuvos sentikių vadovybė nurodė valstybinių švenčių metu⁹⁸ sentikių cerkvėse melstis ir už sovietų valdžią. Bet darė tai savitu būdu. Už valdžią rekomenduota melstis pagal tam tikrus sentikių kanonus, kurie sentikių Lietuvoje buvo priimti tik XIX a. Tai buvo kanonas Kryžiui ir Išganytojui. Kanonas Kryžiui buvo gana trumpas:

Dieve, išgelbėk savo žmones ir palaimink savo turtą (savastį), suteik Rusijos valstybei ir jos kariaunai pergalės ir saugok kryžiumi savo žmones (Из постановлений Духовного Суда 1949: 78).

⁹⁶ Netrukus Stalino portretas vis dėlto atsirado SAT kanceliarijoje Vilniuje. Tačiau neilgam.

⁹⁷ Kitas sentikių bažnytinis kalendorius išėjo tik 1954 m., jau po Stalino mirties.

⁹⁸ 1949 m. sentikių kalendoriuje buvo pirmą kartą minimos valstybinės šventės: pavyzdžiui, lapkričio 7 ir 8 d. arba Spalio revoliucijos metinių diena, gruodžio 5 d. arba SSRS konstitucijos diena (Государственные праздники 1949: 2). Koks kontrastas, lyginant su kitu, šešeriais metais anksčiau nacių okupacijos metu, 1943 m. taip pat Rygoje išleistu sentikių kalendoriumi. Jame taip pat buvo išvardytos vokiškos valstybinės šventės, tarp kurių buvo Velykų, Trejybės, Kalėdų ir kitos religinės šventės, taip pat – Adolfo Hitlerio gimimo diena (balandžio 20-oji), vokiečių tautos nacionalinė diena (gegužės 1-oji) bei Reformacijos diena (spalio 31-oji) (Немецкие государственные праздники 1943: 2).

Kanone Išganytojui buvo prašoma „palaiminti rusų valstybę, išsaugant taikoje ir klestėjime jos valdovus, kariauną, miestus ir visus tavo žmones, dėka didžiosios tavo malonės“ (ten pat: 78). Šiuose sentikių kanonuose valdžia buvo minima ir pagerbiama, bet valdžia nebuvo religiškai garbinama. Sentikiai pomorai ir Rusijos carų nelaikė dievobaimingais valdovais, nes pastarieji buvo stačiatikiai, o ne sentikiai. Tuo labiau sentikiai religiškai nešlovino ateistinės sovietų valdžios, bet minėjo dievišką žemiškos valdžios principą ir poreikį paklusti esamai teisingai ir gerbtinai valdžiai.

Tačiau paprastiems rusams sentikiams ir sentikiams „suvalkiečiams“, kurie pokario Lietuvoje sudarė daugumą vietinių rusų, LDK bei ATR atmintis buvo kur kas svarbesnė, negu peršama radikali ir ateistinė sovietinė ideologija bei lėkšta proletariškai rusocentristinė Rusijos ir LDK istorijos interpretacija.

Borisas Nikonovas savo prisiminimuose apie eilinių rusų sentikių galvojimo būdą pokario Lietuvoje rašė:

Komunistų valdžią jie tapatino su rusų valdžia ir neišmanė nei apie proletariato hegemoniją, nei apie klasių kovą, nei apie komunizmą, nei juo labiau apie socializmo sukūrimo praktiką (Nikonovas 2003: 47).

XX a. pirmoje pusėje ir pokaryje vėlyvoji LDK epocha Lietuvos rusų sentikių atmintyje išliko atskiras reikšmingas religinės laisvės laikotarpis, lietuvių ir lenkų dvarininkų santykinio palankumo laikai. Šis tolerantiškos LDK įvaizdis buvo iš naujo suaktualintas tarpukario Lietuvoje, kai 1933 m. Kaune pasirodė Ivano Prozorovo knyga „Sentikybės istorija“ (Прозоров 2002). Joje istorinė Lenkija ir Lietuva vaizduojama kaip šalis, priglaudusi sentikius nuo „persekiojimų ir kankinystės“ Rusijoje (ten pat: 119, 216). 1920–1939 m. Lenkijoje tolerantiškos Lenkijos ir Lietuvos Valstybės įvaizdį sentikiams bei sentikių lojalumą pabrėžė lenkų valdžia ir patys sentikiai⁹⁹.

Carinėje Rusijoje sentikiai buvo ypač griežtai persekiojami nuo 1667 m. iki 1761 m., o caro Nikolajaus I laikais vėl atsinaujino masinės represijos prieš juos. Ir tik valdant carui Nikolajui II 1905 m. sentikiai pirmą kartą Rusijos imperijoje – čia svarbu dar kartą pabrėžti, kad sentikiai LDK turėjo santykinę religinę laisvę – susilaukė oficialaus religinio pripažinimo. 1905–1915 m. tapo trumpu, bet įspūdingu sentikių „aukso amžiumi“ Rusijos imperijoje. XX a. ketvirtojo dešimtmečio Lietuvos sentikių vadovų akimis¹⁰⁰ SSRS nebuvo religinės laisvės, joje vyko „kova su bedieviais“ (Прозоров 2002: 5).

⁹⁹ Lenkijos valdžios požiūrį į sentikius savo knygoje apie religines bendruomenes išdėstė Vilniaus vaivados patarėjas Viktoras Piotrovičius (Piotrowicz 1929). Sentikiai netrukus perspausdino šios knygos fragmentą apie save savo periodiniame leidinyje (žr. Пиотрович 1933).

¹⁰⁰ Nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940) sentikiai naudojos religine laisve ir pirmą kartą buvo pripažinti vyriausybės kaip savarankiška Bažnyčia, turinti savo autonomiją, o ne tik kaip atskira religinė bendrija, turinti ribotas teises kaip Rusijos imperijoje 1905 m.

Pasitelkiant J. Assmanno skirtį tarp kultūrinės ir komunikacinės atminties (Assmann 1988; Аксман 2004), rusų sentikių atmintis pokario Lietuvoje tartum susidveji: rusų sentikių kultūrinė atmintis apie LDK pradėjo trauktis ir siaurėti, bet neišnyko. Būtent sentikių komunikacinė atmintis, perduodama iš kartos į kartą, iš lūpų į lūpas, išsaugojo gyvą prisiminimą apie sentikių kilmę iš Rusijos ir jų apsigyvenimą istorinėje „Lietuvoje ir Lenkijoje“, t. y. LDK arba bendroje ATR. Tiesa, šią rusų sentikių komunikacinę atmintį galima būtų traktuoti ir kaip kultūrinę atmintį, kuriai sovietmečiu galbūt pritrūko institucinio lygmens ir ceremonialumo. Tačiau ji vis dėlto buvo pakankamai organizuota ir turėjo socialiai priimtinas ir tolerantiškos XVII–XVIII a. LDK vaizdinį. Tai aiškiai liudija Lietuvos rusų sentikių pasakojimai, jų prisiminimai ir iš dalies grožinė literatūra.

1975 m. rusų tautosakos tyrinėtoja Nina Mitropolskaja, vadovavusi XX a. septintajame dešimtmetyje tautosakininkų ekspedicijoms Lietuvoje, rašė:

Didžioji masė rusų senbuvų gyventojų sieja savo kilmę su tomis sentikių kolonijomis, kurios susiformavo XVII a. iš rusų persikėlėlių, patyrusių oficialiosios bažnyčios ir valdžios persekiojimus dėl savo prierašumo „senajam tikėjimui“ (Митропольская 1975: 4).

Viena iš folkloro pateikėjų – sentikė Kilikėja Loginova (gimusi 1889 m.) – gyveno išskirtinai sentikių apgyvendintame Purnuškių kaime Vilniaus rajone. Šio kaimo sentikiai siejo savo persikėlimą į Lietuvą (tuomet – LDK) iš Rusijos su jų tolimų protėvių sentikių persekiojimais (ten pat: 10).

XX a. devintame dešimtmetyje Rokiškio krašto mokytojas Piotras Znatnovas ir klaidietis Timofėjus Korotkovas parengė savo prisiminimus apie gimtąjį Maneivų kaimą Rokiškio rajone. Abu jie pabrėžė, kad sentikiai atsikėlė į „Lietuvą ir Lenkiją“ XVII a. (Znatnovas 1984; Korotkovas 1989). P. Znatnovas dar pasakojo, kad „mūsų, Znatnovų, giminėje yra septynios kartos, iš šių yra žmonių, kurie gimė ir gyvena Lietuvoje ir Latvijoje“ (Znatnovas 1984: 2).

1989 m. Lietuvos rusų rašytojas Vasilijus Baranovskis išleido apsakymų rinkinį „Raudona kruša“, kuriame vienas iš istorinių apsakymų – „Nepritariantys“ (rus. «Супротивцы») – skirtas būtent sentikių atsikėlimui XVII a. į Kuršą, t. y. bendrą ATR valdą (Барановский 1989: 5–80).

XX a. pabaigoje Borisas Nikonovas publikavo savo atsiminimus. Jis ypač pabrėžė iš kartos į kartą perduodamą rusų sentikių kultūrinę atmintį, kuri buvo gyva ir pokario Lietuvoje:

Kaip tvirtina mano mama ir dėdė Semionas Kondratjevičius, o jiems šias žinias perdavė jų senelis Grigorijus Petrovičius [Aleksejevas, 1830–1907], kuris savo ruožtu viską sužinojo iš savo tėvo Piotro, Aleksejevas Piotras atėjo į Lietuvos žemę iš Pskovo gubernijos XVIII a.

pirmoje pusėje todėl, kad nenorėjo paklusti reformuotos Stačiatikių bažnyčios prievartai (Nikonovas 2003: 13).

Pokario Lietuvoje buvo dar viena rusų sentikių grupė arba vadinamieji sentikiai „suvalkiečiai“ (maždaug 9 tūkst. žmonių). Jie puoselėjo Lenkijos karūnos arba bendros ATR atmintį, nes pirmieji sentikiai apsigyveno Suvalkų ir Seinų krašte XVIII a. paskutiniame trečdalyje (Iwaniec 1977: 50–70). 1941 m. jie nacių ir sovietų susitarimu buvo perkelti į sovietų Lietuvą iš nacių okupuotos Lenkijos (daugiau apie tai žr. Arbušauskaitė 2002). Jaunesnioji rusų „suvalkiečių“ karta jau galėjo rinktis labiau sovietinį gyvenimo būdą: vidurinė mokykla, tarnyba sovietų kariuomenėje ir ypač karininkų mokyklos, pamėgtos ir kai kurių Lietuvos rusų, ar darbas šachtose, gamylose buvo karjeros etapai ir kartu sovietizacijos mokykla. Tačiau už oficialios sovietinio žmogaus tapatybės ar jos gelmėse glūdėjo ar vėliau vėl „iškilo“ ir kiti, autentiškesni Lietuvos rusų tapatybės klodai.

Gerokai kitokia buvo autentiška, bet kuriam laikui nutildyta, vyresniosios ir vidurinės kartos rusų „suvalkiečių“ tapatybė. Jų gimtinė buvo Lenkija, o Lietuvos SSR tapo deportacijos vieta. Jiems autentiškos buvo rusiškos ir lenkiškos, o ne sovietiškos ir rusiškos „šaknys“. Šių rusų istorinė savimonė buvo grindžiama sentikių religine istorija ir pragmatišku lojalumu ATR, vėliau Rusijos imperijos ir 1918–1939 m. Lenkijos valdžiai, o ne sovietiška, didžiavalstybine ir antireligine istorijos versija.

Šie rusai sentikiai vis dėlto ilgam išsaugojo prisiminimus apie savo kilmę iš Suvalkų ir Seinų krašto Lenkijoje iki 1941 m., kuri atsispindėjo jų saviidentifikacijoje – sentikiai „suvalkiečiai“. Iki šių dienų – net po 80 metų – jie ir jų palikuonys mėgsta save vadinti ir dažnai kitų Lietuvos sentikių yra vadinami „suvalkiečiais“¹⁰¹. Jų lenkiškos šaknys liko gyvos atmintyje pokario Lietuvoje, chruščiovmečiu ir vėlyvuju sovietmečiu. Jie viešai apie tai negalėjo prabilti, mokyklose vaikams apie 1941 m. trėmimą į sovietų Lietuvą nepasakojo, sovietinė žiniasklaida ir propaganda, istorikų knygos tylėdavo šiuo klausimu ir diegė sovietinę Didžiojo Tėvynės karo istorijos, SSRS kaip pagrindinės laimėtojos prieš fašizmą Europoje versiją.

Būtent Klaipėdos sentikių bendruomenės, kurios pagrindą sudarė išeiviai iš Lenkijos Suvalkų ir Seinų krašto, iniciatyva XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaigoje buvo išversta iš lenkų į rusų kalbą lenkų istoriko E. Iwanieco knyga *Z dziejów staroobrzędowców na ziemiach polskich* (*Из истории старообрядцев на польских землях*; Iwaniec 1977), skirta būtent sentikių istorijai Suvalkų ir Seinų krašte Lenkijoje nuo XVIII a. pabaiegos. Šios knygos rankraštinis vertimas išliko bendruomenės bibliotekoje iki šių dienų (Интервью с Г. Легензовым 2000).

¹⁰¹ Интервью с М. Семеновым 2003; Jaroszewicz-Pierśławcew, Potaśenko 2004.

* * *

1944–1953 m. sovietinė atminties kultūra Lietuvoje siekė įtvirtinti SSRS autoritetą ir lojalumą valstybei, taip pat užtikrinti kuo masiškesnę SSRS vyriausybės politikos palai-
kymą visuomenėje. Ši atminties kultūra rėmėsi sovietinio patriotizmo, proletarinio in-
ternacionalizmo, oficialiai privaloma „klasine prieiga“ ir tuo pat metu tautų draugystės,
besiremiančios etnine hierarchija su rusų tauta priešakyje, bei slavų vienybės idėjomis.

Sovietų atminties kultūra pokario Lietuvoje nevienodai paveikė skirtingos sociali-
nės padėties, kilmės ir tapatybės rusų grupes.

Atvykę iš kitų SSRS rajonų rusai pokario Lietuvoje neturėjo autentiškos LDK isto-
rijos atminties ir kur kas lengviau pakluso sovietinei rusocentristiškai istorijos inter-
pretacijai bei sovietinei atminties kultūrai. Todėl sovietų atminties politika ir esminis
kiekybinis rusų bendruomenės pasikeitimas skatino LDK tradicijos fragmentaciją, su-
menkinimą ir dažniausiai savotišką jos užmiršimą tarp daugumos rusų pokario Lie-
tuvoje. Sovietų istoriografijoje ir sovietų kultūrinėje atmintyje nyko visuminis LDK
vaizdinys. Tačiau įdomu, kad būtent pokariu LDK vaizdinys kaip sovietų tautų bendros
istorijos reiškinys bene pirmą kartą atsirado sovietinėje istoriografijoje ir sovietų at-
minties kultūroje. Šis fragmentuotas, LDK valstybingumą niveliuojantis, gana nepalan-
kus rytų slavams ir socialistiškai futuristinis senosios Lietuvos istorijos ir geografijos
pokariu paaiškinimas daugumą rusų migrantų iš esmės tenkino, o vietiniams rusams
galėjo atrodyti radikalus, perdėm ideologizuotas ir primestas, todėl nelengvai ir ne iš
karto priimtinas.

Daugumos vietinių rusų atmintis pokario Lietuvoje taip pat buvo paveikta sovieti-
nės atminties kultūros. Tai niveliuojančiai veikė esamą jų LDK vaizdinį. Buvo konstruo-
jamas sovietiškas rusocentristinis LDK vaizdinys, turėjęs tarnauti proletarinio interna-
cionalizmo ir slavų vienybės ideologijai, liudydamas istorines „tautų draugystės“ išta-
kas. Tačiau rusams sentikiams ir sentikiams „suvalkiečiams“, kurie pokario Lietuvoje
sudarė daugumą vietinių rusų, LDK bei bendra ATR atmintis buvo kur kas svarbesnė,
negu sovietų peršama radikali ir ateistinė sovietinė ideologija bei lėkšta proletariškai
rusocentristinė Rusijos ir LDK istorijos interpretacija.

Vietinių rusų komunikacinė ir iš dalies kultūrinė atmintis pokario Lietuvoje iš-
saugojo savaip fragmentuotą, tolerantiškos ir kur kas palankesnės rusams, visų pirma
sentikiams vėlyvosios LDK vaizdinį. Sovietų atminties politika pokario Lietuvoje, ro-
dos, pasiekė šalutinių ir netikėtų rezultatų. Vietinių rusų Lietuvoje, pirmiausia sentikių
tapatybė ir kultūrinė atmintis tapo kokybiškai „rusiškesnė“ ir potencialiai „lietuviškes-
nė“, o sentikiams „suvalkiečiams“ išliko „lenkiškesnė“, negu „sovietiškesnė“ (bent jau
klasikine marksistine šio žodžio prasme).

IŠVADOS

1. Sovietų valdžios atkūrimas Lietuvoje 1944 m. liepą–1945 m. (okupacija ir aneksija), kaip ir pirmieji dešimt pokario metų, buvo didžiulis pokytis rusų bendruomenei. Tai lėmė skirtingą įvairių jos grupių padėtį ir vieniems „šlovingus“, kitiems neretai neįtikėtinai karčius ir tragiškus likimus. Kartu sovietų valdžia iš nacių paveldėjo didžiulę ir labai nevienalytę pokario Lietuvos rusų bendruomenę. 1944 m. viduryje Lietuvoje jau galėjo būti 181–205 tūkst. rusų. Jų daugumą tuomet sudarė ne rusai senbuviai ir 1941 m. pavasarį į respubliką iš nacių okupuotos Lenkijos deportuoti rusai „suvalkiečiai“, o 1942–1944 m. pavasarį nacių deportuotieji civiliai iš vakarinių Rusijos teritorijų ir Baltarusijos (iš viso 124–150 tūkst. įvairių tautybių žmonių, daugiausia rusų). Nacių okupacijos metais sunaikinus daugumą žydų, greičiausiai jau 1942 m. rusai (neskaitant sovietinių karo belaisvių) tapo trečia po lietuvių ir lenkų etnine grupe ir antra po lenkų etnine mažuma Lietuvoje. Antrojo pasaulinio karo metais pagausėjusi rusų bendruomenė Lietuvoje daugiausia buvo istorinio kataklizmo padarinys, nacių okupacinės valdžios palikimas, o ne koks nors sovietų valdžios nuopelnas pokario Lietuvoje. Atvirkščiai, SSRS vadovybė įvairiais būdais rėmė nacių deportuotųjų rusų civilių sugrįžimą iš Lietuvos į gimtąsias vietas ir neprieštaravo jų pasilikimui. Apytikriais duomenimis, įpusėjus rusų reevakuacijai, 1945 m. pradžioje Lietuvoje buvo likę 145–170 tūkst. rusų. Tačiau tikslaus rusų skaičiaus Lietuvoje 1945 m. pradžioje nežinome.
2. 1944–1953 m. dominavo dvi didelės rusų Lietuvoje migracijos: jų masinė repatriacija į rytus ir jų masinė imigracija į Lietuvą iš kitų SSRS respublikų ir regionų. Kartu vyko dar keturios mažesnės rusų migracijos ar gyventojų persikėlimai bei perkėlimai. Tai rusų emigracija į Vakarus, priverčiamiesiems darbams išvežtų rusų sugrįžimas iš Vokietijos (keli tūkstančiai ir, tikėtina, daugiau žmonių), taip pat rusų trėmimai į Sibirą (keletas tūkstančių žmonių, o su nuteistais bei įkalintais dar daugiau) ir rusų pabėgėlių iš Lietuvos kėlimasis į kitas SSRS respublikas (šimtai arba, tikėtina, keli tūkstančiai žmonių).
Be to, sovietų valdžia pokariu (kaip ir vėliau) uždraudė rusams „suvalkiečiams“ (maždaug 9 tūkst. žmonių) grįžti į savo tėvynę – Lenkiją. Tai faktiškai buvo sovietų valdžios sulaikyta masinė šių rusų repatriacija iš sovietų Lietuvos į Lenkiją.
3. Nesant kol kas rusų emigracijos iš Lietuvos į Vakarus 1944–1945 m. specialių tyrimų, neturime patikimų duomenų ir apie jos mastus. Tuomet rusų emigracija greičiausiai nebuvo didelė ir galėjo siekti kelis šimtus žmonių. Į šį skaičių nepatenka rusų kariai nacių okupuotoje Lietuvoje, tarnavę Vokietijos kariniuose ir pagalbinuose daliniuose bei pasitraukę atėjus SSRS kariuomenei.

4. SSRS vadovybė ir vietinė sovietų Lietuvos valdžia, rodos, neturėjo vienos bendros imigracijos į pokario Lietuvą iš kitų SSRS respublikų ar sričių politikos. 1944 m. aneksavus Lietuvą, SSRS vyriausybė buvo suinteresuota patikimos vietinės sovietų valdžios sukūrimu ir kuo efektyvesniu jos veikimu. Todėl Lietuvos pakartotinę inkorporaciją į SSRS lydėjo rusų ir rusakalbių partinių ir sovietinių pareigūnų, karininkų, techninių darbuotojų įsitvirtinimas LKP, administracijoje, ūkio ir ypač represinėse struktūrose. Oficialiojoje retorikoje tai buvo vadinama „rusų draugų“ pagalba lietuvių komunistams ir liaudžiai. Faktiškai vyko gana plati ir tikslinga rusų politinė militarinė imigracija, arba politinis administracinis krašto rusinimas.

Sykiu sovietų centrinės valdžios migracijos politika pokario Lietuvoje dažnai buvo vykdoma *ad hoc* ir labiau susijusi su tam tikrais rusų imigracijos tipais. Aneksuojant pokario Lietuvą ir atkuriant joje karo smarkiai nuniokotą ūkį, sovietų valdžia pirmenybę teikė politinei militarinei migracijai. Šiek tiek mažiau ji rūpinosi rusų darbo jėgos ir kur kas mažiau šeimine (pareigūnų šeimos narių) imigracija. Stichinis, draugų kvietimo ir iš dalies šeiminės (darbo migrantų šeimos narių) migracijos srantai nebuvo tiesiogiai susiję su aneksine SSRS politika. Be to, rusų stichinį kėlimąsi į pokario Lietuvą valdžia tiesiog ignoravo ir slėpė (kaip ir masinio bado reiškinių), paskui bandė drausti ar slapta reguliuoti.

Kitaip tariant, rusų darbo, stichinė, draugų kvietimo ir iš dalies šeiminė imigracija buvo ne tik aneksijos padarinys (nebūtų buvę aneksijos, nebūtų vykusios rusų politinė ir tokia didelė darbo bei kitokio tipo imigracija), bet ir sovietų Lietuvos socialinės ir ekonominės raidos rezultatas.

5. 1944 m. antroje pusėje–1946 m. (ir vėliau) SSRS vadovybė įvairiais būdais rėmė nacių deportuotų sovietų civilių sugrįžimą iš sovietų Lietuvos į jų gimtąsias vietas ir padėjo jiems nemokamai persikelti. Beje, Maskva ir Vilnius neprieštaravo, kad šie nacių perkelti SSRS piliečiai pasilikėtų pokario Lietuvoje, nes reevakuacija buvo savanoriška.

1944 m. rugpjūtį–1946 m. ne mažiau kaip 79–84 tūkst. iš 120–150 tūkst. nacių deportuotų sovietinių piliečių (įskaitant į sovietų kariuomenę mobilizuotus jau po registracijos vyrus) išvyko iš Lietuvos į savo gyvenamąsias vietas šiaurės vakarų Rusijoje, Baltarusijoje ir Ukrainoje arba buvo pasitelkti darbams pramonėje kituose SSRS rajonuose. Tarp išvykusiųjų galėjo būti iki 63–68 tūkst. rusų (vėlgį tai apytikriai duomenys). Todėl nacių atvežtų sovietų civilių reevakuacija iš Lietuvos kuriam laikui gerokai sumažino rusų skaičių respublikoje – nuo maždaug 181–205 tūkst. 1944 m. viduryje iki 118–137 tūkst. 1945 m. pabaigoje.

Ne visi nacių atkelti sovietiniai piliečiai išvyko iš Lietuvos. Mūsų apytikriais duomenimis, pokario Lietuvoje galėjo likti 41–66 tūkst. nacių perkeltų sovietinių piliečių

(maždaug 2 tūkst. užsiregistravusių reevakuotis, bet pasilikusių respublikoje, ir dauguma nesiregistravusių). Tarp jų galėjo būti maždaug 30–52 tūkst. rusų.

6. Atsižvelgiant į masinę rusų reevakuaciją iš Lietuvos 1944 m. antroje pusėje–1946 m., pagrindinė rusų bendruomenės atsinaujinimo ir padidėjimo priežastis buvo didžiulė rusų imigracija į pokario Lietuvą iš kitų SSRS respublikų ir regionų. 1944 m. viduryje–1953 m. pradžioje į Lietuvą galėjo atvykti nuo 78 tūkst. iki 92 tūkst. etninių rusų. Tai sudarytų 60–71 proc. visų maždaug 130 tūkst. pokario imigrantų į respubliką iš rytų.

1944 m. viduryje Lietuvoje galėjo būti 181–205 tūkst. rusų (7,5–8,5 proc.), 1953 m. – 196–229 tūkst. (7,5–8,8 proc.). Todėl bendras rusų skaičius pokario Lietuvoje greičiausiai padidėjo 15–24 tūkst. arba 6–9 proc. Tai koreguoja lietuviškoje istoriografijoje įsitvirtinusių kryptingos rusų imigracijos į pokario Lietuvą įvaizdį. Kiekybinė rusų dinamika pokario Lietuvoje buvo sudėtingesnė, banguojanti ir daugiakryptė. 1944 m. viduryje–1945 m. rusų skaičius Lietuvoje gerokai sumažėjo dėl jų reevakuacijos į rytus, o paskui smarkiai didėjo dėl jų imigracijos iš kitų SSRS rajonų, ypač 1946–1948 m.

7. Galima daryti pagrįstą prielaidą, kad rusų tarp atvykusiųjų į pokario Lietuvą buvo absoliuti dauguma. 1944 m. antroje pusėje–1953 m. vyko intensyvi partinių ir sovietinių pareigūnų, karininkų ir represinių institucijų darbuotojų, demobilizuotų karių, darbininkų, valstiečių bei jų šeimų narių imigracija į Lietuvą, daugiausia į miestus.

Adaptavus šiuolaikines migracijos teorijas, rusų imigracijos srautą į pokario Lietuvą galima skirstyti į keturis pagrindinius tipus: politinė militarinė (1), darbo (2), stichinė (3), šeiminė bei draugų kvietimo (4). Mūsų apytikriais duomenimis, rusų politinė militarinė imigracija sudarė 15–18,3 tūkst. žmonių (maždaug 19 proc. visų pokario rusų imigrantų), darbo imigracija – 16–19 tūkst. žmonių (maždaug 20 proc.), stichinė – 10–20 tūkst. ir daugiau (11–22 proc.), šeiminė ir draugų kvietimo – maždaug 35–37 tūkst. žmonių (39–50 proc.).

Rusų imigracija į pokario Lietuvą buvo masinė, intensyvi ir sykiu gana chaotiška bei banguojanti, o ne kryptinga ir nuosekli, kaip neretai vaizduojama dabartinėje lietuviškoje istoriografijoje. Išimtis būtų politinė militarinė imigracija, kuri, sovietų valdžios remiama, pasižymėjo tam tikru organizuotumu ir tikslingumu. Visai kitaip tuomet vyko stichinė rusų imigracija į Lietuvą. Ji buvo spontaniinė, valdžios sunkiai arba beveik nekontroliuojama, ir vyko daugiausia dvejus trejus metus – 1946–1947 m. ir iš dalies 1948 m. Apskritai, didžiausi rusų imigrantų srautai į Lietuvą greičiausiai atvyko 1945–1948 m., paskui jų imigracija iki 1953 m. nebuvo tokia intensyvi.

8. 1944–1953 m. sovietinė atminties kultūra Lietuvoje siekė įtvirtinti SSRS autoritetą ir lojalumą valstybei, taip pat užtikrinti kuo masiškesnę SSRS vyriausybės politikos palaikymą visuomenėje. Ši atminties kultūra rėmėsi sovietinio patriotizmo, proletarinio internacionalizmo, oficialiai privaloma „klasine prieiga“ ir tuo pat metu tautų draugystės, besiremiančios etnine hierarchija su rusų tauta priešakyje, bei slavų vienybės idėjomis.
9. Sovietų atminties kultūra pokario Lietuvoje nevienodai paveikė skirtingos socialinės padėties, kilmės ir tapatybės rusų grupes. Atvykę iš kitų SSRS rajonų rusai pokario Lietuvoje neturėjo autentiškos LDK istorijos atminties ir kur kas lengviau pakluso sovietinei rusocentristiškai istorijos interpretacijai bei sovietinei atminties kultūrai. Todėl sovietų atminties politika ir esminis kiekybinis rusų bendruomenės pokytis skatino daugumos pokario Lietuvos rusų LDK tradicijos fragmentaciją, sumenkinimą ir daugiausia jos savotišką užmiršimą. Sovietų istoriografijoje ir sovietų kultūrinėje atmintyje nyko visuminis LDK vaizdinys. Tačiau įdomu, kad būtent pokariu LDK vaizdinys kaip sovietų tautų bendros istorijos reiškinys bene pirmą kartą atsirado sovietinėje istoriografijoje ir sovietų atminties kultūroje. Šis fragmentuotas, LDK valstybingumą niveliuojantis, gana nepalankus rytų slavams ir socialistiškai futuristinis senosios Lietuvos istorijos ir geografijos pokaryje paaiškinimas daugumą rusų migrantų iš esmės tenkino, o vietiniams rusams galėjo atrodyti radikalus, perdėm ideologizuotas ir primestas, todėl nelengvai ir ne iš karto priimtinas.
10. Daugumos vietinių rusų atmintis pokario Lietuvoje taip pat patyrė sovietinės atminties kultūros įtaką. Tai niveliuojančiai veikė jų susidarytą LDK vaizdinį. Buvo konstruojamas sovietiškas rusocentristinis LDK vaizdinys, turėjęs tarnauti proletarinio internacionalizmo ir slavų vienybės ideologijai, liudydamas istorines „tautų draugystės“ ištakas. Tačiau rusams sentikiams ir sentikiams „suvalkiečiams“, kurie pokario Lietuvoje sudarė daugumą vietinių rusų, LDK ir bendra ATR atmintis buvo kur kas svarbesnė, negu sovietų peršama radikali ateistinė sovietinė ideologija bei lėkšta proletariškai rusocentristinė Rusijos ir LDK istorijos interpretacija. Vietinių rusų komunikacinė ir iš dalies kultūrinė atmintis pokario Lietuvoje išsugojo savaip fragmentuotą, tolerantiškos ir kur kas palankesnės rusams, visų pirma sentikiams vėlyvosios LDK vaizdinį.
11. Sovietų atminties politika pokario Lietuvoje, rodos, pasiekė šalutinių ir netikėtų rezultatų. Vietinių rusų Lietuvoje, pirmiausia sentikių tapatybė ir kultūrinė atmintis tapo kokybiškai „rusiškesnė“ ir potencialiai „lietuviškesnė“, o sentikiams „suvalkiečiams“ išliko „lenkiškesnė“, negu „sovietiškesnė“ (bent jau klasikine marksistine šio žodžio prasme).

SUTRUMPINIMAI

ATR	– Abiejų Tautų Respublika
angl.	– angliškai
CK	– centro komitetas
l. e. p.	– laikinai einantis pareigas
Lietuvos SSR	– Lietuvos Sovietų Socialistinė Respublika
Lietuvos TSR	– Lietuvos Tarybų Socialistinė Respublika
LDK	– Lietuvos Didžioji Kunigaikštija
LKP	– Lietuvos komunistų partija
LKT	– Liaudies komisarų taryba
LSB	– Lietuvos sentikių bažnyčia
LYA	– Lietuvos ypatingasis archyvas
LCVA	– Lietuvos centrinis valstybės archyvas
MGB	– Valstybės saugumo ministerija (rus. МГБ, Министерство государственной безопасности)
mln.	– milijonas
NKVD	– Vidaus reikalų liaudies komisariatas (rus. НКВД, Народный комиссариат внутренних дел)
NKGB	– Valstybės saugumo liaudies komisariatas (rus. НКГБ, Народный комиссариат государственной безопасности)
RKRT	– Religinių kultūrų reikalų taryba
Rusijos SFSR	– Rusijos Sovietų Federacinė Socialistinė Respublika
rus.	– rusiškai
SAT	– Sentikių aukščiausioji taryba
SSKP	– Sovietų Sąjungos komunistų partija
SSRS	– Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjunga
VRM	– Vidaus reikalų ministerija
TSRS	– Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjunga
tūkst.	– tūkstančiai

ŠALTINIAI

Archyvai

Istorinė dokumentacija 1994–2002 – Lietuvos sentikių istorinė dokumentacija, 1994–2002 m. = Собрание материалов по истории старообрядцев Литвы, 1994–2002 гг. *Asmeninis G. Poštašenko archyvas* (Vilnius).

LKP kompartijos dokumentų skyrius. *Lietuvos ypatingasis archyvas*, f. 1771.

Religinių kultūrų reikalų tarybos prie SSRS Ministrų Tarybos atstovo Lietuvos SSR fondas. *LCVA*, f. R-181.

[Apie nacių atkeltus į Lietuvą SSRS piliečius]. *LCVA*, f. R-662, ap. 1.

Repatriacijos reikalų skyrius prie Lietuvos SSR LKT. *LCVA*, f. R-754, ap. 13.

Interviu

- Интервью с Варварой Ивановной Быковой (род. в 1924 г.), 16 сентября, 10 ноября 2012 г. Каунас. Записал Г. Поташенко. *Личный архив Г. Поташенко* (Вильнюс).
- Интервью с Григорием Лазаревичем Легензовым (1924–2007), 12 августа 2000 г., Клайпеда. Записал Г. Поташенко. *Личный архив Г. Поташенко*.
- Интервью с Ливией Семеновной Морозовой (род. в 1943 г.), 15–16 декабря 2012 г. Дер. Серапинишкис, Рокишкский район. Записал Г. Поташенко. *Личный архив Г. Поташенко*.
- Интервью с Владимиром Ивановичем Поташенко (род. в 1934 г.), 12–13 февраля, 5 декабря 2012 г. Каунас. Записал Г. Поташенко. *Личный архив Г. Поташенко*.
- Интервью с Евдокией Ивановной Поташенко (род. в 1936 г.), 12–13 февраля, 5 декабря 2012 г. Каунас. Записал Г. Поташенко. *Личный архив Г. Поташенко*.
- Интервью с Марком Яковлевичем Семеновым (1931–2007), декабрь 2003 г. Вильнюс. Записал Г. Поташенко. *Личный архив Г. Поташенко*.
- Интервью с Иваном Шварцовым (род. в 1926 г.), 8 и 13 июля 1997 г. Поселок Рагува, Паневежский район. Записал Г. Поташенко. *Собрание материалов по истории старообрядцев Литвы, 1994–2002 гг. Личный архив Г. Поташенко*.
- Устный рассказ Надежды Михайловны Морозовой (род. в 1966 г.), 15 декабря 2012 г. Вильнюс. Записал Г. Поташенко. *Личный архив Г. Поташенко*.
- Устный рассказ ВК (род. в 1953 г.), 2 декабря 2012 г., 6 марта 2013 г. Вильнюс. Записал Г. Поташенко. *Личный архив Г. Поташенко*.
- Устный рассказ Павла Лавринца, 26 февраля 2013 г. Вильнюс. Записал Г. Поташенко. *Личный архив Г. Поташенко*.
- Устный рассказ Г. Яковлева, 2 марта 2012 г. Вильнюс. Записал Г. Поташенко. *Личный архив Г. Поташенко*.
- Žodinis G. Miškinienės pasakojimas, 2013 m. balandžio 12 d. Užrašė G. Potašenko. *Asmeninis G. Potašenko archyvas*.

Prisiminimai

- Antanaitis B., 1991. *Žodžiai iš pragaro*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras.
- Daumantas J., 1990. *Partizanai*. Trečias pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Vaga.
- Grigalavičius J., 1991. *Kai Lietuvoje šeimininkavo stalinistai. Atsiminimai. 1944–1953*. Vilnius: Mintis.
- Korotkovo T. prisiminimai apie gimtąjį kaimą (mašininraščio kopija, 1989 m.). *Asmeninis G. Potašenko archyvas* (Vilnius).
- Nikonovas B., 2003. *Ateinantiems apie praėjusius. Giminės istorijos nuotrupos* = Никонов Б., 2003. *Идущим о прошедших. Фрагменты истории рода*. Vilnius: Žvaigždutė.
- Prisiminimai iš Efrema Maimino knygos „Anketa“. Prieiga: <http://santaros.lt/lt/apiemokykla/bendroszinios/mokyklosistorija/225> [žiūr. 2013 m. kovo 2 d.].
- Sruogaitė D., 2012. *Atminties archeologija*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Znatnovas P., 1984. Maneevka – sentikių gimtinė (mašininraščio kopija, po 1984 m.). *Asmeninis G. Potašenko archyvas*.
- Архимандрит Алексей (Чернай). Пастырь в годы войны. Prieiga: <http://ricolor.org/history/pv/45/> [žiūr. 2012 m. lapkričio 10 d.].

Выдержки из писем жителей Воронежской и Сталинградской областей о тяжёлом продовольственном положении. Prieiga: <http://www.vojnik.org/ussr/starvation1946/1> [žiūr. 2012 m. spalio 15 d.].

Кузькина А., 2010. Мой Вильнюс, моя Литва... *Обзор*. № 17 (694), 29 апреля – 5 мая, 6.

Publikuoti šaltiniai, statistiniai leidiniai, enciklopedijos

1941–1952 metų Lietuvos tremtiniai. Pirmą knygą. Vilnius, 1993.

1959 m. visą sąjunginio gyventojų surašymo duomenys. Lietuvos TSR miestai ir rajonai. Vilnius, 1962.

1959 metų visą sąjunginio gyventojų surašymo duomenys. Lietuvos TSR. Vilnius, 1963.

Lietuvos gyventojai 2011 metais. 2011 metų gyventojų surašymo rezultatai. Vilnius: Lietuvos statistikos departamentas.

Lietuvos gyventojai. 1923 m. rugsėjo 17 d. surašymo duomenys. Kaunas: Lietuvos Respublikos Centrinis Statistikos Biuras, 1925.

Lietuvos gyventojų genocidas. T. 2: 1944–1947 m. Vilnius, 2005.

Lietuvos komunistų partija skaičiais: 1918–1975. Vilnius, 1976.

Lietuvos statistikos metraštis, 1939 m. Vilnius, 1940.

Tamašauskas K., 2007. Vladas Kurkauskas. In: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. XI: *Kremacija-Lenzo taisyklė*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 305.

Tarybų Lietuvos enciklopedija. T. 1: A–Grūdas. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1985.

Александров 2005 – Сокольский Анатолий Алексеевич. In: Александров Е. А., Терещук А. В., 2005. *Русские в Северной Америке. Биографический словарь*. Хэмден (Коннектикут, США) – Сан-Франциско (США) – Санкт-Петербург (Россия), 473.

Баневич Михаил (1883–1963). Prieiga: http://www.russianresources.lt/archive/Banevich/Ban_0.html#k4 [žiūr. 2012 m. lapkričio 15 d.].

Барановский В., Поташенко Г., 2005. *Староверие Балтии и Польши: краткий исторический и биографический словарь*. Вильнюс: Aidai.

Государственные праздники. *Старообрядческий церковный календарь на 1949 год*. Рига: издан Рижской Гребенщиковской старообрядческой общиной, 1949, 2.

Из постановлений Духовного Суда старообрядческой церкви в Литовской ССР, состоявшегося 5-го мая 1948 г. при ВССовете в г. Вильно. *Старообрядческий церковный календарь на 1949 год*. Рига: издан Рижской Гребенщиковской старообрядческой общиной, 78.

Немецкие государственные праздники. *Старообрядческий церковный календарь на 1943 год*. Рига, 1943, 2.

Об отношении древле-православной Старообрядческой церкви к Верховной Советской Власти. *Старообрядческий церковный календарь на 1949 год*. Рига: издан Рижской Гребенщиковской старообрядческой общиной, 77–78.

Поташенко Г., 2005. Староверие в Литве. In: Барановский В., Поташенко Г. *Староверие Балтии и Польши: краткий исторический и биографический словарь*. Вильнюс: Aidai, 365–377.

Поташенко Г., 2005б. Пимонов Борис Арсеньевич. In: Барановский В., Поташенко Г., *Староверие Балтии и Польши: краткий исторический и биографический словарь*. Вильнюс: Aidai, 290–292.

- «Русское гетто» в Литве 2010 – документальный фильм. Автор сценария И. Арефьева. Режисер О. Курдюков. Вильнюс. Prieiga: <http://www.orthodoxy.lt/ru/mediateka/224-film-russkoe-getto-v-litve> [žiūr. 2013 m. sausio 25 d.].
- Ставровский 2012 – Ставровский Алексей Владимирович (1905–1972). Prieiga: http://zaru-bezhje.narod.ru/rs/s_033.htm [žiūr. 2012 m. lapkričio 10 d.].
- Текст выступления И. В. Сталина на приеме в Кремле в честь командующих родами войск Советской армии с авторской рукописной правкой. Prieiga: <http://alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/69226> [žiūr. 2013 m. kovo 25 d.].

LITERATŪRA

- Adlys P., 2012. Lietuvos gyventojų tautinė sudėtis. *Mokslas ir gyvenimas*. Nr. 11–12, 2–4.
- Antanaitis K., 1998. *Lietuviškoji sovietinė nomenklatūra*. Kaunas: VDU leidykla.
- Arbūšauskaitė A., 2002. *Gyventojų mainai tarp Lietuvos ir Vokietijos pagal 1941 m. sausio 10 d. su-tartį*. Klaipėda: S. Jokužio I-kla-sp.
- Anušauskas A., 1996. *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*. Vilnius: Mintis.
- Anušauskas A., 2004. Tautinių-kultūrinių pokyčių prielaidos Rytų Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo ir pokario metais. Prieiga: <http://www.genocid.lt/Leidyba/13/arvydasa.htm> [žiūr. 2012 m. lapkričio 24 d.].
- Anušauskas A., vyr. red. ... [et.al.], 2005. *Lietuva, 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras.
- Assmann J., 1988. Collective Memory and Cultural Identity. In: Assmann J., Hölscher T., eds. *Kultur und Gedächtnis*. Frankfurt/Main: Suhrkamp, 9–19.
- Baronas D., Mačiulis D., 2010. *Pilėnai ir Margiris: istorija ir legenda*. Vilnius: Vilniaus dailės akade-mijos leidykla.
- Bumblauskas A., 2010. *Lietuvos Didžioji Kunigaikštija ir jos tradicija*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Butvilaitė-Petrauskienė R., Jankauskas V., 1997. Mikalojus Vorobjovas ir jo „Vilniaus menas“. In: Vorobjovas M. *Vilniaus menas*. Vilnius: VDA, 88–93.
- Chinn J., Kaiser R., 1996. *Russians as the new minority: ethnicity and nationalism in the Soviet succes-sor states*. Boulder [Colo.]: Westview Press.
- Čepaitienė R., 2011. „Tarybinės sostinės“ konstravimas J. Stalino epochoje: Minsko ir Vilniaus atve-jai. In: Nikžentaitis A., sud. *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribentropo. Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Vilnius: Lietuvos istorijos ins-titutas.
- Čerepninas L., ats. red. 1959. *TSRS istorija*. T.1: *Nuo seniausiųjų laikų iki 1861 m.* Vilnius: Politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Digrys J., 2008. *Dievai jų nepasigailėjo*. Vilnius: Politika.
- Gečaitė R., 2012. Likimo drama, arba M. Vorobjovo lobynas. Prieiga: <http://www.bernardinai.lt/archyvas/straipsnis/55601> [žiūr. 2012 m. lapkričio 15 d.].
- Grekovas B., Bachrušinas S., Lebedevas V., red. 1951. *TSRS istorija. Nuo seniausiųjų laikų ligi XVIII amžiaus pabaigos*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Grunskis E., 1993. Masinės deportacijos (1948–1952). In: *1941–1952 metų Lietuvos tremtiniai. Pir-ma knyga*. Vilnius, 15–20.

- Halbwachs M., 2006. *On collective memory*. Edited, translated, and with an introduction by A. L. Co-ser. Chicago [Ill.], London: University of Chicago Press.
- Hermann A., 2000. *Lietuvių ir vokiečių kaimynystė: straipsnių rinkinys*. Vilnius: Baltos lankos.
- Hermannas A., 2009. Kolonizacija: Lietuvos vokiečių grąžinimas 1942–1944 metais. *Kultūros barai*. Nr. 10, 13–19.
- Hosking G., 2006. *Rulers and Victims: The Russians in the Soviet Union*. Belknap Press/Harvard University Press.
- Ivakhnyuk I., 2009. *The Russian migration policy and its impact on human development the historical perspective*. New York: UNDP, 2009 (Human development research paper; 2009/14).
- Iwaniec E., 1977. *Z dziejów staroobrzędowców na ziemiach polskich*. Warszawa.
- Jaroszewicz-Pieresławcew Z., Potašenko G., 2004. Przesiedlenie staroobrzędowców z Suwalszczyzny na Litwę w 1941 r. In: M. Kietliński i W. Śleszyński, red. *Repatriacje i migracje ludności pogranicza w XX wieku. Stan badań oraz źródła do dziejów pogranicza polsko-litewsko-białoruskiego (Materiały konferencyjne dedykowane dr. Henrykowi Majeckiemu)*. Białystok, 58–68.
- Kairiūkšytė N., 1994. Vokiečių atvežti rusai Lietuvoje II Pasaulinio karo ir pirmaisiais pokario metais. *Lietuvos istorijos metraštis*. 1992 metai. Vilnius, 145–161.
- Kasnauskienė G., 2005. Gyventojų migracinės teorijos. *Lietuvos statistikos darbai* 2005/II, 4–13.
- Kurganova L., 2013. *Jonavos rajono sentikių bendruomenių istorija 1918–1940 m.: Baltromiškės, Išorai, Paskutiškės, Perelozai ir Rimkai. Bakalauro darbas*. Vilnius, Vilniaus universiteto Istorijos fakultetas.
- Laukaitytė R., 2003. *Stačiatikių bažnyčia Lietuvoje XX amžiuje*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Laukaitytė R., 2006. Lietuvos Bažnyčių humanitarinė pagalba 1941–1944 m. In: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*. T. 29. Vilnius, 43–55.
- Laukaitytė R., 2008. Sentikių Bažnyčia Lietuvoje vokiečių okupacijos metais (1941–1944). *Istorija. Mokslo darbai*. T. 69, 33–41.
- Laukaitytė R., 2010. *Lietuvos bažnyčios vokiečių okupacijos metais (1941–1944)*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Laukaitytė R., 2010a. Imperijos epilogas Lietuvoje: rusų emigrantai 1918–1940 m. *Istorija. Mokslo darbai*. T. 78, 25–33.
- Lieven A., 1995. *Pabaltijo revoliucija. Estija, Latvija, Lietuva – kelias į nepriklausomybę*. Vilnius: Baltos lankos.
- Lietuvos baletas. Prieiga: http://lt.wikipedia.org/wiki/Lietuvos_baletas [žiūr. 2013 m. vasario 15 d.].
- Mačiulis D., Petrauskas R., Staliūnas D., 2012. *Kas laimėjo Žalgirio mūšį? Istorinio paveldo dalybos Vidurio ir Rytų Europoje*. Vilnius: Mintis.
- Martišiūtė-Linartienė A., 2012. Elektroninė literatūros chrestomatija 11 klasei. Prieiga: <http://radauskas.wordpress.com/autoriaus-biografija/> [žiūr. 2012 m. gruodžio 10 d.].
- Marcinkevičius A., 2012. Rusų tapatumo variacijos sovietmečio Lietuvoje istoriografija ir žodinė istorija [straipsnio kompiuterinis tekstas].
- Martin T., 2001. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca.
- Massey S. D., Arango J., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., Taylor J. E., 1993: Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development*. Vol. 19. No. 3 (Sep., 1993), 431–460.

- Massey S. D., 2003. Patterns and processes of international migration in the 21th century. Prieiga: <http://pum.princeton.edu/pumconference/papers/1-Massey.pdf> [žiūr. 2013 m. vasario 10 d.].
- Massey D. S., Arango J., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., Taylor E. J. *Worlds in Motion. Understanding International Migration at the End of the Millennium*. Clarendon Press–Oxford.
- Misiūnas R., Taagepera R., 1992. *Baltijos valstybės: priklausomybės metai, 1940–1980*. Vilnius: Mintis.
- Mokyklos istorija. Prieiga: <http://santaros.lt/lt/apiemokykla/bendroszinios/mokyklosistorija/216> [žiūr. 2013 m. kovo 5 d.].
- Matekūnaitė A., 1991. „Draugo Stalino šmeižikas“. *Knygnešys*. Nr. 5 (341), 36–39.
- Nikžentaitis A., 2002. *Vytauto ir Jogailos įvaizdis Lietuvos ir Lenkijos visuomenėse*. Vilnius: Aidai.
- Nikžentaitis A., sud. 2010. *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo. Atminties kultūros transformacijos XX–XXI a. Lietuvoje*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Norkus Z., sud. 2007. Rüsen J., *Istorika: istorikos darbų rinktinė*. Vilnius: Margi raštai.
- Norkus Z., 2007a. Istorika ir istorijos kultūros studijos: Jörno Rüseno idėjų bruožai. In: Norkus Z., sud. Rüsen J. *Istorika: istorikos darbų rinktinė*. Vilnius: Margi raštai, 11–36.
- Norkus Z., 2008. *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Paleckis J., 1959. *Mintys apie vyresnįjį broį*. Vilnius: Politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Pankratova A., 1950. *Didžioji rusų tauta*. Vilnius: Valst. polit. ir moksl. lit. l-kla.
- Paplauskienė V., 2010. Henrikui Radauskui – 100 metų. *Kultūra*. „Draugo“ šeštadienis. Nr. 130 (28), liepos 17 d., 5.
- Piotrowicz W., 1929. *Z zagadnień wyznaniowych w Polsce*. Wilno.
- Plakans A., 2012. *A concise history of the Baltic States*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press.
- Pocius M., 1998. Antisovietinis ginkluotas pasipriešinimas Lietuvoje 1944–1953 m.: represinių struktūrų nuostoliai ir civilių gyventojų netektys. *Lietuvos istorijos metraštis*. 1997 metai. Vilnius.
- Pocius M., 2009. *Kita mėnulio pusė. Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 metais*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Poston D., 2001: Migration. In: Turner S. B., ed. *The Cambridge Dictionary of Sociology*. Cambridge University Press, 384–386.
- Potašenko G., 2008. *Daugiatautė Lietuva. Lietuvos etninių mažumų istorija*. Kaunas: Šviesa.
- Potašenko G., 2011. Istorija. In: Morozova N., Novikovas J., Paaver M.-L., Potašenko G. *Lietuvos sentikiai: istorija, kultūra, dailė*. Sud. Grigorijus Potašenko, Nadežda Morozova; redakcinė kolegija: Grigorijus Potašenko (atsakingasis redaktorius) ...[et.al.]; iš rusų kalbos vertė Bronislava Kerbelytė ir Regina Ramoškienė. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 9–45.
- Putinaitė N., 2007. *Nenutrūkusi styga. Prisiūkymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Aidai.
- Puzinavičius B., 2000. *Lietuva po Stalino. Politinės ir ekonominės raidos bruožai 1953–1965 m.* Vilnius.
- Rakūnas A., 1976. *Klasių kova Lietuvoje 1940–1951 m.* Vilnius: Mokslas.
- Rušys V., 1987. Keli eskizai partizanų portretams: Kelionių susitikimai. *Vienybė*. Nr. 52–53, gegužės 1 d.; nr. 54, gegužės 5 d.; nr. 55, gegužės 7 d.; Nr. 56, gegužės 9 d.
- Safronovas V., 2002. *Klaipėdos miesto istorinės raidos bruožai*. Klaipėda: S. Jokužio l-kla-sp.
- Safronovas V., 2011. *Praeitis kaip konflikto šaltinis. Tapatybės ideologijų konkurencija XX amžiaus Klaipėdoje. Monografija*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.

- Safronovas V., 2011a. Kultūrinė atmintis ar atminimo kultūra? Kultūrinės atminties teorijos taikymo modernių laikų tyrimams problemos. In: Nikžentaitis A., sud. *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo Ribbentropo. Atminties kultūros transformacijos XX–XXI a. Lietuvoje*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 39–64.
- Salys A., 2008. Vienintelė kaltė – rusas. In: Digrys J., sud. *Dievai jų nepasigailėjo. Straipsniai. Atsiminimai*. Vilnius: Politika, 87–93.
- Sergejaus Gračiovo paroda 2013 – Galerijoje „Kunstkamera“ Sergejaus Gračiovo (1922–1993) paroda „Kelionės ir uostai“. Prieiga: <http://www.kunstkamera.lt/text.php?cid=60&id=0> [žiūr. 2013 m. balandžio 6 d.].
- Sipavičienė A., 2006. *Tarptautinė gyventojų migracija Lietuvoje: modelio kaita ir situacijos analizė*. Vilnius.
- Snyder T., 2009. *Tautų rekonstrukcija: Lietuva, Lenkija, Ukraina, Baltarusija, 1569–1999*. Vilnius: Mintis.
- Staliūnas D., 2008. *Savas ir svetimas paveldas? 1863–1864 m. sukilimas kaip lietuvių atminties vieta*. Vilnius: Mintis.
- Starkauskas J., 2007. *Represinių struktūrų ir komunistų partijos bendradarbiavimas įtvirtinant okupacinį režimą Lietuvoje 1944–1953 m.* Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.
- Starkauskas J., 2001. *Stribai. Ginkluotieji kolaborantai Lietuvos partizaninio karo laikotarpiu (1944–1953)*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.
- Stravinskienė V., 2005. Vilniaus apgyvendinimo planas 1945 m. *Lietuvos istorijos metraštis*. 2003 metai, 2. Vilnius.
- Stravinskienė V., 2010. Tarptautiniai lenkų ir lietuvių santykiai Rytų ir Pietryčių Lietuvoje 1953–1959 metais. *Istorija. Mokslo darbai*. Nr. 77, 42–51.
- Stravinskienė V., 2011. *Tarp gimtinės ir Tėvynės: Lietuvos SSR gyventojų repatriacija į Lenkiją (1944–1947, 1955–1959 m.)*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Stravinskienė V., 2012. Sovietinė etninė politika 1944–1953 m.: Rytų ir Pietryčių Lietuvos lenkų padėtis. *Lietuvos istorijos metraštis*. 2011 metai. Vilnius, 97–110.
- Stravinskienė V., 2012a. Lietuvos lenkų trėmimai 1941–1952 m. *Istorija*. 2012/3. Vilnius, 39–47.
- Surblys K., 1965. *Tarybų Lietuvos darbininkų klasė*. Vilnius: Mintis.
- Šadžius H., 1980. *Socialistinio Vilniaus darbininkai (pereinamuoju iš socializmo į kapitalizmą laikotarpiu)*. Vilnius: Mokslo.
- Štaras P., 1976. Lietuvos liaudies 1941–1944 metų antihitlerinės kovos istorijos nacionalistinių koncepcijų kritika. *Lietuvos istorijos metraštis*. 1974 metai. Vilnius, 127–139.
- Švedas A., 2009. *Matricos nelaisvėje. Sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985)*. Vilnius: Aidai.
- Švedas A., 2010. Sakytinės istorijos galimybės sovietmečio ir posovietinės epochos tyrimuose (atminties kultūros ir istorijos politikos problematikos aspektas). *Lietuvos istorijos studijos*. T. 26. Vilnius, 148–161.
- Tamošaitis M., 2012. Lietuva: sovietų ir nacių okupacijos. In: Eidintas A., Bumblauskas A., Kulauskas A., Tamošaitis M. *Lietuvos istorija*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 189–233.
- Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti 2005: Ne žydų ir ne čigonų kilmės Lietuvos piliečių persekiojimas, civilių gyventojų žudynės (1941–1944). Išvados. In: Dieckmann C., Toileikis V., Zizas R. *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje 1941–1944 m.* Vilnius: Margi raštai, 158–159.

- Tininis V., 1994. *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*. Vilnius: Enciklopedija.
- Tininis V., 2003. *Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje 1944–1953 m. Sovietų Sąjungos politinių struktūrų, vietinių jų padalinių bei kolaborantų vaidmuo vykdant nusikaltimus 1944–1953 m. T. 2: Istorinė studija ir faksimilinių dokumentų rinkinys*. Vilnius.
- Tininis V., 2008. *Sovietų Sąjungos politinės struktūros Lietuvoje ir jų nusikalstama veikla. Antroji sovietinė okupacija (1944–1953)*. Vilnius: Margi raštai.
- Tininis V., 2009. *Komunistinio režimo įtvirtinimas Lietuvoje ir jo nusikaltimai = The establishment of the communist regime in Lithuania and its crimes: antroji sovietinė okupacija (1944–1953)*. Vilnius: Margi raštai.
- Truska L., 1995. *Lietuva 1938–1953 metais*. Kaunas: Šviesa.
- Truska L., 2010. 1939 metai: Vilnius – mūsų! *Mokslas ir gyvenimas*. Nr. 4, 14–15.
- Truska L. 2010a. Ilgas kelias į Vilnių. *Kultūros barai*. Nr. 5, 58–65.
- Truska L., 2012. *Tautinis atgimimas ir istorija*. Vilnius: Edukologija.
- Turauskaitė S., 2011. Migracijos socialinio ekonominio poveikio Lietuvai vertinimas. Magistro darbas. Šiauliai: Šiaulių universitetas. Prieiga: http://vddb.library.lt/obj/LT-eLABa-0001:E.02~2011~D_20110803_090935-83010 [žiūr. 2013 m. kovo 24 d.].
- Tyla A., 2011. Istoriko Antano Tylos kalba iškilmingame Seimo minėjime, skirtame Laisvės gynimo ir didžiųjų netekčių atminimui [2011 m. birželio 14 d.]. Prieiga: http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_r=4465&p_d=112690&p_k=1 [žiūr. 2013 m. balandžio 5 d.].
- Vaitekūnas S., 2008. *Gyventojai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Venclova T., 2006. *Vilniaus vardai*. Vilnius: R. Paknio leidykla.
- Vilkys A., 1986. Takeliai į laimę: Konkursui „Tėvynei šlovę kuria darbo rankos“ (Apybraiža): [Viktoras Kriščiūnas]. *Vienybė*. Spalio 11 d.
- Zizas R., 2005. Lietuvos piliečių ne žydu persekiojimas, civilių gyventojų žudynės. In: Dieckmann C., Toleikis V., Zizas R. *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje 1941–1944 m.* Vilnius: Margi raštai.
- Znamenskas S., ats. red. 1950. *TSRS istorija: trumpas kursas: pradinės mokyklos IV klasei*. Vilnius: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla.
- Zubkova J., 2010. *Pabaltijys ir Kremlius. 1940–1953*. Iš rusų kalbos vertė Daina Kasnikovskienė. Vilnius: Mintis.
- Zundė P., 1964. Lietuvos gyventojų dinamika ir struktūra [1940–1959 m.]. *Aidai*. Nr. 10, 450–455.
- Žalimas D., 2011. Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių aneksijos nepripažinimas ir jo teisinės pasekmės. Prieiga: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/-/58046> [žiūr. 2011 m. gruodžio 10 d.].
- Walicki A., 2005. *Marksizmas ir šuolis į laisvės karalystę. Komunizmo utopijos istorija*. Vilnius: Mintis.
- Žiugžda J., 1964. *Lietuvų ir rusų tautų santykiai istorinio vystymosi eigoje*. Kaunas: Šviesa.
- Афанасьев Ю., ред. 1996. *Судьбы российского крестьянства*. Москва: Российский государственный гуманитарный университет.
- Анушкин А., 1962. *Во славном месте Виленском: Очерки из истории книгопечатания*. Москва: Искусство.
- Анушкин А., 1970. *На заре книгопечатания в Литве*. Вильнюс: Минтис.
- Ассман Я., 2004. *Культурная память: Письмо и память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности*. Пер. с нем. М. М. Сокольской. Москва: Языки славянской культуры (Studia historica).

- Барановский В., 1985. *Долгий всполох: Рассказы и повесть*. Вильнюс: Vaga, 45–66.
- Барановский В., 1989. *Багряный град. Повести*. Вильнюс: Вага.
- Барановский В., Потащенко Г., 2005. *Староверие Балтии и Польши: краткий исторический и биографический словарь*. Вильнюс: Aidai.
- Бескин И., Алексеева-Бескина Т., 2011. *Правда фронтового разведчика*. Москва: Яуза: Эксмо.
- Блинштейн П. Э., 2011. Национальное строительство или руссификация? Обязательное изучение русского языка в советских нерусских школах, 1938–1953 гг. *In*: Сунин Р. Г., Мартин Т., ред. *Государство наций: империя и национальное строительство в эпоху Ленина и Сталина*. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина» (История сталинизма), 310–335.
- Боляновский А., 2012. Между национальными устремлениями и колониализмом Гитлера: восточноевропейские военные формирования в Вооруженных силах Германии в 1941–1945 гг. *Ab imperio*. 3/2012, 134–167.
- Бранденбергер Д. Л., 2009. *Национал-большевизм. Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания (1931–1956)*. Пер. с англ. Н. Алёшиной и Л. Высоцкого. Санкт-Петербург: Академический проект, Издательство ДНК.
- Бранденбергер Д. Л., 2011. «Выдвинуть на первый план мотив русского национализма»: споры в сталинских идеологических кругах, 1941–1945 гг. *In*: Сунин Р. Г., Мартин Т., ред. *Государство наций: империя и национальное строительство в эпоху Ленина и Сталина*; [пер. с англ. В. И. Матузовой]. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина» (История сталинизма), 336–365.
- Греков Б. Д., отв. ред. 1953. *Очерки истории СССР. Период феодализма IX–XV вв. В 2 частях. Ч. 2 (XIV–XV вв.)*. Москва.
- Елисеев А., 2010. *Русские в СССР. Потерпевшие или победители?* Москва: «Яуза-пресс».
- Жуковский С., 2008. Начали комиссары ... продолжили министры. *Литовский курьер*. № 48 (718), 27 ноября.
- Зима В. Ф., 1993. Голод в России 1946–1947 годов. Prieiga: http://www.fedy-diary.ru/?page_id=5799 [žiūr. 2013 m. vasario 26 d.].
- Зима В. Ф., 1995. Послевоенное общество: голод и преступность (1946–1947 гг.). Prieiga: http://www.fedy-diary.ru/?page_id=5800 [žiūr. 2013 m. vasario 26 d.].
- Зима В. Ф., 1996. *Голод в СССР 1946–1947 годов: Присхождение и последствия*. Москва: Инст. рос. истории РАН.
- Зубкова Е. Ю., 2008. *Прибалтика и Кремль. 1940–1953*. Москва: РОССПЭН.
- Зубок В., 2011. *Неудавшаяся империя. Советский Союз в холодной войне от Сталина до Горбачева*. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина».
- Иггерс Г., Ван Э., 2012. *Глобальная история современной историографии (при участии Суприн Мукерджи)*. Москва: «Канон+» РООИ «Реабилитация».
- Каппелер А., 2000. *Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад*. Москва: «Традиция» – «Прогресс-Традиция».
- Карпенко С. В., ред. 2004. *Между Россией и Сталиным. Российская эмиграция и Вторая мировая война*. Москва: РГГУ.
- Касперович Г. И., 2012. Русские. *In*: Гурко и др. *Кто живет в Беларуси*. Минск: Беларуская навука, 202–269.

- Кашаускене В., 2005. Миграционные процессы в Литве в послевоенные годы (1945–1952). *In: Россия в XX веке. Война 1941–1945 годов. Современные подходы*. Москва: Наука, 434–451.
- Коллаборационизм во Второй мировой войне. Prieiga: <http://ru.wikipedia.org/wiki/> [žiūr. 2013 m. sausio 26 d.].
- Кром М., 2009. Великое княжество Литовское в Российской историографии XIX–XX веков. *In: Bumblauskas A., Potašenko G., sud. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 177–192 (Specialusis „Lietuvos istorijos studijų“ leidinys, t. 7).
- Малиа М., 2002. *Советская трагедия: история социализма в России 1917–1991*. Москва: РОССПЭН.
- Массей Д., 2002. Синтетическая теория международной миграции. *In: Ионцев В. А., гл. ред. Мир в зеркале международной миграции*. Научная серия: Международная миграция населения: Россия и современный мир. Вып. 10. Москва, 161–174.
- Миллер А., 2006. *Империя Романовых и национализм*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Митропольская Н., 1975. *Русский фольклор в Литве. Исследование и публикация Н. К. Митропольской*. Вильнюс: Вильнюсский государственный университет им. В. Капсукаса.
- Морен Э., 1995. *О природе СССР. Тоталитарный комплекс и новая империя*. Пер. с франц. А. В. Карлова и М. А. Чешкова. Москва: Наука для общества, РГГУ.
- Мюллер Н., 2010. *Вермахт и оккупация*. Москва: Вече.
- Мялксон Л., 2005. *Советская аннексия и государственный континуитет: международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940–1991 гг. и после 1991 г. Исследование конфликта между нормативностью и силой в международном праве*. Тарту: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Мязотс О., 2008. «Большое видится на расстоянии...». *Дружба народов*. № 6.
- Население Калининградской области. Prieiga: <http://ru.wikipedia.org/wiki/> [žiūr. 2013 m. vasario 26 d.].
- Панков А., 2008. Роль Николая Алексеевича Полторацкого в деятельности фотиевого братства. Prieiga: <http://www.igrunov.ru/vin/vchk-vin-civil/tradition/1239425809.html> [žiūr. 2012 m. spalio 14 d.].
- Пережогин В. А., 2004. Вопросы коллаборационизма. *In: Война и общество, 1941–1945: в 2-х кн. Книга 2*. Москва: Наука, 293–305.
- Пиотрович В., 1933. Старообрядцы в Польше. *Вестник Высшего Старообрядческого Совета в Польше*. № 1–3, 1 ноября, 7–9.
- Прозоров И. А., 2002. *История старообрядчества*. Москва: «Третий Рим».
- Поташенко Г., 2005. Борис Пимонов. *In: Барановский В., Поташенко Г., Староверие Балтии и Польши: краткий исторический и биографический словарь*. Вильнюс: Aidai, 290–292.
- Поташенко Г., 2006. *Староверие в Литве: вторая половина XVII – начало XIX вв. Исследования, документы и материалы*. Vilnius: Aidai.
- Поташенко Г., 2008. *История Каунасской старообрядческой общины*. Vilnius: Kronta.
- «Преступление СССР»: Как Вильнюс стал литовским городом. Prieiga: <http://xn--cladwmdv.xn--p1ai/news/1303913.html> [žiūr. 2013 m. kovo 22 d.].
- Рыбакова А., 2012. Историк Лауринавичюс: Литва была и освобождена, и оккупирована одновременно. *Литовский курьер*. № 45 (924), 3.

- Симонян Р. Х., 2009. *Россия и страны Балтии. Две модели социального развития*. Изд. 3-е. Москва: Academia.
- Соколов Б. В., 2002. *Оккупация. Правда и мифы*. Москва: АСТ-ПРЕСС КНИГА.
- Сокольский А. А., 1984. *Родные и чужие берега*. Флорида.
- Строганова Н. А. Немецкие дети-сироты на территории Калининградской области (1945–1948 гг.). Prieiga: <http://gako.name/index.php?publ=165&razd=208> [žiūr. 2013 m. kovo 14 d.].
- Филюшкин А., 2008. «Другая Русь» в русской историографии. In: Bumblauskas A., Liekis Š., Potašenko G., sud. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 93–113 (Specialusis „Lietuvos istorijos studijų“ leidinys, t. 5).
- Эллман М., 2005. Голод 1947 г. в СССР. *Экономическая история. Обзорение*. Под ред. Л. И. Бородкина. Вып. 10. Москва.